tarih VE toplum

2000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/EYLÜL 1988

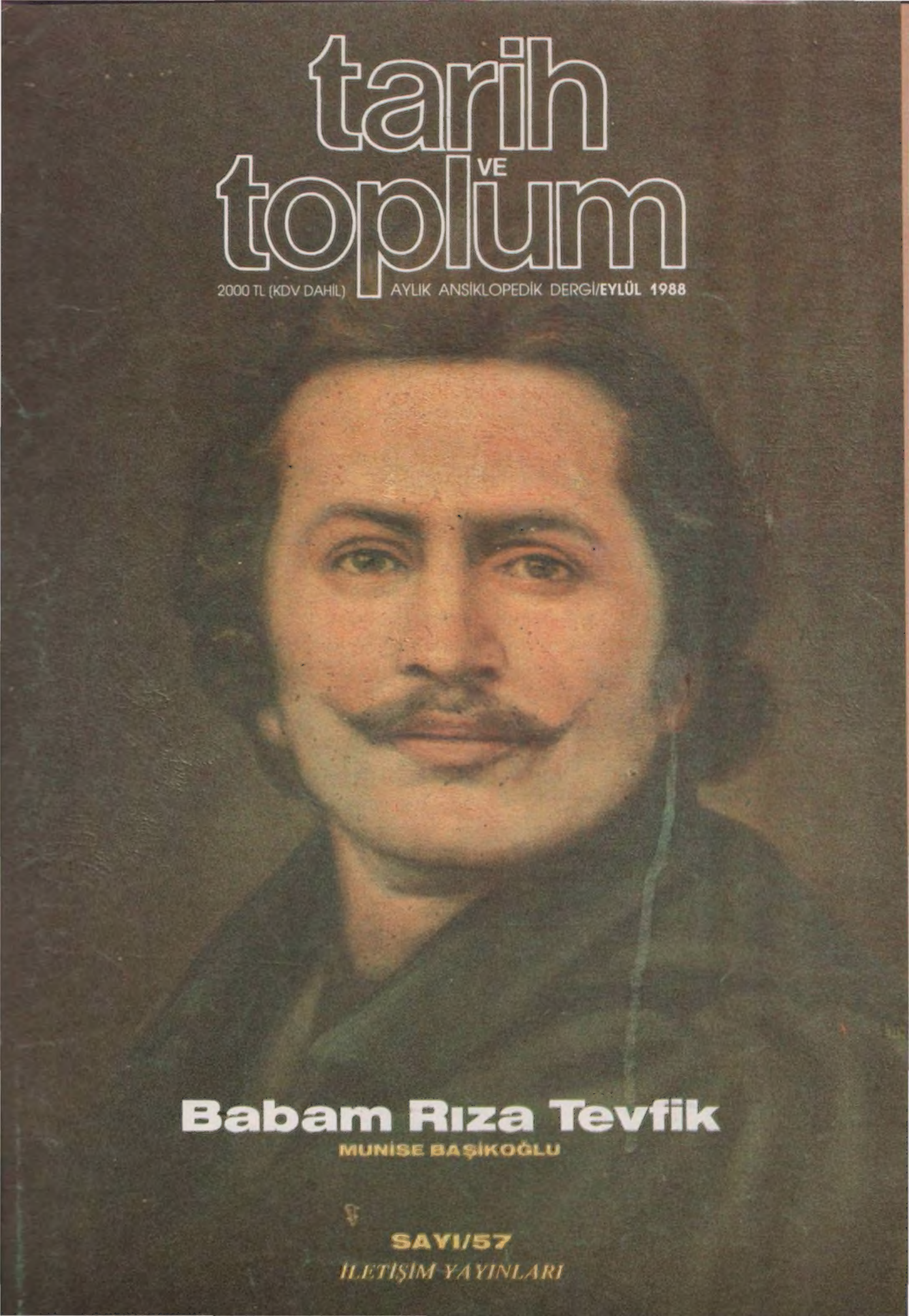

Babam Rıza Tevfik

MUNİSE BAŞİKOĞLU

SAYI/57

İLETİŞİM YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce
5

METE TUNÇAY
Türkiye'de Solun Tarihinden
7

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
8

MUNİSE BAŞİKOĞLU
Babam Rıza Tevfik
9

ORHAN KOLOĞLU
Blacque (Blak) Bey
15

ZEKİ ARIKAN
Yunus Nadi'nin Bir Mektubu
20

ATİLÂ TÜRK
Seyahatnamelerde İstanbul Osmanlı Emekçileri - II
23

KUDRET EMİROĞLU / ÜMİT UZMAY
Ankara'da Tarihin Tarihi
31

KORKMAZ ALEMDAR
Türkiye'de Yabancı Dilde Basın
38

FATMAGÜL BERKTAY
Kadınların Tarihinden
44

ZAFER TOPRAK
İlân-ı Hürriyet ve Sendikal Gelişmeler
45

METE TUNÇAY
Alman Sol Basını'nda Türkiye Konuları
51

BURHAN OĞUZ
Bir Kitabın Öğrettikleri ve Düşündürdükleri
53

KİTABİYAT

KEVORK PAMUKCİYAN
Robert Anhegger Armağanı

ALİ BİRİNCİ
Bir Köy Adlı Risale

SALİH ÖZBARAN
Toplum Tarihine Doğru

AYDIN AYHAN
Atatürk'ü Niçin Severim

GÜLTEKİN EMRE
Başörtünün Resimli Tarihi
57

KİTAP DAĞARCIĞI

KAPAK: *Ressam Şehit Hasan Rıza'nın (1858-1913) bu tablosu 59 x 73 boyutunda olup, Munise Başikoğlu'nun evinde bulunmaktadır. Yağlıboya olan tablo yapıldığında Rıza Tevfik'in 36 yaşında olduğu sanılmaktadır.*

tarih toplum EYLÜL 1988 • CİLT 10 • SAYI 57

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Yayın Koordinatörü
Fahri Aral

Sorumlu Yazı İşleri Yönetmeni
Nihat Tuna

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Teknik Yönetmen
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Fatih M. Öztan, Kahar Deniz
Kubilay Yıldırım

Satış Müdürü:
Burhan Kutlutürk
Reklam ve Halkla İlişkiler:
Mürvet İşgör
Reklam için Telefon:
512 17 32
Ofset Hazırlık:
Perka A.Ş.
Renk Ayırımı: Ebru Grafik
Baskı: Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım:
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
34400 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4 06640
Yenişehir-Ankara
Tel: 125 36 00-125 20 71

857. Sokak İzmiroğlu İşhanı
No.306 35250 Konak-İzmir
Tel: 14 90-42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 24.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 2000 TL.

Okuyucu Mektupları

"Gérôme ve İstanbul'daki Dostları" Üzerine

TARİH VE TOPLUM dergisinin 56. sayısında (Ağustos 1988) sayın Vasıf Kortun tarafından tüm üslubuyla hasmane ve saygısızca bir biçimde kaleme alınmış olan "Gérôme ve İstanbul'daki Dostları" başlıklı yazıyı hayretle okudum. Sayın Vasıf Kortun, yazısında *Antika* dergisinin dört ay önce yayımlanmış 36. sayısında (Nisan 1988) çıkmış olan "Jean-Léon Gérôme ve Topkapı Sarayı" adlı makalemin içinden aldığı bazı küçük ayrıntılarla eleştiri adına oynamakta, hatta eleştiri sınırını ve kendi sınırını da aşmaktadır.

Söz konusu makalenin *Tarih ve Toplum* dergisi okuyucuları tarafından izlenmemiş olması ihtimali beni sayın Vasıf Kortun'a hiç haketmediği ölçüde zaman ayırmak zorunda bıraktı. Derleme ve çeviri olduğu iddia edilen "Jean-Léon Gérôme ve Topkapı Sarayı" adlı makalede; Topkapı Sarayı'nın XVI. yüzyıldan başlayarak -sultanların Dolmabahçe Sarayına taşınmasından sonra bile- batılılarca, mimarisiyle olduğu kadar harem ve yaşantısıyla da nasıl bir ilgi odağı olduğu, bu doğu sarayı imgesinin resim sanatında zamanla nasıl değiştiği ve XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Oryantalizm çerçevesinde Jean-Léon Gérôme'un resimlerinde nasıl betimlendiği anlatılmaya çalışılmıştır. Gérôme, yapıtlarında inandırıcı mekanlar yaratmak amacıyla fotoğrafa oldukça sık başvurmuş bir ressamdır. Doğu gezileri sırasında İstanbul'u tanımış ve oryantalizminin kaynağını burada bulmuş olan sanatçı, İstanbul'un ve bu arada Topkapı Sarayı'nın bir dizi resmini dönemin ve sarayın ünlü fotoğrafçısı Abdullah Biraderler'den (Abdullah Frères) sağlamıştır. Bu fotoğraflardan yararlanarak gerçekleştirdiği belgesel doğruluğa sahip mekânlara, düşsel figürler yerleştirerek bir anlamda kurmak istediği gerçekçi resim anlayışıyla çelişen ama öte yandan Oryantalizmin özüne çok uygun düşen tablolar yaratmıştır. Sayın Vasıf Kortun'un yazısında eleştirmiş olduğu noktalardan biri Gérôme'a fotoğrafları sağlamış olan Abdullah Biraderler'den birinin adıyla ilgilidir. Bu konuda, Gerald Ackerman'ın "La Vie et L'oeuvre de Jean-Léon Gérôme" adlı ACR Ed. tarafından yayınlanmış olan ve şimdiye kadar Gérôme hakkında hazırlanmış en kapsamlı monografi olma niteliği taşıyan kitabından kaynak vererek yaptığım alıntıda Abdullah Siriez adı geçmektedir. Sayın Vasıf Kortun, kendisi özel olarak fotoğraf tarihi ile ilgilenmiş ve bu isim üzerinde bir kuşkuya kapılmış, ardından da yazışmanın aslını görmüş olabilir. Ancak ben çalışmamı sürdürürken, konumla dolaylı ilişkisi olan bir noktada, -Ermeni asıllı olan Abdullah Biraderlerden birinin ikinci adının Siriez olup olamayacağına dair- bir kuşkuya kapılmadım. Çünkü, "Abdullah Frères" firmanın adıdır, Gérôme'a yazılmış olan özel bir mektupta imza olarak firma adı kullanılacağını sanmıyorum. Ayrıca, M. Ackerman "frères" sözcüğünü tanıyacak kadar fransızca bilen bir kişidir, nasıl olur da onca hiç bir anlam taşımayan "Siriez"e benzetir? Bunu da çözebilmiş değilim. Ancak, burada şunu belirtmek isterim ki, sayın Vasıf Kortun, beni hedef almak yerine, M. Ackerman'a yazarak bu konuda uyarıcı olabilirdi. Öte yandan, Abdullah Biraderler'in 1870'li yıllarda "Ressam-ı hazret-i şehriyari" unvanıyla anıldıkları ve saray fotoğrafçısı oldukları bir sır değildir. Nitekim bu bilgiler bir çok ansiklopedide bile kolayca bulunabilir. Makalemin bununla ilgili bölümünde konu yeterince açıktır ve "saray fotoğrafçısı" olarak geçmektedir. Ayrıca, sayın Vasıf Kortun'un anlam veremediğim bir biçimde çarpıtarak yazdığı gibi, Abdullah Siriez ile o yılların saray ressamı Fransız Pierre Désiré Guillemet'i karıştırarak aynı kişi sanmam da sözkonusu değildir. Yazarın, Osman Hamdi'nin Gérôme'un öğrencisi olduğunu ilk kez benim yazdığım izlenimini veren ifadesine gelince; sanatçının kardeşi Halil Edhem (Elvah-ı Nakşiye Kol.) başta olmak üzere, Mustafa Cezar, Celal Esad Arseven, Nurullah Berk gibi konunun uzmanı sanat tarihçileri O. Hamdi'nin Gérôme'un öğrencisi olduğunu yazmaktadırlar. Ayrıca, O. Hamdi'nin ve Gérôme'un bazı resimleri karşılaştırıldığında, bu hoca öğrenci ilişkisinin açık ipuçları ortaya çıkar ve doğru değerlendirildiğinde bazen bir resim elle tutulur birkaç belgenin yerine geçebilir.

Son bir nokta olarak: Sayın Vasıf Kortun'un "Gérôme ve İstanbul'daki Dostları" adlı -bütün iddialarına karşın konuya hiç bir yenilik getirmeyen- yazısının dergide eleştiri ve okuyucu mektuplarına ayrılmış bölümde değil de, sanki bir makaleymişcesine iç sayfalarda yer almış olması ayrıca dikkatimi çekti. Bilimsel ahlâk anlayışımın tartışma konusu yapılmaya, baskı yanlışlarının şahsıma maledilmeye kalkışıldığı ve hiçbir hata olmadığı halde resim adlarının yanlış çevrildiğinin iddia edildiği böylesine bir yazının bir bilim çevresine yakışmadığını açıkça belirtmek isterim. □

SEMRA GERMANER-İSTANBUL

Hüseyin Kâzım Kadri ve Atatürk İnkılâpları

SAYIN İsmail Kara'nın, "Bir Eski Zaman Efendisi Hüseyin Kâzım Kadri" başlıklı yazısiyle okuyucuya tanıtmış oldukları, nâm-ı diğer Şeyh Muhsin-i Fâ-

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızda, kızı Sayın Munise Başikoğlu'nun Dr. Rıza Tevfik Bölükbaşı hakkındaki anılarını tefrika etmeye başlıyoruz. Rıza Tevfik'in, adının 150'liklere katılması sonucunu veren talihsiz siyasal yaşamı (Maarif Nâzırı ve Şûrâ-yı Devlet Reisi olarak Damad Ferit Paşa kabinelerinde, ayrıca da Sevr antlaşmasını imzalayan heyette yer alması) bir yana, İkinci Meşrutiyet döneminin günümüzle karşılaştırılamayacak kadar parlak düşünsel yaşamından önde gelen bir örnek oluşturması, onunla ilgilenmemizi zorunlu kılıyor. Atatürk de, daha "erkân-ı harb namzetlerinden mülâzım-ı evvel" (yani kurmay adayı teğmen) Mustafa Kemal iken, "filozof"a yazdığı 20 Mart 1319 (2 Nisan 1904) tarihli kartta, "ma'kes-i mezlyyet olduğundan şüphe etmediği bir zat-ı faziletpervere takdim-i uhuvvet etmek"teydi. Gerçekten, o kuşağın aydınlarına bakınca, neden artık bizde böyle insanların yetişmediğine hayıflanmamak elden gelmiyor. Aynı kuşağın pırıltılı üyelerinden bir başkası, Refik Halit Karay da Rıza Tevfik'in 150'liklerden sürgün arkadaşıydı; anılarında, onun şu sözlerle dedikodusunu yapmaktadır: "Feylesof şair, kızınca aksi aksi söylenmekle ve üzerinde bir 'Sevr' imzası günahını taşımakla beraber, Allahı bile tenkid eder görünen Bektaşiler gibi gizlice millî hareketin hayranı idi. Belki de, dış öfkesi o harekete katılıp da bir mevki yapamamasından ileri geliyordu; kıskanç bir adamdı zira... Merhum hocamız hemen hemen herkese, tanıdığına tanımadığına mektup yazmakla kıymetli vakitlerini harcar giderdi. O sebepledir ki, bir daha Kamus-ı Felsefe gibi bir eser veremedi. ...mükemmel bir epikürien idi; insan zevkine hitap eden her güzel şeyi, hem de iyice anlayarak, bilerek severdi, keyfini sürerdi; şiiri, çiçeği, yemişi, şarabı, yemeği, kadını, tabiat manzaralarını, saz ve sohbet alemlerini, sporun envaını, hatta şekilden şekile, kıyafetten kıyafete girerek kendisini." (Bknz. "Bir Ömür Boyunca", (tefrika no.26) *Yeni Tanin*, 21 Haziran 1964). Birkaç ay sürecek olan bu yazı dizisini ilgiyle izleyeceğini umuyorum.

Zafer Toprak arkadaşımızın İkinci Meşrutiyet döneminin başlarındaki demiryolcular greviyle ilgili monografik incelemesi, bu kere size sunduğumuz yazıların önemce en başta gelenlerinden. (Şimdi Bostancı'da katamaran deniz otobüslerinin yanaştığı yerin yakınlarında, son zamanlara kadar, Toprak'ın yazısında bol bol adı geçen, Birinci Dünya Savaşı öncesi Anadolu-Bağdat Demiryolu kumpanyasının Alman genel müdürü Hugünen'in görkemli yalısı ve mendirek gibi denize uzanan, taştan yapılmış iskelesi vardı. Hugünen, buradan motor-yatına biner, Haydarpaşa'daki işine öyle gelir gidermiş. Ben de çocukken, dalgaların yer yer yıktığı o iskelenin etrafında yüzer, üstüne çıkıp denize atlardım. Artık, oradan geçirilen sahil yolunun altında kaldı, tabiî.) Türkiye'de Solun Tarihinden sayfamızda, fotokopisiyle birlikte çevrilmyazısı verilen, ondan 12 yıl sonraki demiryolcuların bildirisi de, bu işkolundaki örgütlenme ve eylem geleneğinin ileri halkalarından biri.

Bir zamanlarkl öğrencilerimden Atila Türk'ün, seyahatnamelerden yararlanarak İstanbul'un Osmanlı emekçilerini anlattığı edebî denemesi, bu ay tamamlanmakta. Geçen kere, mektubumda onu takdim ederken, "eski doktorculardan" yazmıştım, "eski doktorlardan" diye çıkmış. Henüz yenilerinden bile değil, ama dilerim, yakında olur. Atila Türk doktorasını yıllar önce tamamlayabilecekken, yetkinlik sevdasıyla erteledi durdu. Ona ve benzer durumda olanlara, "en iyi, iyinin düşmanıdır" sözünü hatırlatmak gerek. "En iyi"ye erişeceğim diye bizi verebilecekleri "iyi" ürünlerden yoksun bırakanlar, ortalığı saran "kötü"lerden kendilerini sorumlu hissetmeliler. (Fazla Ahmet Mithat Efendilik ettim, galiba. Bağışlayın.)

Ankara'da Tarihin Tarihi, keyifle okunmasının yanısıra, profesyonellerin tarih üstündeki tekelinin kırıldığını da kanıtlıyor. Kudret Emiroğlu ve Ümit Uzmay adlı iki genç araştırıcının böyle bir yazı yazabilmeleri, bugünkü kültürel sefaletimizin kalıcı olmadığı, pekâlâ aşılabileceği yolunda umutlandırıcı bir olgu.

Dergimizde ilk kez imzasını gördüğünüz, değerli yazar Burhan Oğuz, Türk-Yunan ilişkileri üstüne iki yıl önce Paris'te yapılmış bir uluslararası kollokyumu, yeni çıkan kitabından hareketle anlatıyor ve çözümlüyor. Fatmagül Berktay da, kısa yazısında, kadınlar tarihinden bir sayfa çevirmekte.

Geriye kalan yazılarımızın dördü de, basın konusuyla ilgili. Benim Berlin'de öğrencim ve arkadaşım Margit Schreiner sayesinde edindiğim, Kurtuluş Savaşımız dönemiyle ilgili *Kızıl Bayrak* yazılarının fotokopilerini, yine oradaki diğer arkadaşlarıma çevirterek hazırladığım Alman Sol Basınında Türkiye dizisine, bir yenisi eklenmekte. Saygın tarihçilerimizden Zeki Arıkan, Yunus Nadi'nin Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde yazdığı ilginç bir mektubu, aslı ve çevrimyazısıyla birlikte notlayarak sunuyor. Korkmaz Alemdar arkadaşımız ise "Yabancı Dilde Basın" konusu çevresinde topladığı birkaç parçalı inceleme ve aktarmayla, bu çok merak verici alanın tarihine ışık tutuyor. Orhan Koloğlu'nun hazırladığı Blak Bey yazısı da, bir yandan aynı konuyla eklemlenirken, bir yandan da bugün T. Özal'ın temsil ettiği ekonomik liberalizmin ülkemizde yüz elli yıl önceki ilk savunuluşunu aydınlatmakta.

Koleksiyoncunun Dağarcığından ve Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay sayfalarımızda, yine ilgi çekici örnekler bulacaksınız. Kitabiyat sayfalarımızda ise, bu kere Ali Birinci'nin Bir Köy denemesinden başka, dört de kitap tanıtımı var. Önce, Kevork Pamukçiyan'ın kaleminden Robert Anhegger dostumuzun 75. yaşı dolayısıyla yayımlanan *Armağan* hakkında bir yazı. (Biz de Dr. Anhegger'e, ömrünüz uzun; veriminiz bol olsun, diyoruz.) Gültekin Emre'nin yazdığı, önceki yıl Almanya'da çıkan *Başörtü* başlıklı kitap üstüne bir tanıtmadan sonra, Aydın Ayhan'ın, Dr. İbrahim Temo'nun *Atatürk'ü Niçin Severim?* kitabını hatırlatması. Salih Özbaran da, Süreyya Faruqhi'nin yeni bir İngilizce kitabını değerlendirmekte. Kitap Dağarcığı sayfamızdaysa, her zamanki gibi, Nuri Akbayar arkadaşımızın yeni birtakım yayınlarla ilgili notlarını bulacaksınız.

54'üncü sayımızla Haziran'da tamamlanan 9'uncu cildimizin kapağı ve dizini, hayli gecikmeden sonra nihayet tamamlanabildi. Dergilerini ciltleten okuyucularımız, bunları her zamanki bayilerinden bulamazlarsa, posta pulu karşılığı yayınevimizden de isteyebilirler. Genel Dizin 500, cilt kapağı 2000 TL.fiyatla satışa çıkarıldı.

Hepinize saygı ve sevgiler sunarım. □

METE TUNÇAY

---

nî'nin siyasal yaşamının eksik kalan en önemli tarafını, *Tarih ve Toplum*'un Nisan 1988 tarihli 52. sayısında, "okuyucu mektupları" sahifesinde, "Muhsin-i Fâni hakkında Mustafa Kemal'in görüşü" başlığı altında tamamlamıştık.

Bu mektubumda da, Hüseyin Kâzım'ın, "Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları" başlıklı kitabı nedeniyle "Şeyh Muhsin-i Fânî" konusuna tekrar dönmek zorunluğunu duydum; maksadım, zamanımızda dahi, kendisine hiçbir şekilde benzemeyen büst ve posterleriyle arşive kaldırılmaya çalışılan Atatürk ve inkılâplarının, Hüseyin

Kâzım tarafından ne şekilde anlaşıldığının vurgulanarak, bu "Eski Zaman Efendisi"nin ve onun temsil ettiği zihniyetin gerçek taraflarını okuyucuya anımsatmaktan ibarettir.

Şeyh Muhsin-i i Fânî'nin gerek siyasal şahsiyeti, gerekse Gökalp'in yapıtını eleştiri üslûbunu dikkatle inceleyecek olursak görürüz ki, onun bu çabasında, özellikle Atatürk İnkılâplarına karşı tükenmez bir kînin kuvvetli emârelerine rastlayabiliriz. Bilinen birşeydir ki, Ziya Gökalp, İttihat ve Terakkî'nin kuruluşundan bir süre sonra, 1912'de İstanbul'a gelerek, bu cemiyetin faal üyeleri arasına katılmıştı. Onun bu cemiyete katılışı, bu kuruluşun "Türk-İslâm" İmparatorluğu politik düşüncesini benimseyerek yandaş çıktığını göstermektedir.

Ancak, Gökalp'in bu çabası, onun Mustafa Kemal'i tanıyacağı tarihlere kadar devam eder. Mustafa Kemal'i tanıdıktan sonradır ki, Enver Paşa ve yandaşlarının, Osmanlı Hânedanı egemenliği altında ve hilâfetin gölgesinde bir Türk İslâm İmparatorluğu kurmak gibi tutkusunun ne denli saçma ve Türk Ulusu'nun karakterine uymaz birşey olduğu gerçeğine kavuşmuş ve bu gözle ulusun tarihini incelediğinde, çok kuvvetli köşebaşlarına erişmiş oldu.

Gökalp'teki bu fikir değişikliğinin bir sonucu olarak, "Türkçülüğün Esasları" yapıtı meydana gelir. Gökalp'in bu yapıtında, kırsal bölgede yaşayan Anadolu Türk Ulusu'nun kendine özgü kültürünün çağdaş bir görüşle canlandırıldığı takdirde, Türk'ü ve Türkiye'yi Batı'nın gözlemci ve deneyci mantık kurallarından hareketle sanatta, edebiyatta, bilimde, ekonomide, sosyal yaşamında ve politikada çağdaş uygarlık düzeyine eriştirebileceği gerçeğini vurgulamaktadır. Muhsin-i Fânî, Gökalp'in bu yapıtını, Cumhuriyet'in kuruluşunun onuncu yılında eleştirirken, asıl hedefinin, Gökalp değil, Atatürk ve İnkılâpları olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

Bize, yukarıdaki kanıtı veren, bizzat Muhsin-i Fânî'nin kendi yazılarıdır. Örneğin, 1330 yılında tamamladığı "10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici"[1], 1320'de yayınladığı "İstikbale Doğru" eserlerindeki Atatürk İnkılâplariyle bağdaşmayan fikirleri ve özellikle kendisinin yayınlamadığı "Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları" eleştirisidir.

Bu eleştirinin konumuzla doğrudan ilgisi olmayan kısımlarını bir tarafa bırakarak, "Türkçülüğün Esasları"nın "İktisadî Türkçülük", "Siyasî Türkçülük" kısımları hakkında Hüseyin Kâzım'ın yazdıklarına işaret edelim:

"Siyasî Türkçülük, İktisadî Türkçülük bahisleri de safsata kabilinden mülâhazaları ve birçok hakiykatları hâvidir." *(Tarih ve Toplum,* Temmuz 1988, sayı 55, s.51, sütun:3).

Eleştirmenin "Safsata" olarak gördüğü "İktisadî Türkçülük" bahsinde Gökalp, şöyle diyor: "... Ferdî mülkiyet gibi sosyal mülkiyet de olmalıdır. Cemiyetin bir fedakârlığı veya zahmeti neticesinde husûle gelen ve ferdlerin hiçbir amelinden hasıl olmayan fazla kârlar cemiyete aittir. Ferdlerin bu kârları kendilerine mâl etmeleri meşru değildir."[2] "Demek ki, Türklerin sosyal mefkûreleri, ferdî mülkiyeti kaldırmaksızın, sosyal servetleri ferdlere kaptırmamak, umumun menfaatine sarfetmek üzere muhafazasına ve üretilmesine çalışmaktır."[3] "Avrupa inkılâplarının en ehemmiyetlisi iktisadî inkılâptır. İktisadî inkılâp ise, ilçe iktisadı yerine, millet iktisadının ve küçük zanaatlar yerine büyük sanayiin kurulmasından ibarettir. Millet iktisadı ve büyük sanayi ise, ancak himâye usulünün tatbiki ile husûle gelebilir..."[4]

Gökalp, "Siyasî Türkçülük" yönünden de şunları söyler: "Türkçülük, siyasî bir parti değildir; ilmî, felsefî, estetik bir mekteptir. Başka bir deyimle, kültürel bir çalışma ve yenileşme yoludur."[5] "..Türkçülük hiçbir zaman klerikalizmle (din adamlarının devlet işlerine karışması), teokrasi ile, istibdatla bağdaşamaz..."[6], "Halk Fırkası, hükümranlığı millete yani Türk halkına verdi. Devletimize Türkiye ve halkımıza Türk milleti adlarını bağışladı. Halbuki Anadolu İnkılâbına kadar devletimizin, halkımızın, hatta dilimizin adları Osmanlı kelimesiydi. Türk kelimesi ağıza alınmazdı. Hiç kimse "Ben Türküm" demeğe cesaret edemezdi. Son zamanlarda Türkçüler böyle bir iddiaya kalkıştıkları için, sarayın ve eski kafalıların nefretini üzerlerine çektiler..."[7] "Kemal Paşa Hazretlerinin doğru yolu göstermesi ve öncü olmasiyle bir yandan Türkiye'yi düşman saldırılarından kurtarırken, öteyandan da devletimize, milletimize, dilimize hakiki adlarını verdi ve siyasetimizi istibdadın ve yabancı unsurlar siyasetinin son izlerinden bile kurtardı..."[8]

Gökalp'in yukarıya aldığımız düşüncelerine "Safsata" diyebilen adamla Gökalp, ayni devrin adamlarıdır. Her ikisini karşılaştıracak olursak; Gökalp'in kendisini yenilemesini bilen ınkılâpçı bir aydın kişi olduğunu; diğerinin, fikri, aklın bir ürünü olmaktan çok, birtakım duygusal inançların ürünü olarak kabulüyle eski bir giysiyi, vurulacak yamalarla yenilemeğe çalışan bir kimse olduğu meydana çıkıyor. Benim bu kanımı sağlamlaştıran, Hüseyin Kâzım'ın şimdiye kadar bilinmeyen "Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları" eleştirisini sağlayıp yayına veren Sayın İsmail Kara'ya ve *Tarih ve Toplum* dergisi yöneticilerine teşekkür ederim. □

NECDET KURDAKUL-İSTANBUL

[1] Kendi ifadesine göre, bu eserin hemen yayımlayamamış yazımından (5) yıl sonra 1335/1919 yılında yayınlarken buna, bir "Lâhika" koyarak, "Harbiumûmiden yenilgi ile çıkan Osmanlı İmparatorluğunun zeval bulduğuna inanmak lâzım" geldiğine işaret etmiş ise de, Anadolu bağımsızlık hareketi başladığı zaman, politik eylemleriyle yine eski tutkusundan kopamadığını, önceki mektubumuzda sergilemiştik.

[2] Türkçülüğün esasları, 1970, s.180
[3] " " s.181
[4] " " s.181
[5] " " s.183
[6] " " s.183
[7] " " s.183
[8] " " s.184

Taha Toros Uyarmadan...

Nuri es Said

GEÇEN sayımızda Sayın Zeki Kuneralp'ın günlüğünde Kral II. Faysal'ın resimaltı bir yanlışlık sonucu Nuri es Said olarak çıktı. Aslında aynı sayıda Nuri es Said'in de fotoğrafı basılacaktı. Fakat teknik bir zorunluluktan dolayı bir tek fotoğrafla yetinildiği ve onun da resimaltı gözden kaçtığı için böyle bir sonuç meydana geldi. "Sayın Taha Toros uyarmadan diyoruz", çünkü *Tarih ve Toplum*'un bu tür hatalarında en erken davranan dostumuz hep Taha Bey oldu. Ama bu kez biz önce davrandık.

Yanlışlıktan dolayı özür dileriz.

TARİH VE TOPLUM

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVAL

Eşkiya mı, Muhalif mi?

☐ Bulgaristan hükûmet-i hâzırasının bazı haydutları derdest edip heman Divan-ı Harp huzurunda muhakemelerini icra ve itmam ve bunların cürüm ve cinayâtını isbat ile ekserisini salb [astığı] ve idam eylediği Avrupa gazetelerinden naklen yazılmıştı.

Sofya'dan verilen malûmât ve hâsıl olan mesmuât-ı hususiyyeye nazaran haydut diyerek divan-ı harblerin huzuruna getirilenlerin bir büyük kısmı hükûmet-i hâzıraya muhâlif olanlar olmasına mösyö Stanbolof'un âsâr-ı şekavetin izâlesi maksadıyla hilâf-girândan ahz-i sâr etmekte [öç almakta] olduğu şuyû bulduğuna mebnî tedabir-i müttehize memlekette tesirat-ı muzırrayı müstelzim olmuştur.

Bulgarlar daima birbirini takip ile icrâ-i agrâza [garezlere] alışmış olduğundan ve mösyö Stanbolof'un şekâvet vesilesiyle fırka-i muhalifeden intikam almak teşebbüsünde bulunması muvâfık-ı emsal idüğünden yine birçok bîgünahların dahi heder edildiği veya edileceği ihtimal-i kavî tahtındadır... (2 Eylül 1888)

TELGRAF

Zîrdeki İki Fıkra (Bitlis) Gazetesinde Okunmuştur: Kürtler ve Ermeniler

"Bend-i Mahsus"

☐ Matbaamızın matbuat-ı ecnebiyye ile muhabir ve gazete mübadelesi gibi bir münasebet ve muamelesi yok ise de Londra'da neşr olunan [Tayms] gazetesinin 18 Mayıs 1888 tarihli nüshasının gûyâ Dersaadet'ten ahz ile neşr etmiş olduğu bir telgraf-nâmenin suret-i mütercemesi iki fıkradan ibarettir.

Biri Muş dahilinde meskûn Ermenilerin bir Kürt aşireti tarafından görmekte oldukları mezalimden dolayı şikâyeti hâvî bir mahzar [dilekçe] takdim eylediklerini müş'ir ve fıkra-i sâniyyesi bu mahzar Van vilâyeti Ermenilerinin gûyâ asayiş ve emniyet-i tamme içinde olduklarını musavver geçenlerde takdim eyledikleri teşekkür-nâmenin bî-esas olduğunu istidlâl [çıkarsama] noktasında mütedâirdir.

Biz bu bahsi (Korespondans Politik) gazetesinin buna şibh [benzer] ve esas ve mahiyeti sıhhat ve afiyetten münharif [sapmış] olarak mukaddema neşr eylediği bir bend üzerine mukabileten (108) numero ve 23 Mayıs sene 304 tarihli nüshamızla gayet muvazzah [açıklanmış] ve neşriyat ve vak'anın müstenid bulunduğu mebâni [dayandığı temeller] ve makâsidin tayin-i mevrîdiyle [varacağı yerin tayiniyle] ledünniyyâtını [iç yüzünü] câmi olan bir bendle efkâr-ı umumiyye gibi bir hey'et-i hakâyık-cûyânenin nazar-gâh-ı muvâzene ve muhakemesine vaz' ve ilân eylediğimizden şimdi o bahiste teşrîh-i hakayık yolunda tekrarî-i izah ve tafsile pek de lüzum tasavvur edemeyiz... (6 Eylül 1888)

"Ajans Havas"

Bir Nişanlanma

Atina 5

☐ Yunanistan Kralı Yunanistan Veliahdının Almanya İmparatorunun hemşiresi Prenses (Sofi) ile namzetliğini [nişanını] resmen mösyö (Trikopi)ye ihbar ve tebliğ eylemiştir. Mösyö Trikopi Kral ve Kraliçeyi Yunanistan Hükûmeti nâmına tebrik eylemiştir... (6 Eylül 1888)

"Dünkü Vanlköy Harîk-i Müdhîşesi"

Yangın

☐ Dünkü gün Vaniköyünde bir harîk-i hâil [korkunç bir yangın] zuhur etmiş ve şâyân-ı esef bir halde icrâ-i hükm-i muhrîkâne eylemiştir.

Ateş gündüz saat dört raddelerinde Ser-kâtibi merhum Mustafa Paşa'nın sahil-hânesinden şerâre-pâş-ı zuhur olmuş [kıvılcım saçmış] ve saat sekiz buçuk raddelerinde itfâ' edilebilmiştir [söndürülmüştür]... (8 Eylül 1888)

Monitör'de Görülmüştür:
Posta Arabası Soygunu

☐ Sofya'dan vârid olan bir telgrafnâmeye nazaran Alafranga Eylülün on ikinci günü bir haydut çetesi Bulgaristan dahilinde vâki (Arapkonağı) nâm mahalden Orhaniye kasabasına gitmekte bulunan posta arabaları üzerine hücum etmişler ve postaya refakat eden bir jandarma neferini katl eylemişlerdir.

Jandarma ile haydutlar beynindeki mücadele esnasında elli bin Franklık akçeyi hâmil olan ikinci araba ric'at ile (Taşkesen) nâm mahalle avdet edebilmiştir... (18 Eylül 1888)

ZAPTİYE NEZARET-İ ALİYYESİNDEN

Yaralama

☐ Galata'da Azapkapısı mevkîinde müstahdem jandarma efradından Arapgirli Ahmet geçen Perşembe gecesi saat iki buçuk raddelerinde mahall-i mezkûrda manav Süleyman ağanın karpuz sergisinde oturmakta iken Kemeraltı'nda kahvecilik eden Hafız Mehmet nâm şahıs yanına gelerek merkum Ahmedi bilâ-sebep sopa ile başından darb ve cerh etmesinden dolayı derdest ve fi'l-i cerhe cür'etini ikrar eylemesine binâen icabının icrasına mübaderet olunduğu ve mecruhen li-ecl -ittedavi [tedavi için] Bahriye Hastahânesine gönderildiği Beyoğlu Mutasarrıflığı cânibinden alınan jurnalden müsteban olmuştur... (2 Eylül 1888)

MUHARRERÂT

Kurtlu Et

Zirdeki İmza İle Aldığımız Varakadır:

☐ Kapandakik civarında Hızırbey Mahallesinin Hacıkadın Caddesinden mahalle cami-i şerifi karşısında bulunan kasaptan kıyesi beş kuruştan almış olduğum bir buçuk kıye lâhmın [etin] kurdu olduğu cihetle geriye iâde olunmuş ise de almadığı gibi merkum her daim böyle kurtlu lâhm furuht ettiği âdet-i kadîmesi olduğu tevâtüren söylenilmekte olduğundan icabının icrasıyla bundan böyle ahaliyi vikâye [korumak] için mercîinin nazar-ı dikkati celb edilmesi ve gazete-i muteberenizin bir köşesine aynen derc ve ol vechile ilân ettirilmesi müstercâdır [ricâ edilir].

Mahalle-i mezkûrun Bostan Sokağında 19 numerolu hânede mukîm Hafız Hüseyin... (17 Eylül 1888)

MÜTENEVVİA

Buğday Alımı

☐ Mübâyaasına [satın alınmasına] lüzum görünen cedid kıye [okka] ile iki bin iki yüz küsur kıye mikdarı aşurelik döğülmüş Samsun buğdayının münâkasası [eksiltmesi] icra olunacağından i'tâ etmek isteyenlerin şehr-i cârî-i Rûmînin yirmi ikinci Pazartesi gününden itibaren nümuneleriyle beraber Evkaf-ı Hümayun Meslis-i İdaresine müracaat eylemeleri... (3 Eylül 1888)

"Sağırlara Mahsus"

☐ Yirmi üç seneden beri müptela olduğu sağırlık ve kulak köreltisi hastalığından sade bir muâlece ile kesb-i afiyet eden bir şahıs işbu muâlecenin tarifnâmesini Paris'te (Druet) Sokağında dört numerolu hânede mukîm Mösyö Nikolson'dan talep edecek zevâta meccânen irsal eyleyecektir... (3 Eylül 1888)

Saadetlü El-hac İbrahim Efendi Hazretlerinden Varid Olan Varakadır:
(Dâr'üt-talîm)

☐ Cumartesi günkü Tercüman-ı Hakikat gazetesine Hakkı imzasıyla mümzî [imzalanmış] olarak münderic olan makale-i itiraziyyeyi dahi mütalâa eyledik.

Hakkı efendi hazretleri işbu makalelerini pek ziyade tatvîl etmiş [uzatmış] olduğundan okumakla bitip tükenmedi. (misal)

Vaktiyle iki Yakup bir mahalde birbiriyle ülfet edip birisi diğerinin ismini sormuş o da Yaku.....b deyip kırk elif mikdarı uzatmış. Öteki de yahu benim de adım Yakub amma bu kadar uzun değil demiş. Ötede mîzan da var haberiniz yok mu? Lakırdıları tartıyor eksik ziyade gelirse darılıyor. Sizin makalenizi görse bu teraziye sığmaz diye kabul etmez!!!

Birader efendi hazretleri gücenmez iseniz size bir şey daha ihtar edeyim. Sizin de benim gibi kitabınız parlak değil. Köhne üslûpta olduğundan avâmil mefhumuna benziyor. Reis-ül-üdebâ saadetlu Ahmet Mithat efendi hazretlerinin kitapları pek parlak ve pek edibânedir. Eğer muvâfakat buyurur iseniz onları tarz-ı inşâlarına taklid edelim de müştereken bir roman çıkaralım. Hem kitabet öğreniriz hem de belki beş on para istifade ederiz... (8 Eylül 1888)

Reçete Düzeltmesi

Doktor Saadetlû Celâl Paşa'dan Mevrud Varakadır:

☐ Bugünkü makale-i âcizânemdeki bir reçete suretinde (Pur Glycerine) yanlış tertib olunmuş idüğünden ber-vech-i zîr tashihi rica olunur:

Glycerine pur	20,00
Eau distillée.	65,00
Acide tartrjque.	5,00

Sehvinde [yanlışında] bu suretle yazılmıştır (Glycerine pup).

Mühim bir reçete sureti olduğu cihetle belki bazı kimseler tarafından kayd olunmuş iktizâsına mebnî tashihi lâzımdır zanneylerim... (4 Eylül 1888)

HARİCİYYE

Kayzerin Güncesi

☐ Müteveffa Almanya İmparatorunun 1870 senesinde yazdığı ruznâmesi [günlüğü]:

Müteveffa Almanya İmparatoru üçüncü Frederik ruznâme-i hayatından müstahrec [alınmış] olup 1870 senesine dair olan bazı evrak dünkü gün gelen Tan gazetesinde görülmüş olmakla ber-vech-i âtî nakl ve tercüme ediliyor:

Ruznâme-i mezkûr 1870 senesinde Fransa ile Prusya beyninde [arasında] vukua gelen muharebe hakkında bazı malûmât-ı mufassala i'tâ eylediği cihetle tarih nokta-i nazarıyla ehemmiyet-i azîmeyi hâizdir.

11 Eylül 1870 - Hariciye Müsteşarı mösyö (Fon Til) (Ems) (Varzen) ve (Sigmarinken) arasında gidip gelmektedir.

Prens (Leopold Hohenzolern) Alp cihetlerinde bulunmaktadır. Fransa Maslahatgüzarı mösyö (Lusor) Avusturya sefirine Berlin'den hareket edeceğini söylemiştir.

Fransa Maslahatgüzarı ile müzakere edecek adam bulunmamıştır.

12 Eylül - Bismark gelmek istiyor (Rayş) ve (Gorçakof) avdet etmişlerdir.

13 Eylül - Prens Bismark ile uzun uzadı müzakerât icra olundu. Müşarünileyh Prens (Leopold)'ün İspanya mesned-i hükûmetinden sarf-ı nazar ettiğine dair dün akşam gayet geç vakitte Madrid'den bir kıt'a telgrafnâme ahz eylemiştir... (26 Eylül 1888) ☐

Ankara Demiryolcularının 1 Ekim 1922 tarihli Bir Bildirisi

METE TUNÇAY

Şimendiferci Arkadaşlara

Arkadaşlar!

Türkiye işçi ordusunun tarihi birinci sahifesinde seni kaydediyor. Neden mi..?

Hürriyetin İlânı'nda en evvel amele cemiyetini kuran sen ve arkadaşlarındı. Sen müstebid, zalim idarenin elinden birçok haklarını kurtarmağa uğraşırken hiçbir amele teşkilâtı, işçi birliği, varlığı yoktu. Bunu meydana sen koydun!

En evvel patronuna sen isyan ettin! Fakat bilâhere hükûmetin eli buna karışıp gün geçtikçe bu senin haklı davanı söndürüp kapattılar..

Yine sen ve arkadaşların gizli teşkilâtlar yaparak varlığını, halkını müdafaa hususunu ihmal etmedin. Türkiye'de doğup ölen bütün işçi cemiyetleri hep senden örnek aldı. Sen çekicinle, eğen ile, tornan ile işin başında çalışırken dimağında teşkilâtların yollarını tanzim ile uğraşıp, çalışırdı.

(Türkiye Komünist Partisi'ne) varlık veren, onu ilk devrelerinde yaşatan, mevcudiyet-i maneviyesini, kıymetini yükselten yine sensin!..

Hayatta mübarezen sermayecilere karşı mezarının eşiğine kadar ilelebed devam edip gidecek! sen bu mübarezeni gevşetir isen, kendin de, çocukların da, neticede açlık ve sefaletten kurtulamazsınız!

Şu muazzam harp senelerinde senin varlığını, hizmetini, fedakârlığını inkâr eden nankördür!

Tahtlar, taçlar devrilip hükûmetlerin meydana gelmeğe, hayatta yeni bir inkılâp, yeni bir ışık, yeni bir devir açılmağa başladığı bugün iyi bil ki bunun en esas temeli kardeşlerin işçilerdir.

Arkadaş işçi ve amele orduları bir memlekette terakki ve temeddünde yegâne âmillerdir. Türkiye'nin millî varlığının ilk *tutgasın* [?] eden yine en evvel bir amele varlığı teşkilâtını ortaya koyan ve başlangıç olan münevver yine sensin! İşçi senin diğer amele cemiyetlerinin tarihlerini tetkik et! En başta [?]

Bugün elindeki teavün sandığı senin, istikbalin en büyük bir istinadgâhıdır. Kendin, evvel, ailen için ne kadar çalışıyor isen; belki ondan daha fazla olarak bu sandık hakkında çalışmaklığın lâzımdır. Ve dünkü yokluk içinde: bu gün elinde okuduğun nizamname sana çok şey vaad etmez.

شومه ندیفه رجی آرقاداشلره

آرقاداشلر!

[illegible]

آرقاداش

[illegible]

آرقاداش

[illegible]

قره ۱ — ۱۰ — ۳۸

Yarınını temin için onu kendi varlığına, ihtiyacına, istikbaline göre tevsi ve tanzim için var kuvveti pazuya verip çalışmalıdır.

Arkadaşlar:

Aranızdaki suitefehhümden, suizandan; daima bizi ezmek isteyen emeğimizin hakkını çalan zâlimler istifade eder!

Mukadderâtını tevdi ettiğin arkadaşların sana doğru hizmet edip çalışmaz ise onları oradan yıkıp kaldırmak daha namuskârlarını işbaşına getirmek senin hakkındır...

Arkadaşlar:

Cihan hükûmetlerinde, cihan milletlerinde bütün amele ve işçi sınıfı ordusu kendini saydırmış, hakkını tanıttırmıştır.

Seni müdafaa eden, himaye eden kanunlar sen hükûmetten istemezsen, aramazsan, işlerin pek geri kalır. Yaşamak isteyen bir adamın çalışmağa ve her türlü ızdıraba, yorgunluğa katlanması lâzımdır.

Elbette sâyiinin semeresini göreceksin:

Arkadaş!

Harp dolayısıyla hükûmetin idaresine geçen demiryollarının yarın yine sermayeci ellerine geçeceğini unutma!

Ve yine unutma ki, göreceğin muamele seni çalıştırıp sırtından geçinecek, seni yok pahasına satın alacak, daha doğrusu çalacak patronların muameleleridir.

Bunu hayatıyla kendi hayatını mukayese edersen hayret edeceğin ve sana edilen haksızlığı, zulmü çarçabuk anlayacak ve göreceksin!

Eğer bu fırsat elde iken kendini müdafaa ve muhafaza edecek tedabiri hazırlayıp saadet ve istikbalin için, ailenin refahı için lâzım gelen malzeme ile mücehhez olmaz isen, neticede yanacak yalnız sen değil, çoluğun çocuğun ahfadın da beraberdir.

ARKADAŞ,

Varlığını müdafaa, istikbalini ihzar için, metin ve sabur ol! korkma; istikbal senindir! Sen yalnız azm ü sebatla hüsnüniyetle çalış! Bugün muvaffak olamadığın gayeyin yarın elde edeceğine şüphen olmasın!

Sen olmadığın için daha dün vücuda getirilemeyen "İşçi Birliği" amelesini gözönüne getir...

Arkadaşını sev.. Aradaki rabıta-ı muhadeneti bozmak isteyenleri daire-i itaate sevk et.. Rehberlerini intihap et! Elindeki teavün sandığını söndürme.. Yazıktır.. Bunu ilâya çalış ki, sen de âlî olasın... Arkadaş..

Ankara 1-10-38 [1922]

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

Padişahımız çok yaşa Hürriyet Müsavat Uhuvvet

11 Temmuz sene 1324

(Fransızca elyazısıyla: "İçtenlikle selâmlar ve sevecen öpücükler" (imza) Pierrette Moirour)

Bize bu posta kartının kopyasını yollayan dostumuz Dr. William Hale'ın işaret ettiği gibi, kartın 4 Ağustos 1909'da postalanmış olması ilginç. Çünkü Hürriyetin İlânı'na sahip çıkan II. Abdülhamid, 31 Mart (13 Nisan) olayından sonra hâl edildiği halde, aradan dört ay geçmesine karşın, hâlâ "çok yaşa"lı kartı kullanılıyormuş, demek. Ancak, bu gönderinin Fransız kapitülasyon postanesine verildiğini gözden ırak tutmamalıyız. Belki de, Sinyora Lucich'e arkadaşı bir şaka yapmak istemiştir.

Munise Başikoğlu'nun Hatıraları

Babam Rıza Tevfik

ÖNSÖZ

Bu yazımda babam Rıza Tevfiği bir baba olarak tanıtmaya çalışacağım. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğundan, kendisini bütünüyle anlatmak, oldukça güçtür benim için. Diyebilirim ki, babamın menfâda bulunduğu yıllarda bana yazdığı mektuplarından, onun düşünce ve duygularını daha iyi anlamış bulunuyorum. Benim için çok değerli olan bu mektuplarından, ailesine ve biz evlâtlarına olan derin bağlılığı ve bizim eğitim ve kültürümüze verdiği önemin derecesi anlaşılmaktadır. Menfâdaki yaşantısını da anlatan ve açık kalple yazdığı paragrafları aynen yazıma alıyorum. Ayrıca, Sultan Hamid devrine tesadüf eden babamın öğrencilik yıllarında, kanaatimce ileride atılacağı siyasete neden olan ilginç olaylardan da, öğrendiğim birkaç tanesini, onun karakterini belirtmesi bakımından çok önemli bulduğum için, bu yazımda bahsetmeyi lüzumlu buluyorum.

Bu nâciz yazımı meydana getirebilmem, 1953-1954 yıllarında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Filolojisi Profesörlerinden Prof. Dr. Burhanettin Batıman'la çok yakınım olan eşi Alman Lisesi Türkçe Edebiyat Öğretmeni Suzan Batıman'ın devamlı teşvikleri sayesinde mümkün olmuştur. Derlediğim anıları, genç yaşlarında yaşamlarını yitirmiş olan bu yakınlarıma borçluyum. Ayrıca, kardeşim Nazif Bölükbaşı'nın verdiği cesaretle de bu yazımı en doğru şekli ile tamamlamış oldum.

Munise Başikoğlu

I

BABAM Rıza Tevfik, 1869 yılı Ocak ayının 7'sinde, Edirne Vilâyetinin Cesir Mustafa Paşa kazasında Meriç Nehri kenarında inşa edilmiş hükûmet konağına bitişik evde, sabahleyin gün doğmadan evvel, pek müthiş bir kar fırtınasının hüküm sürdüğü saatlerde dünyaya gelmiş.

O tarihte, babamın babası Mehmet Tevfik efendi, Cesir Mustafa Paşa Kaymakamı bulunuyormuş. Kendisi Cuma-i Bâlâ'da doğmuş ve henüz pek genç iken eğitimi için İstanbul'a gelmiş, Fatih'te Baş Kurşunlu medresesinde onsekiz yıl devamlı çalıştıktan sonra diploma almış. Bundan sonra, o zamanlar yeni açılmış olan Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye imtihanla girmiş ve iki yıl sonra diplomasını alarak buradan çıkmış.

Babamın annesi, Şapsi kabilesinden genç ve çok güzel, Münire isminde bir Çerkez kızı olup, büyükbabamla İstanbul'da evlenmiş ve babama altı aylık hamile iken, büyükbabam ikinci defa Cesir Mustafa Paşa kaymakamlığına atanmış.

Büyükbabamın babası Ahmet Durmuş Bölükbaşı, Debre-i Bâlâ'da doğmuş. Kega Arnavutlarından isim ve künyesi ile zamanında kendisini tanıttırmış bir sergerde (kabadayı) imiş.

Babam üç yaşını dört ay geçirdiği sıralarda, büyükbaba yine Kaymakam olarak Babaeski kazasına memur olarak atanıyor ve orada amcam Ahmet Nazif dünyaya geliyor. 1876 yılının Ağustos

ayında, babam yedi yaşlarında iken büyükbaba ailesiyle beraber İstanbul'a göç ediyor ve Üsküdar'da bir eve yerleşip, Üsküdar Dağ Hamamı'nda inşa edilmiş Aliyans İsrailit müessisatından (Sion) okulunda Türkçe ve Arapça ders vermeye başlıyor ve babam da bu okula devam ediyor.

Büyükbaba ayni zamanda Davut Paşa ve Beylerbeyi rüştiyelerinde de ders vererek ailesini rahat geçindirmeye çalışmış ve bir de ev satın almıştır. Bu evi çok sevmiş olan babam anılarında şöyle tarif ediyor: "Üsküdar'da Tekye Kapısı'nda Selâmi Ali Efendi mahallesinde, meyva ağaçları ile bir de kuyusu bulunan, geniş bir bahçe içinde inşa edilmiş yeni, güzel ve kullanışlı olan bu evde ancak bir sene rahat ve mutlu yaşayabildik."

1879 yılında, babam on yaşlarında iken büyükbabam İzmit'e ilk Müdde-i Umumî Muavini olarak atanınca,hep beraber İzmit'e gidip Körfez taraflarında bir eve yerleşiyorlar. Burada, babaannem, büyükbabam, Nazif amcam, Kırımlı ihtiyar hoca hanım, bir de hizmetçi kadın aileyi teşkil ediyorlarmış. Fakat, bu mutlu ailenin başına büyük felâketler geliyor, bu evde: Maaile İzmit'in katil sıtmasına tutuluyorlar. Bu felâketi defterine yazmış babam: "Valdem pek şiddetli hastalığa tutulunca, yüksekçe bir yerde geniş bir eve naklettik ki, Müslüman mahallesi idi ve evimizin civarında mezarlık ve serviler vardı. Valdem orada genç, dinç ve güzel bir Çerkez kadını olarak kara sarılıktan vefat etti. Bugün iyice anlıyorum ki, müthiş malarya neticesi sarılık olmuş ve karaciğer teşemmü etmiş (mumlaşmış) ve onun neticesinde "Cachesei" den ölmüş. Beni ve kardeşimi komşumuz tahrirat müdürü bir beyin evine zorla kaldırdılar, valdemizin cenazesini göremedik. Bu adam Çerkezdi ve takriben kırk yaşlarında, sevimli ve tombulca, pembe çehreli bir adamdı. Zavallı adamcağız, babamdan evvel İzmit'te karısını ayni hastalıktan kaybetmişti. Benden bir iki yaş büyük bir kızı benim yaşımda diğer bir kızı vardı. Bu öksüzler güzel çocuklardı. Bir müddet onlarla oynadık, vakit geçirdik. O esnada, babam bir ara İstanbul'a gitti, geldi. Fakat biz daima hasta olduğumuz için babam memuriyetten istifa ederek bizi aldı, hemen İstanbul'a getirdi. Perişan bir halde geldiğimiz evimizin bir odasına yerleştik. Fakat evimize yerleşmezden evvel Tekye Kapısında komşularımız-

Rıza Tevfik onbeş yaşında.

Rıza Tevfik'in Eserleri

ABDULLAH UÇMAN

1. TEXTES HOUROÛFÎS (M. Clement Huart'la birlikte), E.J.W. Gibb memorial series, vol. IX, Leyden-London: E.J. Brill and Luzac Co., 1909, XXI + 315p. Kitabın ilk bölümü "Textes Persans Relatifs a la Secte des Houroûfis (s.I-217) M.Clement Huart tarafından, "Etude sur la Religion des Houroûfis" (s.220-313) adlı ikinci bölüm ise Rıza Tevfik tarafından Fransızca olarak kaleme alınmıştır. Rıza Tevfik bu çalışmasında, Hurûfîlikle ilgili kendisinde bulunan bazı Farsça ve Türkçe yazma metinlerden hareket ederek akımın kurucusu, mahiyeti ve Anadolu'daki mümessilleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Çalışması içinde yer yer zikrettiği manzum ve mensur metinler ise, tamamen sade Türkçe ile yazılmış dikkate değer örneklerdir. Bu metinler arasında özellikle Oğlanlar Şeyhi addiyle tanınan İbrahim Efendi ile onun halifesi Sun'ullah Gaybî ve Budin'de medfun Gul Baba'nın şiirleri ayrı bir önem taşımaktadır. Abdulbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*'nun (Ankara 1973) önsözünde, metinler dışında, bu kitabın gerek mezhebin kurucusu, gerekse Hurûfîlik hakkında doğru ve sağlam bilgiler ihtiva etmediğini öne sürerse de, Türkiye'de bu sahada henüz geniş çapta araştırma ve incelemelerin mevcut olmadığı bir tarihte böyle bir çalışmanın dünyada ünlü bir yayınevinin neşriyatı arasında yer alması, üzerinde durulması gereken önemli bir olaydır.

2. FELSEFE DERSLERİ, 1. Kısım İstanbul 1330/1914, 2. Kısım 1335/1919, 564 + 16s. Rıza Tevfik'in politikadan uzaklaştıktan sonra Vaniköy'deki özel Rehber-i İttihad-ı Osmanî Mektebi'nde felsefe hocalığı yaparken vermiş olduğu derslerin notlarından meydana gelmektedir. Birinci kısmı "Mebhas-i Ma'rifet" adını taşıyan ve genel anlamda bir felsefe tarihi niteliğindeki eserde felsefenin mahiyeti ve başlıca meseleleri hakkında genel bilgiler verilmektedir.

3. MÜFASSAL KAMUS-I FELSEFE, C.I, İstanbul 1332/1916, 806s.; C.II, İstanbul 1336/1920, 400s. Rıza Tevfik'in ıstılahlar konusundaki görüşlerinin yer aldığı "Bazı İzahat" (s.3-26) adını taşıyan mukaddimeden sonra "A" harfinin izahı ile başlayan ilk cüz, "Arts Libéraux" (Sınaât-ı seb'a) maddesiyle sona erer. İlk cildin ikinci cüzu "Ascertorique" (Kaziyei hesiye) maddesiyle başlar, "Bon Sens" (Hassa-i selime, akl-ı selim, tab'ı-ı selim) maddesiyle son bulur. İkinci cildin ilk cüzu ise "Canon" (Kanun) maddesiyle başlar, "Classifications des Sciences" (Tasnif ulum) maddesiyle sona erer. Madde başlıkları Arapça, Yunanca, Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca olmak üzere altı dilde verilen ve her cildi yaklaşık sekiz yüzer sahifelik on veya on bir cilde tamamlanacağı bildirilen bu felsefe lugatının yayımı, I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve Rıza Tevfik'in 1919'da tekrar politikaya girmesiyle sona erer.

4. ABDÜLHAK HÂMİD VE MÜLÂHAZAT-I FELSEFİYESİ, İstanbul 1334/1918, 550 s. Türk edebiyatı tarihinde ilk defa yapılan bu tarz bir tenkit denemesi, 132 sahifelik uzun bir mukaddimeden sonra

dan ve pederimizin akbad(dostlar)ından, ak sakallı, şal kuşaklı, küçük vücutlu ve Bedestanlı Hacı efendi namında bir adamcağız bizi evine misafir etti. Pek insaniyetli davrandı. Ben valdemin o gün vefat ettiğini biliyordum, fakat garip olarak hâlâ sağ imiş de birkaç gün sonra gelecekmiş gibi zihnimi oyalamaktan ve kendimi aldatmaktan teselliyet bulurdum ve haz ederdim. Zaten bizi öyle aldatmakta idiler: (Anne zavallı çok hasta olduğu için bahçeciğe götürdük, orada iyi olurıca gelecektir.) derlerdi. Bu sözün yalan olduğunu pek iyi bildiğim halde, inanır gibi davranmak beni teselli ederdi. Lâkin valdesine pek düşkün ve mizâcen pek içli olan merhum biraderim, zaten sükutî olduğu gibi son derecede meyûs ve gamkin idi. Nihayet bir gün Bedestanlı Hacı efendi bilmeyerek bize valdemizin öldüğünü bir münasebetle öğle yemeğinde sezdirdi ve söyledi. O vakit fena olduk, yemeği bıraktık, akşama kadar hüngür hüngür ağladık. Hacı efendi çok nâdim oldu idi. Ondan sonra evimize geldik. Bir müddet öksüzlüğün perişanlığını ve kimsesizliğin acısını çektik."

II

1881 yılında babaannemin ölümünden sonra ve o zamanlar Kırımlı Hoca hanımla hizmetçi kadın da sıtmadan ölmüş bulunduklarından, büyükbabam, Nazif amcamla babamı alıp İstanbul'a gelince, babam ve amcamı bir okula yerleştiriyor. Ondan sonra, o devrin yüksek mevkili bazı tanınmış kişilerine ders vermeye başlıyor ve onların muhabbet ve hürmetlerini kazanıyor.

O sıralarda, Nişantaşı'nda Müzikay-ı Hümayun Feriki Necip Paşa konağında misafir olarak oturmakta olan Nergis Eda isminde bir Saraylı hanım ile evleniyor.

Büyükbabamın bu ikinci evliliğinden Şinasi ve Hulusi amcalarım dünyaya gelir. Fakat Nergis hanım ikinci oğlunun doğumundan sonra hastalanarak ölünce, bir müddet sonra Hulusi amcam da aynı akibete uğruyor. Yanılmıyorsam, o zamanlar büyükbabam görevli olarak Gelibolu'da oturuyormuş.

Bir zaman sonra, İngiliz Ali diye bilinen Gelibolulu varlıklı bir ailenin kızı Şakire hanımla üçüncü kez evleniyor, büyükbabam. Ziya amcam bu evlilikten dünyaya gelen son amcamdır. Bu babaannemi çok iyi hatırlarım.

Anılarından öğrendiğime göre, çocukluğunda son derece yaramaz olan, gençliğinde de, nizam dinlemeyen, hürriyet için daima mücadele eden babam, 1882 yılında girdiği ve Tevfik Fikret'in de okuduğu o zamanki ismiyle Mekteb-i Sultaniye'ye ancak 1884 yılına kadar devam edebilmiş. Okulun nizamından fena halde sıkılır ve çocukluğunu geçirdiği Hamza Bey sahili gözünde tütermiş. Nihayet bir gün kimseye haber vermeden başını alıp özlemini çektiği Gelibolu'ya gitmiş.

Büyükbaba o sıralarda evde ve hastadır. Babamla başa çıkamıyacağını anlayınca, onu serbest ve başıboş bırakıyor.

Babam o zaman istediği gibi geziyor, fakat kendi tabiri ile "Bu işsiz ve haysiyetsiz hürriyet"ten

"Feylesof" ve "Şair Hâmid" başlıklı iki bölümden meydana gelir. Kitabın mukaddimesinde yazar eserinin bir edebi tenkid denemesi olmadığını, felsefe dersleri verirken karşılaştığı bazı felsefi meselelerden hareket etmek suretiyle bunları şerhetmek için Abdülhak Hâmid'in eserlerine başvurduğunu ve sonuçta böyle bir eserin ortaya çıktığını söyler.

Baş tarafında bir giriş yazısıyla birlikte eski Şeyhülislâmlardan Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu İbrahim Sabri tarafından *ed-Darih* (el-Mehametü'ş-şi'riyye el-kübrâ) adıyla Arapça'ya tercüme edilerek Mısır'da yayımlanan (İskenderiye 1979) eser, Abdullah Uçman tarafından bir inceleme ve kitapta geçen ilmî-felsefî terimler indeksiyle birlikte yeni harflerle de neşredilmiştir (İstanbul 1984).

5. RUBÂİYÂT-I ÖMER HAYYAM (Huseyin Dânış'le birlikte), İstanbul 1340/1922, 368s. "Ömer Hayyam'ın Felsefesi" başlığı altında Ömer Hayyam'ın felsefî görüşlerini ele alıp inceleyen Rıza Tevfik, rubâ'nin tarihçesi hakkında da kıymetli bilgiler verir. Bilhassa eski rubâîlerin birçoğunun Ömer Hayyam'a mâledilmesinin de hatalı olduğunu belirterek, bunun filolojilerce düzeltilmesi gerektiği üzerinde durur. Eser daha sonra bazı ilâve ve değişikliklerle birlikte *Ömer Hayyam ve Rübâîleri* (İstanbul 1945, 283 s.) adıyla yeni harflerle de yayımlanmıştır.

6. SERÂB-I ÖMRÜM, Kıbrıs-Lefkoşe 1934, 125 s., 2.b., İstanbul 1949, 357 s. 1695'li tarihlerden başlayarak önce aruz vezniyle, daha sonra hece ile Türkçe'nin en güzel şiirlerini yazan Rıza Tevfik'in şiirleri ancak yurt dışında bulunduğu bir sırada kitap halinde yayımlanabilir. Eski harflerle yayımlanan eserin bu ilk baskısında "koşmalar", "divanlar", "nefesler" ve "Türkçe şiirler" başlıkları altında 73 şiir yer almaktadır. Eserin yeni ve tam baskısı ise 1949 yılında, Rıza Tevfik'in ölümünden kısa bir süre önce yapılır. Eserin bu baskısında daha önce yayımlanan ve yayımlanmayan 115 şiir yer almaktadır.

7. TEVFİK FİKRET (Hayatı, Sanatı, Şahsiyeti), İstanbul 1945, 63s. Rıza Tevfik, yakın arkadaşı Tevfik Fikret'in ölümünün 30. yıldönümü dolayısıyla kaleme aldığı bu eserinde Tevfik Fikret'in mizacı, sanat anlayışı ve dünyaya bakışı üzerinde durmaktadır. Tevfik Fikret çevresi tarafından iyice anlaşılamadığını da savunan Rıza Tevfik, Mehmed Âkif-Tevfik Fikret kavgasının da yanlış bir istikamet kazandığını belirtir.

8. RIZA TEVFİK'İN TEKKE VE HALK EDEBİYATI İLE İLGİLİ MAKALELERİ (haz. Abdullah Uçman), Ankara 1982, 379s. Bu kitapta ise Rıza Tevfik'in çoğu *Peyâm-ı* gazetesinin edebî ilâvesi *Peyâm Edebî* (1914-1919)'de olmak üzere *Bağçe* (1909), *Büyük Duygu* (1913-1914), *Rübâb* (1914), *Muhibbân* (1918-1919), *Peyam-Sabah* (1921-1922) ve *Yeni Sabah* (1943-1944) gibi gazete ve mecmualarda yayımlanan folklor, tekke ve halk edebiyatı ile ilgili 38 makalesi bir araya getirilmiştir.

Rıza Tevfik'in bunlar dışında Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'nde hocalık yaptığı sırada ders kitabı olarak taşbaskısıyla yayımlanan şu kitapları da vardır:

9. MÂBA'DETTABİİYÂT DERSLERİNE AİT VESÂİK, İstanbul 1335/1919, 144s.

10. ONTOLOJİ MEBÂHİSİ, İstanbul 1336/1920, 44s.

11. ESTETİK, İstanbul 1336/1920, 48s.

12. BERGSON HAKKINDA, İstanbul 1337/1921, 64s. □

hiç zevk alamıyor, bilâkis fena halde sıkılıyor. Bu başıboşluk babama bir ibret oluyor ve ona yol gösteriyor, gidip babasına yalvarıyor yine okula gönderilmesi için. Büyükbaba bunun üzerine babamı Gelibolu Rüştiyesi'ne gönderiyor. Ayni okulda Nazif amcam da eğitim görmektedir. Babam bu okulu birincilikle bitiriyor ve o sene babasıyle İstanbul'a geliyor. Büyükbabam babamı Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye kaydettiriyor. Derslerinde daima birinci olan babam bu okulda da Edebiyat sınıfında Edebiyat ve Kitabetten birincidir. Büyükbabam tekrar Gelibolu'ya Müdde-i Umumi muavini olarak atanınca kalkıp oraya gidiyor. Babam okuluna devam etmektedir.

On yıl Gelibolu'da Müdde-i Umumi muavini olarak çalışan büyükbaba, 1891 yılında hayatını yitirmiştir. O zaman yirmi iki yaşında olan babam bu acı olay hakkında defterine şöyle yazmış:

"Babamın vefat ettiği sene ömrümün en buhranlı bir devrine tesadüf etmişti. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin üçüncü sınıfına henüz geçmiştim; fakat bu tarihten bir sene evvel, bu mektebin maneviyetinde büyük bir intibah (uyanıklık) ve neşat (sevinç) husulüne sebeb olan mühim ve değerli hocalarımızı Sultan Hamit kâmilen mektepten çıkarmış ve terfian başka işlere tayin etmişti. Ben babamın maraz-ı mevti (ölümcül hastalığı) esnasında ihtilâlcilik töhmetiyle mektepten çıkarılmış, serseri dolaşıyordum. Babamın vefatını öğrenemedim."

Babasını kaybettikten sonra daha da kritik bir devreye giren o mücadeleli günlerinden bir gün, Şinasi amcamın ölümünü bildiren bir telgraf alır babam. Bu kardeşi için defterine şöyle yazmış:

"Pederimiz vefat etmiş bulunduğu cihetle, ben de perişan bir halde idim. Hususaki hapisten hapise dolaşıyordum. Şinasi ile uğraşamadım, Gelibolu'ya pederimin son kayınpederi İngiliz Ali'nin evine gönderdimdi. Bî-çare bir gün iyi ve ferah yaşamadı, pek bedbaht bir çocuktu. Benim uğursuz talihim de büsbütün yalnız kalmasına sebep oldu. Dizanteriye uğradı, iyi tedavi olunamadı, endocardite geldi. Nihayet çiçek de çıkardıktan sonra vefat edip kurtuldu."

III

Sınıfının daima birincisi olmasına rağmen, serbest hareketleri ve okulların otoritesine karşı gelmesi yüzünden, Galatasaray ve Siyasal Bilgiler'den çıkarılan babam, babasının ölümü üzerine durumunun ciddiyetini anlamış ve artık

Gençlik yıllarında Rıza Tevfik.

kararını vermiştir. Eğitimini tamamlayıp bir diploma alacaktır.

Doktorluk mesleğine sempatisi olmadığı halde, cimnastik hocası Faik beyin nasihat ve teşviki üzerine Tıbbiye-i Mülkiye'ye imtihanla kabul olunuyor ve bu okula devam ediyor.

Babamın doktorluğu kutsal bir meslek olarak kabul etmesine rağmen, bu mesleği benimsememesinin, kendisinin kimseyi hasta ve acı çekerken görmek istemeyecek kadar duygulu ve merhametli olmasından ileri geldiğini sonradan anlayacaktım. Babamın anılarından öğrendiğime göre; Tıbbiye'de yirmi üç yaşında bir öğrenci iken, bütün Tıbbiye öğrencilerine vatan şairi Namık Kemal'in ateşli şiirlerini yüksek sesle okur ve Cumhuriyet hakkında yine ateşli konferanslar verirmiş.

Tıbbiye'de ilmî ve siyasî konuşmalar olurmuş, fakat babamın bu serbest konuşmalarını okul müdürü sakıncalı bulmuş ve bu yüzden babam okuldan çıkarılmış. Bunun üzerine babam Sultan Hamid'in en yakın ve çok nüfuzlu bir adamı olan Umum Mektepler Nâzırı ve meşhur Tophane Müşiri Zeki Paşa'ya Fransızca bir dilekçe yazar. Zeki Paşa lisana çok önem veren bir kişi olduğundan, babamı huzuruna çağırır. Aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Paşa: —Bu Fransızca arzuhali sen mi yazdın?

Babam: —Evet, ben yazdım. Ayrıca Arapça, Farsça, İngilizce, Yahudice ve Yunanca da bilirim.

Rıza Tevfik (sağdan üçüncü) ve arkadaşları gençlik yıllarında.

Zeki Paşa babama hayran olur ve:

—Sen yarın git mektebe başla. Ben emir veririm, der.

Babam tekrar Tıbbiye'ye girer. Diğer bir olayı da yine babamın defterinden aynen alıyorum. "Pederimin Gelibolu'da vuku-u vefatı üzerine Gelibolu Mahkeme-i Şer'iyyesinden bir davetiye almıştım. Babamın beş oğlunun büyüğü ben olduğum ve reşit bulunduğum için miras meselelerini hâl etmek lazım gelmişti ve benim huzurum şart idi. Gittiğim zaman fena halde kış idi. Takriben üç ay sonra mektebe gelmiştim ve beni izinsiz gittiğim için mektepten tard etmişlerdi. Zeki Paşa tekrar kabulümü emretti."

İlk gençlik çağlarından beri ensesinde kıvrılan uzun saçlarile gezen babam, siyah, geniş ve uzun bir pelerin giyer ve kendisini "Filozof" diye tanıtırmış. Tabii, bu kıyafet ve isim herkesin ilgisini çeker ve hakkında bir takım dedikodu ve şüphelere yol açarmış.

1893 yılında, 24 yaşında iken cereyan eden bir olayı yine kendi defterinden alıyorum:

"Arnavutköyü'nde meşhur Arnavut İsmail Kemal beyin evinde oturuyordum. Tepede, Amerikan Kız Koleji civarında 'Maison Edwards' diye meşhur olan bu büyük ve eski köşk, sonra Namık Kemal bey zade şair Ekrem beyin kayınpederi Celâl Paşa tarafından satın alınmıştı. Ben orada misafir ve Tıbbiye'nin son sınıfında iken, Ziya Faik namında hukuk talebesinden bir meşhur hafiye ve onun arkadaşının jurnali ile Bab-ı Zaptiyeye davet ve bir hafta kadar Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın kâtibi, Süryani-î Kadim Araplarından Abdülkerim efendinin odasında mahpus kaldım.

Bir hafta sonra yeniden Zeki Paşa'nın lütuf ve himmetiyle ve Zaptiye Nâzırının bir tavsiye kartı ile tekrar Tıbbiye-i Mülkiye'ye kabul edilmiştim."

Bu olayın hikâyesini babamdan öğrendiğime göre: Hafiyelerin jurnali yüzünden babam tutuklanınca Nâzım Paşa, hafiyeleri vasıtasile babamın bütün kitaplarını getirterek onları birer birer gözden geçiriyor. Çok münevver bir adam ve sonradan Suriye Valisi olan Nâzım Paşa babamın kitaplariyle çok ilgileniyor. Hepsinin felsefeye, edebiyata ve şiire ait kitaplar olduğunu görünce derhal babamı hapishaneden çağırtıyor ve görüşmeleri esnasında soruyor:

—Siz Sosyalist misiniz?

Babam cevaben:

—Ben Herbert Spencer'in talebesiyim. Spencer Sosyalist değildir. Evolutionistir, diyor.

Bunun üzerine babamın hiçbir fena maksadı olmayan, yalnız ilimle ilgilenen bir edip ve şair olduğuna kanaat getiren Paşa, babamı fevkalâde takdir ederek serbest bırakıyor ve babam bir haftalık hapisten sonra yine Tıbbiye'ye giriyor.

Fakat bir iki hafta sonra tekrar cezaevine gönderiliyor. Öğrendiğime göre: O devirde Bâb-ı Âli caddesinde bir kitapçıda, o zamanın münevverleri toplanır, sohbet ederlermiş. Babam da buraya sık sık gelirmiş. Bir gün yine buraya geldiğinde, Nâzım Paşa ile aralarında geçen konuşmayı anlatmış. Aslında Nâzım Paşa'nın hafiyesi olan kitapçı Ohannes, babamın bunları anlatması üzerine, sonraları dedikodu yaparak babamın Nâzım Paşa'nın hafiyeliğini yaptığını ileri sürüyor. Bu dedikodu

Rıza Tevfik idmana çok küçük yaşta başladı ve hiç bırakmadı.

Rıza Tevfik Hakkında Kaynakça

— Kenan AKYÜZ, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Ankara 1970;
— Kemalettin APAK, *Ana Çizgileriyle Türkiye'de Masonluk Tarihi*, İstanbul 1958;
— İsmail Hikmet (ERTAYLAN), *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.III, Bakü 1925;
Tevfik Fikret, İstanbul 1963;
— Mustafa Ragıp ESATLI, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, İstanbul 1950;
— İbnülemin Mahmut Kemal İNAL, *Son Asır Türk Şairleri*, C.III, İstanbul 1970;
— (Feridun) KANDEMİR, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, İstanbul 1943;
— Mehmet KAPLAN, *Şiir Tahlilleri*, C.I, İstanbul 1969;
— Bezmi Nusret KAYGUSUZ, *Bir Roman Gibi, İzmir 1955;*
— *Fuad KÖPRÜLÜ, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966;
— Ahmet Bedevi KURAN, *Inkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul 1948;
— Agâh Sırrı LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara 1949;
— Nurşen MAZICI, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet* (1919-1926), İstanbul 1984;
— Behçet NECATİGİL, "Şiiri ve sanatı Üzerine Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın Kendi Görüşleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXII, İstanbul 1977;
— E.E.RAMSAUR, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* (çev. Nuran Ülken), İstanbul 1972;
— Fevziye Abdullah TANSEL, "Millî Edebiyat Devrinde Âşık Tarzı Tesirleri", *Ülkü*, nr. 74, Nisan 1939;
— Tarık Zafer TUNAYA, *Türkiye'de Siyasî Partiler* (1859-1952), İstanbul 1952;
— Abdullah UÇMAN, *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebî Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma* (doktora tezi), İstanbul 1981;
— Hilmi Ziya ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966;
— Ruşen Eşref (ÜNAYDIN), *Diyorlar ki*, İstanbul 1334/1918;
— Hilmi YÜCEBAŞ, *Bütün Cepheleriyle Rıza Tevfik*, İstanbul 1950;
— Hasan Ali YÜCEL, *Edebiyat Tarihimizden*, I, Ankara 1957 □

babamın kulağına geliyor ve fena halde kızarak doğru kitapçıya gidiyor ve: "Ben buraya ne için geldim şimdi biliyor musun? Seni dövmek için. Aleyhimde dedikodu yapmış, benim Nâzım Paşa'nın hafiyeliğini yaptığımı ileri sürmüşsün" deyince, adamcağız fena halde telâşlanır ve babama:

—Buyurun, oturun derken, etrafındakilere dönerek:

—Rıza Tevfik bey pek şakacıdır, diyerek durumu idare etmeye çalışıyor. Bunun üzerine babam: "Öyle ise şimdi sana yapacağım şakaya da tahammül edersin" demesiyle beraber, kitapçıyı dükkânın içinde dövmeye başlıyor ve döve döve dükkândan dışarı sokağa çıkarıp, sokak ortasında da bir güzel dayak atıyor. Tabiî, bu dayak olayı yüzünden, skandal çıkardı ve hafiyesini dövdü diye Nâzım Paşa kızıyor ve babamı cezaevine gönderiyor. Bu konuda defterine şöyle yazmış:

"Kitapçı Ohannes'i dövdüm ve Zaptiye Nâzırına küstah bir mektup yazdım. Zaptiye Nâzırına kendim götürdüm. O vakit hizmetinde bulunan meşhur Mehmet Pehlivana verdimdi. Bu sefer Umumî Zaptiye hapishanesine gönderildim ve kırk gün kadar mahpus olduktan sonra hasta çıktım."

Cezaevinden çıktıktan sonra,

Rıza Tevfik, çok sıkı idman yaptığı yıllarda.

İlk gençlik çağlarından beri ensesinde kıvrılan uzun saçlarıyla gezen babam, siyah, geniş ve uzun bir pelerin giyer ve kendisini "Filozof" diye tanıtırmış.

Zaptiye Nâzırının emriyle babam tekrar Tıbbiye'ye giriyor. Düzenli beden eğitimi sayesinde çok güçlü ve dinç olan babam, cezaevinde geçirdiği bu kırk gün zarfında kalp ve romatizma rahatsızlıkları geçirip zayıf düşmüş, fakat yine başladığı beden eğitimi sayesinde sıhhatini yeniden kazanmış. O zamanlar, yirmi altı yaşında, ensesinde kıvrılan gür kumral saçlariyle, zeki bakışlı, yeşil gözleriyle çok yakışıklı bir genç ve Tıbbiye'nin son sınıfını bitirmek üzere. Arkadaşları, babamı evlenmesi için teşvik etmekte imişler.

IV

Anlattıklarına göre: İsmi Ayşe Sıdıka olan annemin babası Hoca Mustafa Efendi de, babamın babası Mehmet Tevfik efendi gibi Cuma-i Bâlâda doğmuş, Enderun-u Hümayun Muallim-i Evveli ve Meclis Maarif âzâsından imiş. İkisi de Cuma-i Bâlâda doğan bu büyükbabaların akraba oldukları söylenir. Sık sık birarada bulundukları için, annemle babamın çocukluk ve gençlikleri beraber geçmiş.

Annesini çok küçük yaşta, babasını da delikanlılık çağında kaybeden babamın bir evi olmadığından, bazen büyükbabam Mustafa efendinin, bazen de kendisini çok seven arkadaşlarının evlerinde misafir kalırmış.

O zamanki ismiyle Darülmuallimat'ta başöğretmen olan annem, ayni zamanda ilk Türk kadın Pedagoji öğretmeni olup Talim ve Terbiye üzerine bir kitap yazmıştır. Annem, ancak bir münevverle evlenebileceğine kanaat getirmiş ve babamla karşılaştıkça, onun zekâ ve geniş kültürüne hayran olmakta ve bu duygusunu her vesile ile babama belli etmekte imiş. Babam da annemin bu ilgi ve sempatisine ilgisiz kalmamış ve o sıralarda yirmi üç yaşında olan annemle evlenmiş.

Yazılı tarihlere bakılırsa: Babamın cezaevine girip çıkması ve annemle evlenmesi 1896'da olmuş. O zamanlar babam 27 yaşlarında ve Tıbbiye'nin son sınıfındadır. Yine yazılan tarihe göre: Babam evlendikten sonra Tıbbiye'yi ikmal ederek 1897'de mezun olmuş ve Karantina Tababeti ile Hicaz'a gitmeye karar vermiş ve Ahmet Mithat efendi huzurunda imtihan vererek kazandıktan sonra, Cidde'ye hareket eden İngiliz bandıralı bir vapurla İstanbul'dan hareket etmiş. Fakat, İstanbul'daki hafiyeler faaliyete geçerek babamın Avrupa'ya kaçmakta olduğuna dair rivayetler yayarlar ve gemi Gelibolu önlerinde iken çevrilerek babam gemiden çıkarılır. Bunun rivayet olduğu anlaşıldıktan sonra, babam o yıl Gümrük Heyeti Teftişiyesini teşkil eden doktorlardan biri olarak, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'de görev alıyor. Bu vazifeleri Meşrutiyet'e kadar devam ediyor.

Çok çalışkan ve faal olan annem, sıhhatine hiç önem vermediğinden, geçirdiği şiddetli bir soğukalgınlığı neticesi gelen zafiyeti yenemeyerek, bir talihsizlik eseri, evliliğinin sekizinci yılında, geride üç kızını: Suat, Selma ablalarımı ve beni bırakarak genç yaşta hayata vedâ ediyor ve babam biz küçüklerle perişan bir halde ortada kalıyor.

Tarih: 1903 yılı Nisan ayı. Selma ablamın devamlı ağlaması ve babama "Baba, annem nerde?" diye sorması babamı çok etkilemiş ve "Selma Sen de Unut Yavrum" şiirini yazmış. Ben o zaman üç yaşında imişim. Annemizi kaybettiğimiz evi hayal meyal hatırlıyorum. Unutamadığım anılarımın başında, babamın bizi yalnız bırakmayıp üçümüzle ayrı ayrı meşgul olması, iyi bakılıp kuvvetli gıda almamıza özellikle önem vermesi gelir. Ayrıca, üçümüze de eş oyuncaklar alır ve bizimle beraber onlarla oynar, bizi heyecanlandırır, neşeli vakit geçirtir, öksüzlüğümüzü bize hissettirmezdi.

Sürecek

Osmanlı Devleti'nde Liberal Ekonominin Savunucusu:

Blacque (Blak) Bey (1792-1836)

ORHAN KOLOĞLU

TÜRKÇE'de Blak diye yazdığımız ad, Fransa, İngiltere ve İskoçya'da *Blasque, Blaque, Blacque, Blacq, Black* gibi türlü yazımlarla çok yaygındır. Bu yüzden Türkiye'de Blak Bey diye ünlü kişinin aile kökenini bu üç ülkeye de bağlayanlar çıkmıştır. Bazıları da, 18. yüzyıl başında Fransa'ya sığınan İngiltere Kralı *II. James*'in yanında gelmiş soylulardan biriyle akraba olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Blak ailesinin bugün Fransa'da yaşayan torunlarından elde ettiğimiz bilgilere göre,[1] ailenin köküne ait en eski belge 1625'lere aittir ve Orta Fransa'da *Nogent-Sur-Seine*'deki bir taşra esnafına bağlanmaktadır. Bunlardan 18. yüzyıl başında Paris'e yerleşenler olmuştur. Burjuvalaşmış, önce ticarete sonra da devlet hizmetine girmiş, hattâ parayla küçük soyluluk bile satın almışlardır.

Aleksandr'ın babası *Edme-Jean* (1754-1822) avukat olmuş, hattâ mesleğinin örgüt liderliğine bile seçilmiştir. Fransız Devrimi sırasında birçok suçsuzun savunmasını üstlenmekle ün yapmıştır. Kral 16. Louis'nin savunması için adı geçenler arasındaydı. 1795'de seçim yasası üzerindeki oldu bittiye karşı çıkanların başındaydı. Konvansiyona karşı yürüyüş düzenletti, başarısız olunca yurt dışına kaçıp bir süre İzmir'de yaşadı. Dört yıl sonra yine Paris'e dönüp mesleğine devam etti.

Edme-Jean'ın, dördü kız olmak üzere beş çocuğu oldu. 28 Ekim 1792'de Paris'te doğan Alexandre Helvetius George bu çocukların üçüncüsüydü. Hukuk eğitimi gördü ve o da babası gibi avukat oldu. 1824'de İzmir'e gelişinden önceki yaşamı hakkında pek az şey bildiğimiz Aleksandr Blak, o günleri için *"çocukluğundan beri özgürlük ortamı içinde yaşayarak büyüdüğü"*nü söyler.

1824'de onu İzmir'de, Marianne Rossi ile evli buluyoruz ve o yıl oğlu *Edouard Edme Blacque* dünyaya geldi. Hem tüccar, hem de avukat olarak çalışıyordu. Bu dönem, Akdeniz ticaretinin Yakın Doğu ve Osmanlı topraklarında yoğun şekilde pazar aradığı dönemdi. Ancak 1821'de başlayan Yunan bağımsızlık savaşı sebebiyle ticarette büyük düşme görülmüştü. Yunanlı korsanlar, dost düşman ayırmadan bütün gemileri soyuyorlardı. Gerek piyasanın durumu, gerekse Ege Denizindeki güvenlik hakkında sağlıklı bilgi gereksinmesi 1824 Ocağında İzmir'de ilk Fransızca gazetenin yayınlanması için gerekli ortamı hazırlamıştı. *Le Smyrnéen* adını taşıyan bu yayının, çıkış gerekçesine ters bir yayın politikası izlemesi, kısa zamanda tepkilere hedef olması sonucunu yarattı. Avrupalı tüccarlar güven ortamının geri gelmesini ve Yunan korsanlığının sona ermesini beklerken *Smyrnéen* aksine Yunan ayaklanmasını destekliyordu. Bu yüzden kendisini yaşatacak olan tüccarların malî desteğini kaybetti. Diğer yandan Babîâli de, kendi topraklarında kendi aleyhindeki bu yayından memnun değildi. Bu yüzden, kendisini yaşatacak olan tüccarların malî desteğini kaybetti. Diğer yandan Babıâli de, kendi topraklarında kendi aleyhindeki bu yayından memnun değildi. Bu yüzden, kısa sürede hem sahip ve isim değiştirdi *(Spectateur Oriental* oldu) hem de politikasını.

Aleksandr 1826 Ocağında İzmir'deki Fransız kolonisinin 2. Ticaret temsilcisi seçildi. 1827 başında da 1. temsilci oldu. Ticaretin pek kârlı olmadığı bu dönemde zamanını daha çok gazeteye yazmağa ayırmaya başladı. O yıl içinde gazeteye ortak da oldu. Artık sadece dışardan katkı yapan değil, gazeteyi fiilen idare eden ve Yakın Doğu politikasında etken rol oynayan bir kişi haline gelmişti. Bir yandan ticaretin gelişmesi için çaba sarfederken, diğer yandan, bunu sağlayacak istikrar ortamını bozan Avrupalıların davranışındaki çelişkiyi iyi değerlendirdi. Bu açıdan İzmir'deki tüccarların görüşlerine tam tercüman oluyordu. Diğer yandan, bir topluluk için bağımsızlık istenirken diğerinin esirleştirilmesi gibi, Batı uygarlığının temelindeki hümanist yaklaşıma ters düşen bir tutuma da, kolaylıkla altedilemeyecek sağlam bir mantıkla karşı çıkmış oluyordu.

Yazılarının Avrupa'da büyük yankı yaratması, bu mantık gücüne dayanıyordu. Avrupa devletlerinin Yunanlılar lehindeki politikasının sadece İzmirli tüccarlar ve Bâbıâli'nin aleyhine olmakla kalmadığını, Rusya'nın emperyalist ihtirasına destek sağladığını açık seçik ortaya koydu. Yunanistan Cumhurbaşkanlığına seçilen *Kapodistriya*'nın da halkının çıkarlarından çok Rus çıkarlarına hizmet ettiğini Avrupa'ya göstermekte Blak ve gazetesi başrolü oynadı.

Rus oyunlarına göz yuman Fransız politikasına da çatmaktan geri kalmıyordu. Böylece Rus, Fransız ve Avusturya elçiliklerini karşısına almış oldu. Bunlar, Babıâli'yi gazeteyi kapatması için zorlamaya başladılar. Babıâli ise, kapitülasyonlar çerçevesinde buna Fransız elçiliğinin yetkili olduğunu ileri sürerek, hem sorumluluğu üzerinden atmak, hem de Fransızlarla Rusları birbirine düşürmek taktiğini sürdürüyor, Batı dillerindeki tek savunucusunu kaybetmek istemiyordu. Ancak, Yunan işinde Babıâli'ye baskı yapmak amacıyla İngiltere ile Rusya arasında yapılmış olan protokole Fransa da katılınca, *Spectateur*'ü savunabilecek hiçbir güç kalmadı ve Fransız elçiliğinin emriyle

Aleksandr Blak Bey'in annesi Monique Blaque. Napolyon'un eşi Josephin'in arkadaşı olduğu için kocasını giyotinden kurtardığı söylenir.

bir ay süreyle kapatıldı.

Tekrar çıktığında, Navarin'de Osmanlı donanmasının İngiliz-Fransız-Rus donanmaları tarafından hile ile yakılması karşısında (20 Ekim 1827) tepkisi sert oldu. Şiddetli makaleleriyle Avrupa devletlerini de, Fransız politikasını da yerdi. Bu kez elçilik hem gazetesini kapattırdı, hem de makinelerine el koydu. Ticaret 1. temsilcisi kimliğini hâlâ taşıyan Blak, savaşımdan vazgeçmedi. Elçilerin Babıâli'yle ilişkileri kesip ülkeyi terketmeleri, konan yasakların geçersiz hale gelmesini sağlıyordu. 1828 Ocağında *Courrier de Smyrne* adında yeni bir gazetenin yayınına başladı. Bunda da düşüncelerini açık açık yazmaktan hiç geri kalmadı. Bir yandan Avrupalıların politikalarını yererken, bir yandan da Babıâli'ye Rusya'ya karşı girdiği savaşta cesaret veriyordu.

Bu dönemde de Avusturya'nın, Sardunya'nın, Rusya'nın şimşeklerini üzerine çekti. Kapatılması için Babıâli üzerinde baskılar arttı. Rusya'ya savaşta yenilmiş ve *Edirne* antlaşmasıyla (14 Eylül 1829) her koşulu kabul etmiş olan Babıâli, ne Çarlık, ne de onun koruduğu *Kapodistriya* aleyhindeki yazıları savunacak güçte değildi. Baskılara boyun eğmek zorunluğunu hissediyordu. *Blak* yine de yılmadı. Kampanyasına devam etti. İstisnasız hepsi de Türklere çatmayı ilke kabul etmiş Avrupa basınının karşısına tek savunucu olarak dikiliyor ve başarılı da oluyordu. Ancak bir yandan mali durumu bozulurken bir yandan da sağlığı bozuluyordu. 1830 yılı onun için hayli sıkıntılı geçti. Fransız elçiliğiyle çatışmaları artıyor, Rus baskısı gittikçe yoğunlaşıyordu.

Blak'ın Osmanlı Devleti'ni savunmasındaki temel görüşü, özgürlüğü her toplum için kabul etmesi oluşturur. Avrupa'da egemen olan, *"sadece Hıristiyanlara bağımsızlık ve haklar"* görüşüne karşıydı. *Sultan Mahmut*'un Yeniçerileri -*Blak'ın deyimiyle "gerçek müstebitler"*- ortadan kaldırmasını, tam bir devrim sayıyor, reform yolundaki iyi niyetine yüzde yüz inanıyor ve ne olursa olsun savunulması gerektiğini ileri sürüyordu. Devrimi izleyen evrim süreci boyunca Sultan'a tam destek verilmesi yanlısıydı. Hoşgörünün Osmanlılarda bulunduğu, Avrupa'da ise hiç bulunmadığını açıkça ileri sürüyordu. Hele Osmanlı toplumunun *"insanlık yasaları dışında"* sayılmasına karşıydı.

Blak'ın üzerinde dikkatle durduğu bir saptaması da, Osmanlı ekonomik düzeninin liberal ekonomi uygulamaları için gerekli yapıya sahip olduğu ve serbest ticareti engelleyen tekeller kaldırılırsa ülkenin birdenbire büyük bir ilerleme kaydedeceği yolundaki inancıydı.

Blak Bey, çocukluğunda kızkardeşleriyle birlikte.

Blak Bey'in babası Edme-Jean Blaque.

Bu görüşün -*Urquhart*'tan da önce ilk savunucusu olduğunu söylemek yanlış olmamalıdır. 1838'deki ünlü Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması'na varan liberal ekonomik düzen arayışında önemli bir rol oynamıştır.[2]

1831 yılında *Aleksandr*'ın yorgun hasta ve sıkıntı içinde bulunduğu bir dönemde İstanbul'da da *Sultan Mahmut* bir resmî gazete çıkarmanın hazırlığı içindeydi. Türkçe çıkacak gazetenin Arapça, Rumca, Ermenice nüshaları da basılacaktı. Ayrıca Avrupa'ya hitap edecek Fransızca bir baskı da düşünüldü ve bunun yönetiminin Aleksandr'a verilmesi kararlaştırıldı. Bu seçim son derece doğaldı, çünkü Rus elçisinin *Courrier de Smyrne*'in *"düşmanca yayınlar yaptığı"* hakkındaki iddiasına karşılık *Sultan Mahmut "onu muntazaman okuduğu ve yansızlığından mutlu olduğu"* yanıtını ulaştırmıştı.

Blak İstanbul'da çıkarılacak gazeteler hakkındaki görüşlerini bir rapor ile Sultan'a arzetti. Bunda Türkçe ve Fransızca baskılarda neler bulunması, gazetenin halka nasıl benimsettirilmesi gerektiği konularında ayrıntılı görüşler ileri sürülüyordu.[3] Düşünceleri geçerli sayılmış olmalı ki, İstanbul'a çağırıldı, bol aylık bağlandı, ev verildi ve rahat çalışması sağlandı. O da zaten son zamanlarda değişik sebeplerden aralıklı çıkmaya başlamış olan gazetesini kapatıp İstanbul'a yerleşti. 1 Kasım 1831'de, *Takvimi Vekayi*'nin çıkmasından beş gün sonra da 5 Kasım'da, *Moniteur Ottoman*'ın ilk sayısı basıldı.

Gazete çıkarılması hele Blak'a resmen görev verilmesi elçiliklerce pek hoş karşılanmadı. Fransız temsilcisi, bu gazeteyle hükümetinin resmî bir ilişkisi bulunduğu kanısının doğmaması için, girişime karşı olduğunu belirtmeye özen gösterdi. Avusturya ve Rus elçileri de Babıâli'ye bunun gereksizliğini belirttiler ve başına dert açacağı uyarısında bulundular. Oysa Blak raporunda, bununla her Osmanlı vatandaşının Avrupa'daki örnekleri gibi, dünya olaylarından bilgi sahibi kişiler haline getirilmesini öneriyordu.

Her ne kadar *Takvimi Vekayi* ilk sayılarından başlayarak *Mısır Valisi Mehmet Ali* ile polemiğe girmekle dinamik bir gazetecilik örneği vermiş ise de, asıl *Moniteur Ottoman*'ın özellikle Avrupa çevrelerinde büyük bir etkenlik yarattığı yadsınamaz. Bu etkenlik, ayrıca bir *Takvimi Vekayi* bulunduğunu unutturacak düzeye varmıştır. Osmanlı Devleti'nin politikasının yönünü bilmek isteyenler, *Moniteur*'ü dikkatle izlemişlerdir. 1836'da yayınlanan bir kitapta *Moniteur*'ün bu rolü şöyle anlatılmaktadır:

Blak Bey'in Raporu

"İzmir gazetecisinin takriri tercümesidir" girişiyle sunulan belgede şöyle denmektedir:

Ruzname manasında olan curnal yahud gazata Türkçe ve Fransızca olarak düzenlenecek ve İzmir gazetesi büyüklüğünde olacaktır.

Türkçe olanı iki bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde resmî konular, ikincisinde ise resmî olmayan konular işlenecektir. Resmî konular, Sultanın hatları, fermanlar, atamalar gibi şeylerdir. Resmî olmayan konular ise, Fransızca kitap ve gazetelerden çevrilerek, Osmanlı ulusunun (kavm-i Osmani) ilgisini çekmeğe değer ve sanayi ve marifetin her türünü kazanmaya ve içyüzünü anlamaya yarar konular olacaktır. Bundan başka, Ümmet-i İslam'ın, içişlerinin düzeltilebilmesi ve ıslahı için her şeyden önce düşmanı karşısında güçlü ve saygın olması gerektiğinden, bu yazılar savaş fenninin öğrenilmesine hırs ve şevki artırır nitelikte olmalıdır.

Fransızca olanında da yine aynı iki bölüm bulunacaktır. Birinci bölüm yine resmî bildirilerin çevirisine ayrılacaktır. İkinci bölüm, şimdiye kadar İzmir gazetesinde olduğu gibi, Ümmet-i Osmaniye'nin kadir ve kıymetini Avrupa "itikad-ı âmme"sinde (kamuoyu anlamında kullanılmıştır) yükseltecek, ahdına sadık, dost ve Avrupa devletlerinin sınır ve bağımsızlığına saygılı bir millet olduğunu, Sultan'ın himmeti sayesinde birçok düzenlemenin aralıksız ve intizamla gerçekleştirildiğini ve başka milletlerin birçok kargaşalar ve olaylarla meydana getirebildikleri devletin ümranı önlemlerinin Osmanlı ülkesinde öncelikle uygulanmakta olduğunu uluslara ve devletlere ilân edecek, ispatlayacak makaleler içermelidir.

Bunlardan ayrı olarak "icmâl" adıyla, Osmanlı ülkesiyle doğrudan, ya da vasıtalı olarak ilgili olup Avrupa gazetelerinde yazılan olayların özetleri Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmalıdır. Bu suretle Osmanlı ülkesinin uzak yerlerinde bulunan valiler ve yöneticiler ve bütün İslâm halkı Avrupa'da cereyan eden hal ve olaylardan bilgisiz kalmaz. Böylece dışarda vuku bulan durumların, bütün devletleri ve milletleri birbirine kavuşturup bitiştiren yollar ve siyasal ilişkiler sebebiyle Devleti Aliyye'yle dahi ilişkili olduklarını anlarlar. Bu yol ümmet-i İslâm'ın bilgisinin genişlemesine ve değişik milletlerle eşit olmak şevk ve gayretini sağlamaya yarayacaktır.

Bu sebeplerden dolayı Devlet-i Aliyye, resmî gazete yönetimini uygulayan diğer devletlerde olduğu gibi bu gazetenin hazırlanması ve satışı amacıyla, mülki idare usulüne ve dış politika olaylarına eksiksiz bilgi sahibi olmaları için, her bir eyaletin vali ve yöneticilerine emir ve ferman buyurmalıdır.

Ve yine, gazetenin okunmasının olabildiğince bireyler arasında yaygınlaşması için, her bir mahallede, örneğin mahalle imamları gibi ilim erbabından bir kimsenin aracılığıyla topluca okunup dinlenebileceği yerlerde okunup açıklattırılması yoluna da gayret edilirse, Devleti Aliyye'nin iki yıldan daha kısa bir süre zarfında bu güzel düzenin gerek iç işleri ve gerek dış hallerde etkisini göreceğinde şüphe yoktur.

.....

Osmanlı Devleti davasının ve gerekli haklarının yeri geldikçe Avrupa'da ispat ve ilânı hususunda ve ıslahı ve yüceltilmesi Yüce İstek olan iyi düzenlemelerin saptanması emrinde bu gazetenin büyük hizmetler vereceği düşünülmelidir.

(Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi Belgeler*, Ankara 1983, s.78-80'den.

"Resmî gazetenin Türkçe ve Fransızca nüshaları, posta hizmetlerinin henüz kurulmamış olduğu bir ülkede, dört ya da beşbin gibi muazzam bir tirajla yayınlarını sürdürmektedir. Fransızca gazete, resmî bölümü hariç Türkçenin tam bir çevirisi değildir. Türkçe gazete genellikle daha çok idarî bilgi ve kişisel ayrıntıları içermektedir. Fransızca gazete ise... Türkçedeki bütün bilgileri içermemekle birlikte, bu eksiği Türkiye'nin durumu hakkında Avrupa'yı aydınlatmayı amaçlayan incelemeler ve tanıtıcı yazılarla kapatmaktadır... Bugün, Moniteur Ottoman'da savunulan fikirlerin tüm Avrupa basınında karşılaştığı tartışılmaz saygı ve hayranlığın tanıklığı her açıdan tatmin edicidir."[4]

Aynı yazıda gazetenin yalan ve yanlış haberleri düzeltmekteki başarılı rolünden bahsedildikten sonra, Blak'ın yönetiminde gazetenin Avrupa çapında eriştiği önem şöyle yansıtılmaktadır:

"Bir resmî gazetenin kurulması sadece Avrupa ile Doğu arasında bir bağ kurmak amacına yönelik değildi, aynı zamanda Babıâli ile halk arasında iletişim aracı olmayı amaçlıyordu... Blak, İstanbul'a yerleşince ve kendisine emanet edilen yayının gerektirdiği rolü üstlenince, bir an için belirgin önemini kaybetmiş ve Avrupa politikasının yoğun konularının dışında kalmıştı. Böylece diplomasinin kusurlarıyla savaşmaktan çok, geleceğin olaylarını yoğuran kamuoyunu aydınlatmaktan oluşan siyasal irdelemenin çok daha üstün olan önemini üstlenmiş oldu."

İstanbul'un ilk resmî Fransızca gazetesinin diğer çok önemli bir etkisi, o sırada Babıâli ile savaşta bulunan Mısır Hidivliğinin onu taklit ederek bir Fransızca gazete yayınlamak gereksinmesi hissetmesinde görülür. *Moniteur Ottoman*'ın 1850'lere kadar yaşamını sürdürmesine karşılık, *Moniteur Egyptien*'in ancak sekiz ay yaşatılabilmesi Blak'ın gazetecilik niteliğinin bir kanıtıdır.

Moniteur Ottoman'a Avrupa'da özel bir ilgi gösterilmesinin önemli sebeplerinden biri de, ekonomi konularına yaklaşımıdır. *Courrier de Smyrne*'i çıkarttığı sürede Blak, ticaret serbestliğini savunmuş ve Osmanlı düzenindeki tekelleri, devletin geri kalmasının sebeplerinin başlıcası olarak belirtmiştir.

İzmir'de, dolayısıyla Osmanlı topraklarında ilk kez Batı türü bir Borsa kurulması girişimlerinde de aynı gazetenin öncülük yapması, *Blak*'ın serbest piyasa ekonomisi kurallarına temelden taraftar olduğunu kanıtlar.

Avrupa'nın Osmanlı topraklarını serbest piyasa düzenine sokma çabalarının giderek yoğunlaştığı bir dönemde Blak'ın Avrupa'ya hitap eden resmî gazetenin başına getirilmesi bu görüşlerin Babıâli tarafından benimsendiği anlamını taşıyordu. Nitekim *Moniteur*'de Blak'ın ilk yayınladığı yazılardan birisi, David Ross'un Avrupa'da büyük etki yarattığını belirttiği *"Osmanlı Ülkelerinde Ticaret Serbestliği Üzerine"* başlığını taşıyordu. Oysa aynı dönemde Avrupa'nın Mısır'a eleştirisi, *Mehmet Ali*'nin bir tür *"Devlet Kapitalizmi"*yle tekelleri arttırması, hattâ daha da ileri giderek kendisini ülkenin tek tüccarı haline getirecek bir sistem kurmaya yönelmesiydi. Avrupa'dan gelen bütün istekleri Mehmet Ali karşılıyor ve fiyatları da kendisi saptıyordu. Avrupa'nın fiyat oynamaları ve rekabet unsurunun ülkesinin içini etkilemesine izin vermiyordu. Osmanlı'daki yerel tekeller sistemi de bir bakıma yerli yöneticilere, vali ve mültezimlere fiyatları kontrol olanağı tanıyordu. 1820 ve 1830'lu yıllar bütün dünyada, liberalizmin ülke kalkındırıcı rolüne yüzde yüz inanıldığı dönemdi. Bu sistemin kabulüyle Osmanlı'da üretimin artacağı ve ülkenin birdenbire kalkınabileceği düşüncesi her çevreden Osmanlı yönetimine ulaştırılıyordu.

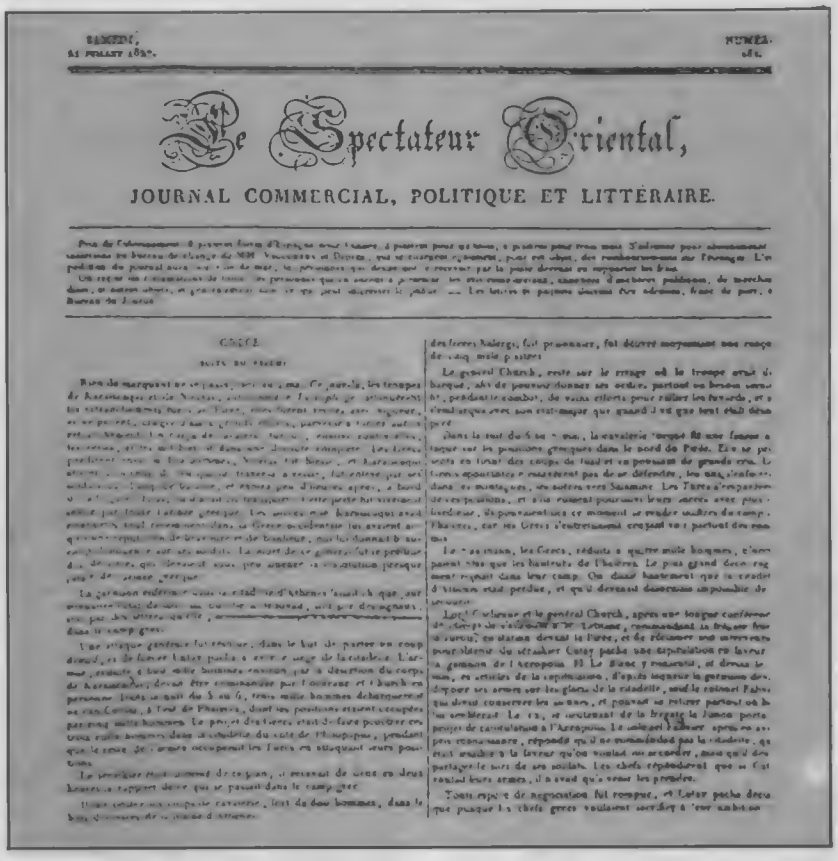
Le Spectateur Oriental,

JOURNAL COMMERCIAL, POLITIQUE ET LITTÉRAIRE.

MONITEUR OTTOMAN

İzmir'de çıkan Le Spectatuer Oriental *ile daha sonra İstanbul'da yayımlanan* Moniteur Ottoman *gazetelerinin başlıkları.*

Blak'ın rolü Osmanlıları, Babıâli'yi savunan bir kişi olarak, içtenlikle bu görüşü ileri sürmekle akımın güvenilirliğini artırmasındaydı. Gerçekten, Blak Babıâli'nin tam güvenine sahipti ve birçok diplomatik ve siyasal olayda arabulucu olarak kullanılmış ve kendisine yarı resmî görevler verilmişti. Nitekim ölümüyle sonuçlanan son gezisinde de, Fransa'ya gizli bir misyonla gitmekte olduğu iddia edilmiştir.

Osmanlı ekonomisini serbest piyasa düzenine sokan 1838 Osmanlı-İngiliz Urquhart'ın da, Blak'ın yazıları ve kampanyasından cesaret ve örnek aldığını ileri sürmek sanırım yanlış olmaz.[5] Kanımızca, Osmanlı Devleti'nin liberal ekonomik düzene girmesiyle hem rejiminin reforme edilmesi, hem de Avrupa'ya entegrasyonunun sağlanması fik-

Babasının (üstte) v Blak Bey'in imzası.

rini ilk olarak sistematik ve sürekli şekilde savunan Blak Bey olmuştur. Yalnız şunu da vurgulamak gerekir ki, Blak bu öneriyi yaparken bir yandan da Avrupa'nın emperyalist tutumunun karşısına dikiliyordu. Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletleriyle eşit tutan bir sistemi savunuyordu. Nitekim Tanzimatçıların temel düşüncesi de budur. Avrupa ile aynı düzeyde tutulacak bir Türkiye'yi dünya ticaretine bağlayarak kalkınmayı hesaplıyorlardı. Dolayısıyla Tanzimatçıların en önemli esin kaynaklarından birinin Blak olduğu kabul edilmelidir. *Tanzimat Fermanı*'nı hazırlayan Mustafa Reşit Paşa'nın Paris'te elçi bulunduğu sırada Blak'ın çalışmalarıyla ilgili olarak Babıâli'ye gönderdiği iki rapordaki notlar bu etkinin kanıtıdırlar. Bunlardan 1834 yılına ait ilkinde, Blak marifetiyle kaleme aldırılıp gönderilen yazıların Fransız kamuoyunun Türkiye lehine değişmesine katkısından bahsedilmektedir. 1836 Nisan'ında oğlu ile birlikte Fransa'ya giderken Malta'da ölmesinin haberini alan Mustafa Reşit Paşa, 3 Temmuz 1836'da Babıâli'ye yazdığı yazıda, Blak'ın Osmanlı Devleti'nin düşmanları tarafından öldürülmüş olabileceğini dahi ileri sürmekle, kendisine ne denli önem verdiğini ortaya koymuştur:

"...Gazetelerin birinde Vekayihane-i Amire memuru Mösyö Blak'ın Malta adasında bağtaten (aniden) vefatı lâkırdısı görülüp, mersum buralarda kuvve-i kariha ve kalemiyyesiyle meşhur ve kendüsü dahi Devlet-i Aliyye'ye sadık âdem olarak şu esnada bu tarafa gelmesinin politikaca pek çok faideyi müntiç olması me'mul olunmakda iken, vefatı lâkırdısının zuhuru doğrusu bendenize bais-i teessüf olmuş ve eğerçi hal-i hazırda İtalya'nın bazı mahallerinde kolera zuhuru söylenmekde ise de, Malta tarafında, o makule hastalık işitilmediğinden, bunun birdenbire ölmesi, çünki buralara geldiğinde Devlet-i Aliyyenin mehasin-i seniyyesini (yüce güzellikleri) herkese lâyıkı veçhile tefhim ile halkı bir kat daha ısındırmaya çabalayacağı ve kendisinin bu surete iktidarı malûm olduğundan, düşmanları tarafından, tertib üzre tesmim ettirilmiş suretini dahi hatıra getirmiş olup, her ne ise, henüz vefatı haberi tahkik mertebesinde olmadığına ve doğru olup olmadığı elbette Dersaadette malûm olacağına binaen keyfiyyetin iş'arı himmet-i devletlerine mütevakkıf mevaddan olduğu..."[6] □

Blak Bey'in Soy Kütüğü

Jacques Blasques (1625?-1694?)
(Nogent-sur-Seine)
|
Jacques Blacques (1655-1726)
(Nogent-sur-Seine)
|
Edme Blacque (1698-1767)
(Paris)
|
Edme Jacques Blacque (1725- 1805)
(Paris)
|
Edme Jean Blacque (1754-1832)
(Paris-İzmir)
|
Alexandre Blacque (1792-1836)
(Paris-İzmir-İstanbul)

Alexandre Blacque'un (ya da Blak Bey'in) İzmir'de 1824 yılında bir oğlu dünyaya gelmiştir: Edward Edme Blacque. Babası öldüğünde 12 yaşında olan Edward Osmanlı Devleti hesabına Paris'te tahsil yapmış, İstanbul'da değişik görevlerde bulunduktan sonra ilk Osmanlı elçisi olarak Washington'a gönderilmiş, İstanbul 6. Daire Müdürü (Beyoğlu Belediye Müdürü), Matbuat Müdürlüğü (Şimdiki Basın Yayın Genel Müdürü) Romanya Elçiliği görevlerinde de bulunduktan sonra 1895'te İstanbul'da ölmüştür.

Edward'ın üç oğlundan Valentin Blak Bey (1851-1915) hakkında fazla bilgimiz yok. Paris'te ölmüştür. Osmanlı ordusunda subaylık yapan Edmond Blak Paşa (1867-1953) 1914'te istifa etmiştir. Ailesi İngiltere ve İrlanda'da bulunmaktadır. Richard (Türkler, Reşad diyorlardı) Blak Bey de (1869-1927) diplomatlık yapmış, hatta 1921'deki Londra Konferansı'na Babıâli heyetinden katılmıştı. Bir Amerikalı ile evlendiğinden oğlu Amerika'ya yerleşmiş ve orada subay, sonra da diplomat olmuştur.

Tek kızı Beatrice Blak (1870-1910) İstanbul'da bir Belçikalı ile evlenmiş, sonra ailesiyle Belçika ve Paris'te yaşamıştır.

[1] Bu yazı, tamamlamak üzere bulunduğum *"Blak Bey et sa famille au service de la Porte"* (Babıâli'nin hizmetinde Blak Bey ve ailesi) isimli bir kitaptan özetle aktarılmıştır. Bu kitapta şimdiye kadar yazılmış bütün yazılar kullanıldığı gibi, kendi yayınladığı gazeteler de taranmış, ayrıca Alexandre Blacque'ın biri Fransa'da (Jean-Calude Huvé) diğeri İrlanda'da (Dorry von Friesen, sabık madam Valentin Edward Blacque) bulunan akrabalarından sağladığım, bazıları 150-200 yıllık orijinal belgelerden yararlanılmıştır. Bugüne kadar Blak Bey konusunda yayınlanmış belli başlı yayınlar şunlardır:
L. Lagarde, "Note sur les journaux Français de Smyrne à l'Epoque de Mahmoud II" *Journal Asiatique*, tome 238 (1950) fas. 1, s.103-144; Münir Aktepe, "Dünkü Fransızlar, Blak Bey ve oğlu, *Tarih Dergisi*, s.255-270; Orhan Koloğlu, "Alexandre Blacque Defenseur de l'Etat Ottoman par Amour des Libertés", *L'Empire Ottoman - La Republique de Turquie et la France*, Ed. Isis, İstanbul 1986, s.179-195; Orhan Koloğlu, "İstanbul'da ilk Resmî Fransızca Gazete ve Avrupa'daki Yankıları", 1986 yılında Marmara Üniversitesi'nde verilen bildiri.

[2] David Urquhart konusunda geniş bilgi için, Orhan Koloğlu, *Miyop Çörçil Olayı*, Yorum Yay., Ankara 1986, s.13-16.

[3] Ayrıca başlangıç kısmını verdiğimiz bu rapor, Blak'ın Osmanlı toplumuna bakış açısını iyi yansıtmaktadır.

[4] David Ross, *Opinion of the European Press on the Eastern Question*, London 1836, s.XVI-XVII.

[5] Urquhart mektuplarında, Blak Bey ile görüşmelerinden bahseder.

[6] Münir Aktepe, a.g.m., s.261-263.

Yunus Nadi'nin Bir Mektubu

ZEKİ ARIKAN

YUNUS Nadi'nin *Balıkesir'de Abdülgafur Bey*'e yazdığı 19 Eylül (1)918 tarihli bir mektubu, İzmir'de Yenigün kitabevi sahibi tarafından *Yeni Gün* gazetesi kolleksiyonu içinde bulunmuştur. Yenigün kitabevinin sahibi Sayın Mehmet Esmer'e, bu mektubun tıpkıçekimini almamıza izin verdiği için burada teşekkürü borç biliriz.

Mektubun son sayfası

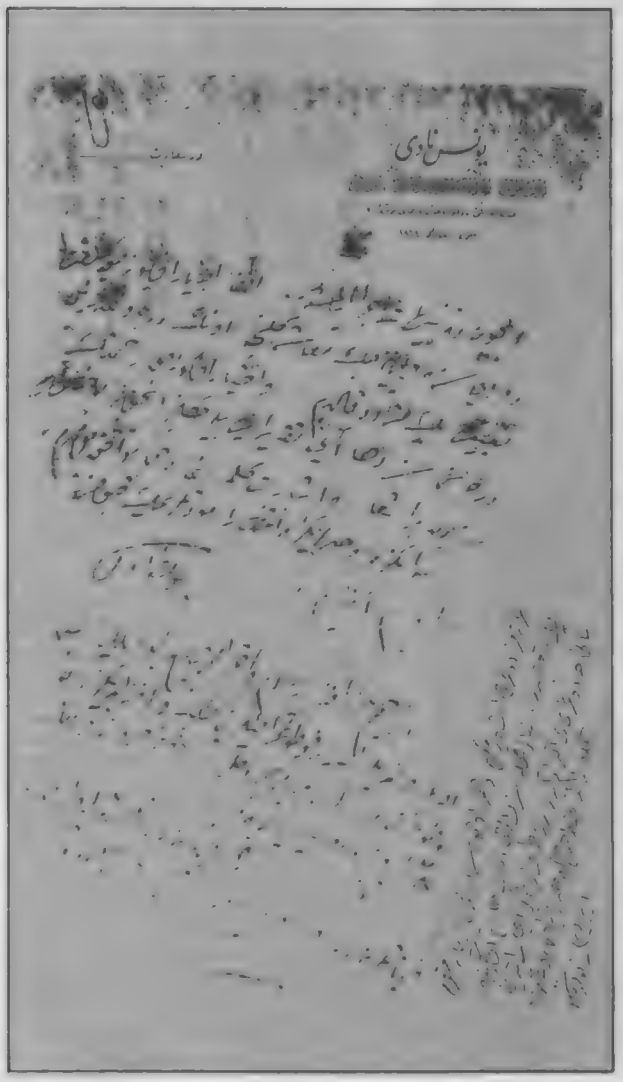

Mektubun üçüncü sayfası

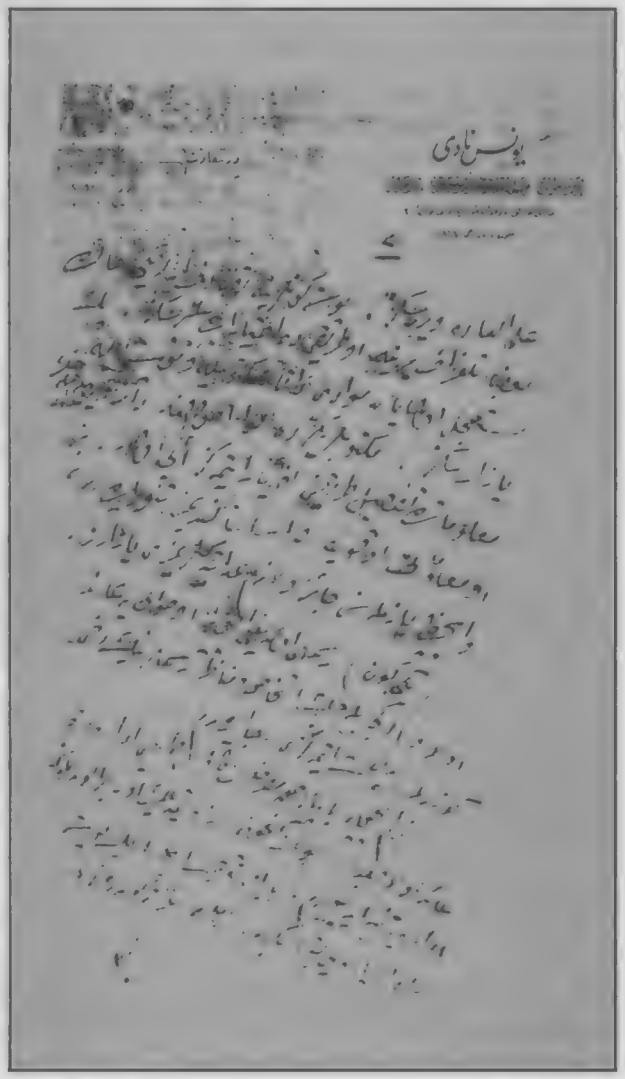

Mektup, *Yunus Nadi Aydın Mebusu Tasvir-i Efkâr Sahip ve Müdirlerinden Başmuharrir* başlığını taşıyan 13,5 × 21 sın. boyutundaki kâğıtlara yazılmıştır. Toplam dört sayfadır. Bütün sayfalarda *Tasvir-i Efkâr Sahip ve Müdirlerinden* sözcüklerinin üstü çizilmiştir. Siyah mürekkeple yazılan mektubun sonuncu sayfasına çapraz olarak sabit kalemle bir not düşülmüştür ki bu kaydın altında da Yunus Nadi'nin imzası bulunmaktadır. Mektubun ilk iki sayfası rahatlıkla okunabilmektedir. Buna karşılık 3 ve 4. sayfalar nemlenmiş, yazılar biribirine karışmış, neredeyse okunamaz bir duruma gelmiştir.

Mektup, İstanbul'da yayınlanmaya başlayan *Yeni Gün* gazetesinin Balıkesir muhabirliğini kabul etmiş olan Abdülgafur Beye[1] yazılmıştır. Burada Yeni Gün gazetesiyle ilgili olarak kısa bir açıklama yapmayı yerinde görüyoruz. Yunus Nadi Yeni Gün gazetesini 2 Eylül 1918 tarihinde Istanbul'da çıkarmaya başladı.[2] Gazetenin başyazarlığını da kendisi yürütüyordu. İstanbul'un işgalinden sonra Yeni Gün'ün yayınlanması oldukça zorlaştı. Yunus Nadi matbaasını binbir güçlükle Ankara'ya taşıdı.[3] Gazete, 10 Ağustos 1920'den sonra *Anadolu'da Yeni Gün* başlığı altında yayınını sürdürdü.[4] Yeni Gün, *Hakimiyet-i Milliye* yanında Kurtuluş Savaşı'nın *"mürevvic-i efkârı"* olarak büyük bir hizmet gördü. Gazete, Sakarya Savaşı sırasında Kayseri'ye taşınmış, sonra yeniden Ankara'da çıkmaya başlamıştır. 7 Mayıs 1924'ten sonra da *Cumhuriyet* adı altında yeni bir yayın dönemine girmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Yunus Nadi, söz konusu mektubu Yeni Gün'ün Balıkesir muhabirine yazmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında çıkmaya başlayan gazetenin Anadolu ile ilişkilerinin nasıl kurulabileceğini Yunus Nadi'nin satırlarından anlamaktayız. Ona göre, Yeni Gün gazetesinin amacı, Anadolu'yu yakından tanımak ve tanıtmak, yaralarını ortaya çıkarmak, tedavi çarelerini araştırmaktır.[5] Yunus Nadi, ekonomik durumun adım adım izlenmesinin gerekli olduğu üzerinde durmakta, fiat hareketlerinin hemen İstanbul'a bildirilmesini muhabirden istemektedir. Gazetenin sınırlı olanaklar içinde Anadolu'nun ekonomik durumunu adım adım izlemeye çalışması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Öte yandan yerel haberlerin ayrıntılarına inilmesine ve manzara resimlerinin bile gazetede yayınlanmasına önem verildiği gözden kaçmamaktadır. Muhabir için belirlenecek ücretle ilgili açıklamalar, geçmişteki gazete-muhabir ilişkileri açısından dikkati çekmektedir. Basın tarihimizin ünlü bir isminin kaleminden çıkan bu mektubun tam metnini aşağıda veriyoruz:

Mektubun ikinci sayfası

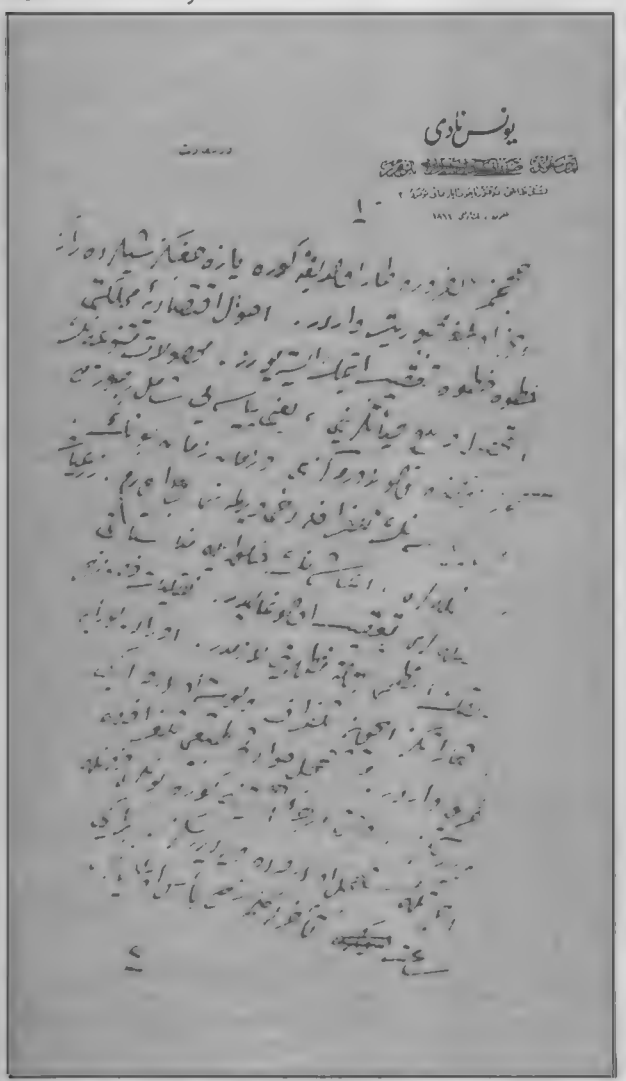

Mektubun ilk sayfası

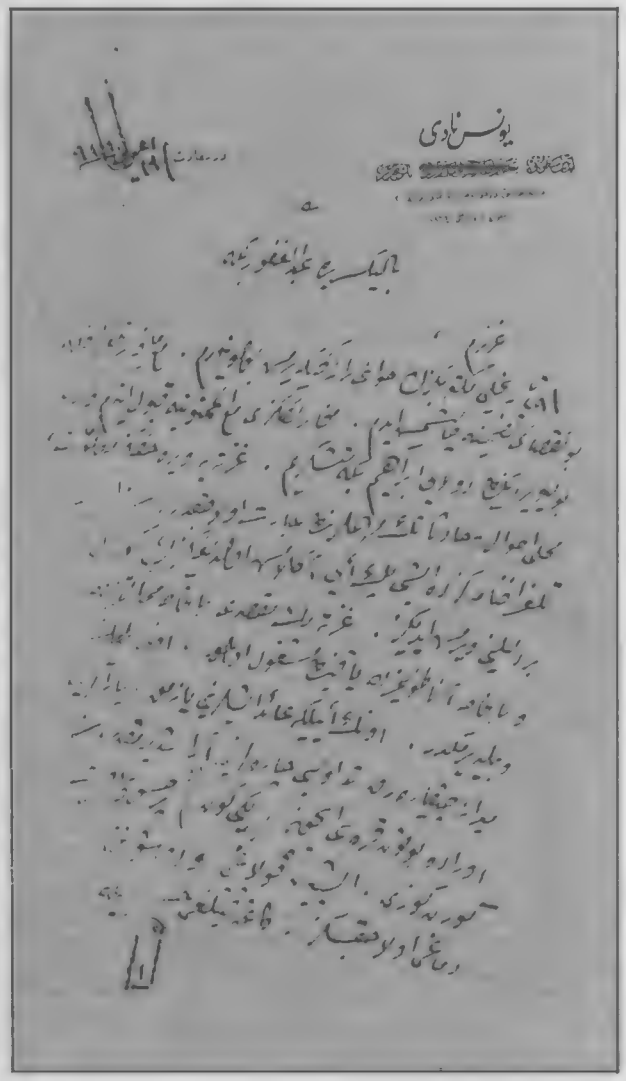

Yunus Nadi

Dersaadet 19 Eylül 918

Aydın Mebusu[6] Tasvir-i Efkâr Sahip ve Müdirlerinden Başmuharrir

Nişantaşı Doktor Yahop Apartmanı[7] numro 2 Telefon: Beyoğlu 1664

Balıkesir'de Abdülgafur Beye,
Azizim,

29 tarihli mektubunuzun cevabını biraz geciktirmiş bulunuyorum. Mamafih bir telgrafla bu noksanı tazmine çalışmış idim. Muhabirliğinizi maalmemnuniye kabul ettim ve sizi buluverdiğinden dolayı İbrahim Beye müteşekkirim. Gazeteye vereceğiniz malumat, mahallî ahval ve hadisatın mühimlerinden ibaret olacaktır. Siz ilk telgrafnamenizde işi pek iyi anlamış olduğunuzun güzel bir delilini vermiş idiniz. Gazetenin maksadı bilhassa memleketimizle ve bilhassa Anadolumuzla yakından meşgul olmak, onu bilmek ve bildirmektir, onun iyiliğine ait işlerini yazmak, yaralarını meydana çıkarmak tedavisi çarelerini araştırmaktır. Siz orada bugün Karesi[8] için (Yeni Gün)'ün *pür hasudı asabiyyet* [9] gören gözü, işiden kulağı ve düşünen dimağı olacaksınız. Kâğıt kıtlığı hasebiyle hacmimiz bizzarure dar olduğuna göre yazacağınız şeylerde biraz veciz olmağa mecburiyet vardır. Ahval-i iktisadiye-i memleketi hatve hatve[10] takip etmek istiyoruz. Mahsulat-ı mütenevvianın[11] istihsal ve bey'[12] fiatlarını, yani piyasayı şamil bir surette göz önünde bulundurmanızı ve zaman zaman bunun, yani piyasanın telgrafla dahi verilmesini rica ederim. Zer'iyyat[12a] meseleleri, iaşenin halk ile münasebatı meseleleri takip olunmalıdır. Nakliyat hususunda halkın azami suhulete[13] mazhariyeti [14] lazımdır. Oradan buraya işaratınız için telgraf ve posta olarak iki tarik[15] vardır. Müstacel havadisi[16] tabii telgrafla verirseniz, ve hattâ derece-i ehemmiyetine göre bunları fazla ücretle müstacel olarak ta verirsiniz. Bir iki saat sonra (üstü çizilmiş) teehhürle[17] gelmesinde beis olmayanları alelâde verirsiniz. Posta günlerine tasadüf eylediği halde bazan telgraf yerine o tariki de ihtiyar edebilirsiniz. Pek müstacel olmayan mevaddı zaten mektupla ve posta ile yazarsınız. Mektuplarınızda liva[18] ahvaline dair verilecek malumatta tafsil[19] tarikini ihtiyar etmeniz iyi olur. Biz o malumatı okuyarak esasen kendimiz tenevvür ederiz ve ancak yazılmasını caiz ve lazım addettiklerimizi yazarız. (Yeni Gün) resimli olduğu için o havaliye ait olarak ele geçebilecek eşhas ve menazır[20] resimlerinin dahi gönderilmesine himmet etmenizi rica ederim.

Bizim için yapılacak masrafların kâğıdı tabii idaremize ait olacaktır. Bunun için size şimdilik on lira gönderilmesini idareye tenbih ediyorum. Bayramı takip eden ilk posta size o parayı getirecektir. Naminıza gazete göndermeleri için de tenbihat icra edilmiştir. Lütfen ihtiyar olunacak külfetten dolayı size verilecek maaşa gelince onun derece ve takdirini tayinde pek müteredditi kaldım. Ve ihtiyar olunacak zahmetin derecesini siz daha iyi takdir edeceğiniz için bu hususta sizden bir iş'ar ve işaret gelmesini daha muvafık buldum. Cevabınıza ve haberlerinize intizaren hürmetlerimin kabulünü rica ederim efendim.

Yunus Nadi

Altta

İbrahim Efendiye selam ve ihtiramımı tebliğ ile ilk iş olarak kendilerinin bir fotoğraflarını talep ve ahz ediniz. Bu fotoğrafı derhal basılacak değil, fakat sırasını ve zamanını beklemek üzre dosyaya girecektir. Bu sene zeytin mahsulatı nedir? Geçen seneden kalmışlar var mı? Fiatlar nedir ve ne olabilir? Nakliyat nasıldır?

Yanda çapraz olarak (sabit kalemle)

Gazetemiz doğru havadis vermekte ve her ne olursa olsun doğruyu yazmakta pek mutaassıptır. Binaenaleyh sizin de hadisat-ı cari[21] önünde bilhassa doğruyu iltizam eden bir bitaraf olmanız icap ettiğini belki zait[22] fakat herhalde bir kayıt olarak ilave ediyorum.

Yunus Nadi

[1] Müftizade Abdülgafur Efendi, Balıkesir ve Alaşehir kongrelerine katılmış *(Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacım Muhittin Çarıklı'nın Kuvay-ı Milliye Hatıraları)* (1919-1920), Ankara, 1920, 21, 22, 114, 119, 141, 143, 146 vb.); millî bir taburun başında Kuvay-ı Milliye hareketi içinde yer almış (Kâzım Özalp, *Millî Mücadele*, 1919-1922, 99) ve Karesi milletvekili olarak Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir (Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara, 1967-68, II, 572). Onun Karesi milletvekili seçilmesine ilişkin *Karesi* gazetesinde çıkan bir haberi, tarihsel öneminden ötürü, olduğu gibi aşağıda veriyoruz. "Meclis-i Kebir-i Millî âzalığı için livamızda da beş âzâ talep edilmesi üzerine dünkü gün belediye dairesinde pek parlak bir surette icra edilen intihabat neticesinde Şimal cepheleri umum kumandanı muhteremi Miralay Kâzım Beyefendi hazretleri ve Hey'et-i Merkeziye reisi Vehbi Bey bilittifak ve Kolordu kumandanlarından Kâzım Karabekir Paşa hazretleriyle Hey'et-i Merkeziye âzasından Müftizade Abdülgafur Efendi ve Çantayzade Basri Bey ekseriyetle intihap olunmuşlardır. Memleketimizin saadet ve refahını, istiklâl-i hayat ve saltanatı temin edecek olan Meclis-i Kebir-i Millimize pek parlak hidemat ifa edeceklerine kaniiz. Memleketimiz âzalarının muvaffak olmalarını ve Cenabıhakkın kendilerine zahir olmasını temenni ederiz. *(Karesi, livanın haftada bir çıkar resmî gazetesidir*, 26 Nisan 1920, sayı 46-306, s.3)".

[2] İzzet Öztoprak, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını*, Ankara, 1981, 6.

[3] "... Matbaasını düşman işgali altında bırakmaya razı olmadı. Ankara'ya nakletti. Burada ihtilalin merkezinde ve inkılabın emrinde yazılar yazdı" (Celal Bayar, "Yunus Nadi'nin Tabutu Önünde" *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1945).

[4] Enver Behnan Şapolyo, "Yeni Gün'ü nasıl çıkarmıştı?", *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1945.

[5] İkinci Meşrutiyet'ten sonra Istanbul basınının Anadolu'ya yönelmesinin ilginç bir örneğini *Tanin* gazetesi vermiştir. Tanin, ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını yakından tanımak, sorunlarını ortaya koymak için muhabirlerinden Ahmet Şerif'i Anadolu'ya göndermişti. Ahmet Şerif'in Anadolu'daki gözlemlerini yansıtan yazıları *Anadolu'da Tanin* (İstanbul, 1325) başlığı altında bir kitap haline getirildi ki bu eser yakın bir zamanda Çetin Börekçi tarafından sadeleştirilerek yeniden bastırılmıştır (İstanbul, 1977).

[6] Yunus Nadi, Mebusan Meclisi'nin ikinci seçim döneminde Aydın milletvekili seçilmişti (1911).

[7] Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları* (İstanbul, 1978, 22-24)'nda Nişantaşında Harbiye caddesi sonundaki Dr. Yahopyan apartmanı ve burada oturanlar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

[8] Karesi, merkezi Balıkesir olan, Hüdavendigâr vilayetine bağlı bir sancak idi (Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede vilayetler ve valiler*, İstanbul, 1975, 332).

[9] Ulus sevgisinin kıskançlığıyla dolu olarak (Altını biz çizdik).

[10] Adım adım.

[11] Çeşitli ürünler.

[12] Üretim ve satış.

[12a] Ekim.

[13] Kolaylık.

[14] Elde etme, erişme.

[15] Yol.

[16] İvedi haberler.

[17] Gecikme.

[18] Liva, sancak. Vilayetin alt yönetim birimi.

[19] Ayrıntı.

[20] Kişiler ve manzaralar.

[21] Cereyan eden olaylar.

[22] Gereksiz.

Seyahatnamelerde İstanbul Osmanlı Emekçileri II

ATİLÂ TÜRK

"KAHVE ve bakkalları Rum, modası Fransız, giyimi İngiliz, birahaneleri Alman, müziği İtalyan ve İspanyol, bekçisi ve hamalı Türk"[1] olan Tanzimat İstanbulunun emekçilerine varmaya vakit henüz erkendir. Münih'in bugününün karakalem taklidi 150 yıl öncesinin İstanbulunu değil, üçyüz yıl öncesinin İstanbulunu seyahatnamelerde arayacağız. Ama, yıl boyu Pera'dan dışarı adım atmadan seyahatnamesini-anılarını tüm İstanbul üzerine yazan[2] seyyahlara da bakmayacağız. Sözü *Evliya Çelebi*'mize bırakacağız.[3] Bakalım ne söylüyor. Güzel eyliyor.

17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı pâyitahtında sivil[4] emekçilerin, din[5] ulus, cinsiyet, yukarı (Saray içinde) ve aşağı (sırf şehrî, güdülen İstanbul halkından)... vb. doğrudan ve dolaylı sınıflandırılmasına ve kökenlerine ayrıntılı bakmaksızın toplu sayım dökümünü yapacak olursak, yüzbinlerce emekçi'ye ulaşırız.[3] Evliya Çelebi'nin bu verisine güvenilebilir mi? Elbette.[6] Gözü kapalı bir güven duymayacağız. Çelebimizi birlikte sınayacağız.[7]

"Heyâmol yamol!" 7000 kayıkçının yanında 8000 de peremeci (perameci, şeramacı?) sayıyor Evliya Çelebi (s.553). Pâyitahtın eğlence bahçelerindeki emekçilerin sayısı da 43.950'dir (s.535).

Beyaz Ordular

Sayılarını vermeye başladığım bu emekçiler neyin emekçileri? *Atet*'in! Aman eski bir galat'tan kalma; *Asya Tipi Eğlence Tarzı*. Hocam Mete Tunçay yanıt bozacak, yanlış bir terimi kullandığım için. 'Tipi' ile 'tarzı' yan yana gelir mi? diyecek. Ve bu 'gençlik günahı Marxolog'luk' *Atüt* yakıştırması, ne de *Atet* kısaltması doğru değil, diyecek. Biliyorum. Ben de bunun altını çizmek için *Asya Tipi Eğlence Tarzı*'nı uydurdum. Bir "Tez" de benden? Demek, Atet, Asya Tipi Eğlence Tarzı. İsterseniz, buradaki 'Tipi'yi böylesi 'bilimsel uydurma'lara soğukluğumuzu, 'Tip oluyorum vallahi'leri öne çıkarmak için kullanmış olalım? Elin ağzı torba değil ki büzesin?

"Osmanlı Devleti sırasında dünyanın yedi hârikasının yedisi de Osmanlı toprakları içinde idi."[8] Doğru, ama, buradaki yakıştırma tez'e göre eksik kalıyor: Bir de sekizinci hârika var! Sekizincisi, Atet'tir! Atüt değil! Asya Tipi Eğlence Tarzı! Demek seyahatnamelerde aradığımız, Atet emekçileridir.

Kadın emekçiler arasında *Köle* kadınlar, seyahatnamelere, romanlarımızdan önce girdiler. 17. yüzyılda Osmanlı Köle Ticareti, Yahudilerin tekelindedir. Resm-i Pencik adıyla devlete beşte bir vergi öderler. Köle satan yanında, köle alan da vergi öder. Atet, bu bâb'da pahalıcadır.[9] *Tütün*, Asya Tipi Eğlence Tarzı'nda yeni yetme bir sarışın yosma iken, köle-kölelik-kölecilik: *Esir Pazarı, Esir Hanları*... ile, esir pazarını esir ticaretini denetleyen 400 Çavuş'lu "Lonca" örgütü ile, 2000 esir tüccarı ile çoktan kurumlaşmıştır. Kız-oğlankız bir esir bâkire'nin fiyatı 100 Duka altun'dur.[10] Köle güzel cins, sırf ve yalnız vücudu ile Atet ticaretine konu değilse, Atet şarkıları-çalgıları-dansları'nda da yetenekli ise, fiyatı artar, "200 ecu"ye[11] çıkar.

Ateş düştüğü yeri yakar denilmiştir. Osmanlı'da kölelik, Osmanlı burjuva demokratik devrimleri sürecine girerken, piyeslere, romanlara, öykülere, biraz da *Binbirgece Masalları*'nın sürdürümü olarak, sokulur.

Kölelik, Namık Kemal'in *Gülnihal* piyesindeki Râzıdil'de dile gelir. Ahmed Mithat Efendi, 1870'te Fitnat'ı, Feride'yi, *Letâif-i Rivâyât* dizi öykülerinde konuşturur, ağlatır; *Esaret* uzun öyküsünde de. Ahmed Mithat 1873'te *Firkat*'inde ayırır, 1874'te *Felâtun Bey'le Râkım Efendi*'sinde de Cânân köle kadına acındırır. 1882'de *Acâib-i Âlem*'inde, neredeyse Çar'ın Rusya'da köleliği resmen kaldırışına isyan edeyazar. 1884'te *Çerkez Özdenleri*'nde yine köleliği ele alır. 1891'de ise, *Müşahedât*'ında köle kadınları arkalar.

Emekçi olsun olmasın kadınlar, *"acılar anıtı"*dırlar. *"İnsanların yasak bölgeleri"* kalmaya mahkûm olabilirler mi? Osmanlı aydınları, açmazlarıyla da olsa, sürdürdükleri özgürlük mücadelesinde yeni öğrendikleri *roman*'a kadını da sokarak, haklarını savunmaya çalışarak... yola çıkmışlardı. *Silâh* ve *lüks*, yeniden üretilemez bu iki *beyaz ordu*, Atet'ında birleşir. İlk epik romanlarımızdan, ilk sözlü-yazılı destan hikâyelerimizden halk şiirine, divan şiirine, çağdaş şiirimize değin kadın: Vücudu ile, cinselliği ile, savaş araçlarına, silâhlara benzetilmiştir: Kaşlar, zülüfler, bakışlar... oktur, kurşundur, atomdur. Memeler mermi. Yakar, deler, ondurmaz!

Kadınlarımız, cinsellikleri ile "Belden yukarısı ile vardı romanımızda. Aşağısı gölgelenirdi. Yarım insandı, yalan insandı. Biliyoruz, insan tepeden tırnağa insandır."[12] Bu konuda *Nâbizâde Nâ-*

zım, yüzyıl öncesinden günümüze el sallıyor: "Emil Zola, Alphonse Daudet gibi gerçekçilerin romanları hep 'fuhuş' ile doludur diye sanılır. Oysa bu gibi romancıların amaçları salt toplum olaylarını incelemek ve bunları bir öykü içinde [sergilemektir]... Olaylara renkli gözlüklerle bakmak değil. Onlar, kendi gözleriyle bakarak gelenek ve törelerden ayrılmazlar!"[13]

Romanlarımızda alınan yol, bilim çevrelerince de yürünmelidir. Bu yolda, seyahatnameler verimli kaynaklardandır.

Köle, Osmanlı'da *üretim*'le değil, *tüketim*'le bitişiktir. Atet tüketim değirmenine su taşır, Atet değirmeninde öğütülür, tüketilir.

Kölelik Kurumu'nun cinsel ayırdlanışı, *kadınlar tapınağı-mapusanesi* adı verilebilecek *ev-saray-harem*...lerin kölelerini belirginleştirir.[14] Osmanlı *Kapalı Toplumu*'nun en kapalı tapınakları, en kapalı cezaevleri olarak *Harem*, İstanbul'un Atet'na pahitaht oluşundan: Osmanlı Devletleşmesi'nden sonra, *Valide Sultan, Kadın Sultan Saltanatları* da içinde, seyahatnamelerin ballandırdıkları alanlardandır.[15] Romanlarda da.[16]

Seyyahlardan gelir ve durumları elverenler içinde Atet işretlerine dalıp, hatta Atet pahitahtına yerleşenler çoktur. Osmanlı, bu yabancıların, "çizmeden yukarı" çıktıklarını gördü-saptadı mı, gözünün yaşına bakmamıştır. Osmanlı yarı sömürgeleştirilmemişken, ağırlıklıca ele aldığımız dönemde, *bağımsızlığına düşkün* idi. Yahudi vb. "Osmanlı milleti"nden olanlar, özerk

Eski İstanbul'da bir seyyar kahveci.

kültür, inanç organlarına sahiptiler, yargı organlarına bile katılırlardı, ama bir yabancı, ister elçilikten olsun, bir seyyah, "suç" işledi mi, Osmanlı kadısının önünde bulurdu kendisini. 2. Dünya Savaşı sonrası Cumhuriyetler gelişmeleri ile bağımsızlığın adalet yanında da açılacak gedikler, Osmanlı'ya yabancı idi.[17]

Köle, kadın, Atet bağlamında seyahatname görüntüleri nasıl? Batılı seyahatnameler, *erkekler dünyasında*, Batı erkeklerinin *fantezi*'lerini de anlamamıza yardım ederken; *kent, din, ceza hukuku, kadın hakları... tarihleri*'nin yazım ve anlaşılırlıklarına da ışık getiricidir. Bölgesel, anakarasal monografilerin, seyahatnamelerin, *Atet*'i, *beyaz ordularını* da kapsaması, seyahatnamelerin cinselliği de içermesi ile *ticaret*'in yanında *bilim*'in de konusu olmaya başlayan *kadın* üzerine araştırmalar çoğalıp derinleşmeye başladı.

Dernschwam, İstanbul örgütlü fuhuşunun binlerce kadınını ve savaşa giden erkeklerin kadınlarını anlatıyor (s.134-135).

Ayırımın *beyaz ordular* adını alışını açmaya sıra gelmiş sayılır. Böylece, Atet'in Asyalı kalmadığını da...

Dilimizde *koku* belirten sözcüklerin yoksulluğu ya da işlenmemişliği yanında, *renk* belirten sözcüklerinin varsıllığı dikkati çekicidir. Renkler, öte yanda, *yön* de belirtirler. Hatta politik ayırdlanış sınırlarını da belirtirler. *Beyaz*, tez kirlenir. *Ağarmak* ve *ak*, başkadır. Tehlikelidir de, beyaz! Mutfak ve beslenme, sağlık alanlarında da renklerle konuşulur: *Üç beyazlar:* un, tuz, şeker! Beyaz tez kirlendiği için, sınırları siliktir: üç-beyazlar, üçgenleşirler. *Tıkınım, sevişim, can-edim.* Sevda nakışlarına canedim(cinayet)ler girmiştir, karışmıştır. Cinayetle ordulaşır, canedimler ve ticaret ile yarışır. Üç beyazların ticaretiyle bu ordulaşma daha anlaşılırlaştırılabilir: şeker, tuz, un, baharat, tütün, şarap, afyon (beyaz), kadın ve silâh ticareti. Sözgelimi, baharat, sırf ve yalnız beslenme-sağlık (mutfak) için mi, Hind-Çin-Amerika...lardan Avrupa içlerine taşındı durdu? Derebeylerin, Atet gereksinimlerine, gösteriş ve *Padişah-Macunu (Aphrodisiaka)* kullanımlarını düşünün...

Ticaret ve savaş nerede egemen olmuşsa, orada açlık hüküm sürdü.[18] Ticarete konu olan mallar her türden sınırı aşar! Sınır ile sinir burada hem zıdlaşır, hem birleşir. Kadın vücudunun mallaşması, "kendi teninin tüccarı" özel-amatör kadın, gelgeç, kurumsallaşamamış bir sosyal gerçekliktir. Ama, tüccar tekeline, ticaret tekeline yem olmaktan kurtulamaz. Yenilir. Profesyonel-genel-kadın, evrensel ticaret ile oynaş, terdeş, yatakdaş, kârdaş'tır! Ölüm-*öldürme sanayi* aracı (ürünü) *silah* ile *lüks sanayi* malları *beyazlar*; sosyal yararsızlıkları, verim-dışılıkları, yeniden üretilemezlikleri... ile Atetleşirler, beyaz ordular adına almaya hak kazanırlar. Uyuşturucu-kadın-silah ticareti'nin beyaz orduları, toplumsal, kültürel, ahlâksal, sağlıksal... çöküşlerin vurucu gücüdür. Sosyal yapı ve kültürel değer değişmelerinin karanlık-kanlı öncüsüdür. Devletin, kilisenin, bankaların düzenleyici gücü ve güdümünün de üstüne çıktıkları olur. (Askersel-sanayi-kompleksi'ni, beyaz ordular anlamında, Mafia, Atet kompleksleriyle karşılaştırmak ilginç olurdu.)

Beyaz orduların, romantizm ve hoşgörüye saldırıları öylesine sinsi ve ustacadır ki, romantizm ve hoşgörünün kendisini, devlet-din-banka kalkanlarının mızrağı konumuna bile düşürtür.

Seyahatnameler yanında, *Edirneli İlyas Revanî* (ölümü 1524) gibi *Yüzretname* ve *Hamamname*... yazarlarının emekleri, kayık-hamam-mesirelik, saray-içi safalarının ballandırmaları... da bu açıdan yeni ve yeniden değerlendirmeleri dört gözle bekliyorlar.[19] Demokrasi mücadelesi, kadınlarımızı kazanmadıkça, kadınlarımız demokrasi mücadelesine sahip çıkmadıkça, beceri ve başarı yakınlaşamayacak.

Emekçi Sohbetleri-Ücret, Fiyat, Sayı Geçitleri

Dil Dibeği sohbet: "Söyleşi" anlamının önünde, çağrı (dâvet), topluluk (cemaat) anlamlarını da içerir. Emekçiler, *yükünü yüceye yığan* (kendini beğenmiş sanat emekçileri)ları da içlerinde, *yalama yayık* (boşboğaz, herkesle senli benli, geveze) olanları dahil, tümüyle emekçiler *it yitiği* (arandığında bulunmayan insan)[20] durumuna düşürüldüler. Emeğe ve tarihe saygı ile, emekçilerimizin, Osmanlı sanatçılarının, izlerini, beslenme ayırımında değinmediğimiz sağlık alanında sürelim.[20-a]

Halk sağlığı kurumlarının, hastaneler dışında en geleneksel olanı ve Batılı için korkunun tersine hayranlık ilgisi uyandıran *hamamlar*, hamam kadın emekçileri ve kadınların toplumsal yaşamda en geniş *katıldıkları* yer olarak seyahatnamelerde de ballandırılır. Araştırmalarda mimarların tekelinde kalmış görünen hamamlar, emekçileriyle pek dikkati çekmez. Seyahatnamelerde de görkemi, safaları ayrıntılanır,[21]

Gece konaklayan kervancılar (üstte), geçen yüzyılın başında eski kahvelerden birinde meddah ve dinleyicileri (sağda).

ne ki, seyyahlar, hamam emekçilerini de görmezlikten gelemezler. Peştemal, futa: fıta tutunduklarına (s.15) ve kişi başına 1 Asper (yani Osmanlıcasıyla Akçe) ücret ödendiğine değiniyor, Dernschwam. Osmanlı Sarayı'nın hamamlar için koyduğu kural şöyle: *"Natır (hamam işçisi), futaların (peştemal) temiz tuta. Adamına göre vire. Delikli veya kısa olmıya. Ve kâfire ayrı vere."*[22] Evliya Çelebi çağı İstanbulunda, *Sur-içi*'nin 61, *Surdışı*'nın 51 *Genel (Halk) Hamamı* ile 38 *Konak Hamamı* olmak üzere 150 hamam sayılıyor.[23] *Evliya Çelebi*'ye göre bu sayı azdır! Camilere cemaat çeken, iyi gelir getiren hamamlar, Külliye'nin ayrılmaz parçasıdır. Önemli bir yer tutarlar. Kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı *(çifte hamam* buradan kalma) oluşu ile hamam sayılarının Evliya Çelebi'deki sayılarına inanmamız gerekir: 168! (1. cilt, s.330-334.)

Toplum sağlığı, cinselliği tanıma-çocuklara tanıtma, tanışma, gelin bulma, eş arama, cinsel eş seçme... görevleri yanında, kararlı-süregen gelir getiren yatırımlar olarak hamamlar, başlangıçta *kamu mülkü* idiler. Kamu mülkleri içinde özel mülkiyete en önce ve en kolay abartılanları da yine hamamlar oldu. Tarihsel yapı ve kurum olarak derin bir yıkıma uğradılar. Yıkımların sonuncusu Menderes çökkünlüğüne rast-

Evliya Çelebi, *hamam emekçileri* olarak, *keseci, masör, dellâk, natır*'ların sayısını 2000 veriyor (1. cilt, s.330-332, 510, 606.)

1581 yılı İstanbulunu anlatan Salomon Schweigger, imaretlerin sağlık ocaklarında, Türk, Müslüman, Yahudi, Hıristiyan; yolcu, yerli-yabancı ayırdı yapılmadan, her hasta olanın yatabildiğini, hastalara ekmek, pilav ve boza verildiğini yazıyor (s.112). Doktorlar, çoğunlukla Yahudi, Rum ve Türktür (s.152). Domuz kesilmiyor ve yenmiyor (s.146). 1553-1555 yıllarında üzüm bağları çok, ama açıkça şarap içilmiyor. Üzüm olarak yeniyor: ayrıca tatlı yapıyorlar (Pekmez'i kasdediyor Dernschwam), toprak çanak ve tepsilere koyup ballandırıyorlar (pestil, hevenkli pestil: bestel ve pekmez sucuklarını, üzüm-dut pekmezlerinden yapılan açkı'ların kurutulup yenilmelerini kasdediyor olmalı). Şarap yapanlar Yunan ve Yahudi (Dernschwam, s.101.) Viyana'daki gibi beyaz değil, kırmızı olan (s.102) şarapları Osmanlılar içiyor olmalı: Saray'da baş içkinin şarap olduğu biliniyor. "Sultan Selim sert ve iyi tür şaraptan başka şey içmedi" (Schweigger, s.147-149). Ne ki Müslüman halka *şarap yasağı* sürüyor.[24] Şarap yasağını, hacı olanlar yaygınlaştırıyorlar (Dernschwam, 104-105). İçki yasakları içinde *tütün, kahve, şarap* dışında bir yasağa daha rastlıyoruz: *"haranluk: esrar:* asarar, haşgeş: haşhaş yazılışlarıyla geçiyor (Dernschwam, s.53-54). *Cezalar* ise, para-angarya-dayak, hapis cezaları yanında, çıplak yürütmek, çıplak olarak eşeğin kuyruğunu tutturarak yürütmek (s.103-104) ve *falaka* (Wild, s.80) en çok adı geçenlerden.

Osmanlı'da *sohbet*, "söyleşi" anlamının önünde, *dâvet* (çağrı), *cemaat* (inanç ve soy topluluğu, kalabalık, kitle) anlamlarını da içeriyor. Dinlence, eğlence... denildi mi: *cümbür cemaat!* Yetmişbir çalgı türü[25]'nün *sâzende*leri sayıca: 5 bin 450'dir (E.Çelebi, c.1, s.635-645). Bu sayı, profan-lâik müzik emekçileri'nin tümünü içermez. Eğlence-dinlence, *sazlı-sözlü*'dür! Yani 5.450 emekçi içinde sâzende sazcıları'nın *hânende* sözcüleri yoktur! Burada, Evliya Çelebi'mizin yeni bir abartması ile karşı karşıya değilizdir. Kaynaklarımızda, böylesi abartma sayılabilecek veriler yanında, deme'lere de rastlıyoruz. Daha çok, dil'lerin gelişimi, terimlerin anlam yüklemlerinin değişmeleri ile il-

gili görünüyorlar: Johann Wild, 17. yüzyılda, seyahatnamesinde *(Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604)*, ton sözcüğünü, ağırlık ölçüsü, bildiğimiz "ton" bağlamında kullanmıyor (s.85, 128). Bugün, "tonla para kazanmak-harcamak, tonla parası olmak, ödemek gibi günlük dildeki kullanımlara kaynaklık edercesine, 10.000 Thaler veya Gulden tutarında: değerinde: karşılığında olmak üzere: "büyük para" için kullanıyor (J.Wild'in anılan seyahatnamesini yayımlayan Prof. Karl Telpy'nin notu, 1964, s.351). Çelebi'mizin verilerine "hoşgörü ile bakmak gerek" doğrultusunda anlaşılabilecek değinmelerimin düzeltimini, Osman Ergin yapıyor: "Bugün bizde tetkikatı içtimaiyeye istinaden tebdil edilen kisvelere âit pek az malûmat elde edilebilecektir. Burda iki eseri meşhurdan, Nâima ile Evliya Çelebi'den bahsedeceğiz. Âsari sairede tesadüf olunsa bile bu iki muharrir âdat namına pek samimidir."[26]

Evliya Çelebi, elbette Osmanlı seyyahlarının ilki ve sonuncusu değil. Osmanlı (resmî) tarih yazımcılığının bir parçası olarak, işlediğimiz dönem için, *Sefername*'ler de Seyahatnameler içine alınabilir: Padişah yanında seferlere katılan (röportaj, fotoğraf, film, video vb. çağdaş olanaklarının karşılığı) kapıkulu aydını yazıcılarının ürünleri; barış yolculuklarının saptayıcılarının emekleri olarak Sultan *Armağanları*'nı da, emekçileri izleyebileceğimiz kaynaklar arasına alabiliriz. Karaçelebizâde'nin *Süleymanname*'si[26-a] bir örnektir. Ne ki, ezici çoğunluğuyla bu tür kaynaklardan tasvirimsi ayrıntılar dışında önemli verilere rastlamak güç ve bu özet çalışmaya girecek boyutlardan yoksunlar. (Yine de, ayrıca-özenle yeniden ele alınmaya hak kazanıyorlar.) Evliyamız, okuyucu-söyleyici *gazelhânları* Bektaşi dergâhları'nın *nefescileri*'ni, *barışanalarımız*'ın (kadın hareketleri'nin-girişimleri'nin yataklarından *Mevlid*'lerin kadın-emekçileri'nin) mevlid okuyucuları, *ninni* yaratıcılık-söyleyici-okuyucularını... dahası: yanık sesli sermüezzin, *müezzinleri*'ni, verdiği 5.450 sayısına katmamaktadır. *Dinsel müziğin* erkek, kadın emekçilerini saymamaktadır. *Ezanlar solo* ve *koroları*'nın, *Bayram Tekbîrleri*'nin koro kollektifi'ni, *Camî musikîsi*'nin Cemâatı'nı-bestekârları'nı, Mevlîd kollektiflerini, *mevlidhan*'ları, imamları, *cumhur-ilâhi-koroları*'nı... da *sayar* ama sayı olarak vermez! Ya taklidli öykü ve menkıbeler söyleyen; destan, ahenkli ve vezinli methiye çalıp çığırıcıları *sâzende-meddahlar?* Ya *askercil müzik emekçileri?* Bunların sayılarını da siz ekleyin 5450'-ye?

Göçebe hoşgörülü Osmanlı "demokratlığı" göstergesi olarak "sanatçı" adlandırışı, *Atet Sanat emekçileri* deyimimizi haklı kılar. Sayıca değil, nitelikce! Osmanlı hoşgörüsü, tüm zanatkârları, emekçi bütünlüğününü bozmadan, emeğe saygılı olarak, hepsine: sanatçı der, de bir daha demez! Biz de seyahatnamelerde göründükleri kadarını anarak, topraklarını bol, rahmetlerini gani edelim. Geciktiğimiz için de özürlerimizi yineleyelim... Gelecek *1 Mayıs*'larda, sanatevlerinde, sendikalarda, üniversitelerde, belediyelerde anımsamak görevimizi anımsatalım.

Atet-emekçileri arasında kimileri var ki, günümüze ulaşmış klâsiklerimiz arasındadırlar. *Buhurîzâde Mustafa Itrî* (1640-1712), çok kârlı bir işin[27] başına getirilmiştir: Itrî, *Esirciler Kethüdası* kılınmıştır.[28]

Avrupalı seyyahların çoğunluğu (17. yüzyıla değin) Türk Tehdidi'nin çağrılısı olarak gittikleri Osmanlı'da, genellikle Osmanlı askercil müziğine (Yeniçeri müziği) ve Camiî-Kilise müzikleri'ne ilgi göstermişlerdir.[29-a] Hayranlık gösterdikleri müzik türü ise Yeniçeri Müziği olmuştur.[29-b] Bu hayranlığın izlerini 18. yüzyıla değin, Avrupa müzik tarihinde gözlemek olası: modern Avrupa Askercil Müziği bir yanıyla bizim Yeniçeri müziği'ne yaslandı.[29-c] Mehter müziği'nin sözünü etmeyen "Fugger Elçisi" Dernschwam, Osmanlı müziğini küçümser: "Eşek anırtıları ve çan yerine minare'den Ezan çığlıkları dışında müzik tanımazlar" (s.71). 1554 Aralık ayı sonu bir bayram-düğün şenliğini anlatırken de "yılbaşına Hıristiyanlarınki gibi, bayramda evden eve para toplanıyorken davul zurna, cümbüşlü güzel müziklerini köpeklerin eşliğinde..." küçümsemesiyle, sıla özlemi işe karıştığı için olsa gerek, kimi bönyargılarını unutur (s.86).

Osmanlı emekçilerinin usta, kalfa, çırak, gedik ... ve inanç, ulus, köken... kadın erkek..., ayırımlarını; emekçi, tüccar... emekçi, devlet sınıfları... zıdlıklarını... da ayırdlayan kimi seyahatname verileri ile sohbet sacayağını bütünleyelim.

Devletlûlar'a *eşek sırtında* su getiren *Saka*'lar 1400 sayılırken, İstanbul halkına *kendi sırtında* su getiren Saka'lar 8.000'dir. (Evliya Çelebi, cilt: 1, s.540.) *Hamalları* anlatan Dernschwam (s.49,

İstanbul'un, Çingeneleriyle meşhur Sulukule'den iki oyuncu kız.

Yemek kazanı taşıyanlar ve Kaşıkdâr (solda) Hamal ve Saka

106), "yük hayvanı gibi sırtlarında semerleri var" (s.145) diyor.

Aralarında Üsküdarlı Mehmet Çelebi, Bursalı Kabadî, Mağrıblı Hacı Nâsır, İskenderiyeli Hacı Ali, Harputlu Şaşı Hüsam, Arabkirli Kara Şuca... ların bulunduğu Türk, Arab, Acem, Rum, Hindli, Yemenli, Ermeni, Kürd... usta *Canbaz*lar: 200, yardımcıları ise 1.800 can'dır! (E.Çelebi, 1. cilt, s.625-626). Bu sayıya *at cambazları* dahil değildir. *Falcılar*[29-c] *Yahudi çilingir*'ler, *şapkacılar, halı dokuyucuları, tavukçular* (Dernschwam, s.121, 119 ve 95-97), *saraçlar, çeşnibaşıları* (Saurau, s.117), *Hokkabaz, harmandarbaşı*'lar (Saurau, s.119) bir görünür bir kaybolurlar.

Konularını ve tiplerini yaşanmış gerçekliklerden, gerçek kişi ve olaylardan esinlenerek yaratan Saray-Medrese-Ocak (yani Devlet-Din-Ordu) da içinde tüm toplumsal yaşamı taşlama-eleştiri konusu edinen *Karagöz* göstermelik oyunları'nın emekçilerine varlık olarak[30] seyahatnameler yer veriyorlar, ama sayılarına rastlayamadık. Kendilerine selâm olsun, deyip, sayı verileri için Evliya Çelebi'mize başvuralım: *Karagözcü, hokkabaz, curçunabaz, Zıll-ı Hâyâl Oyunerleri, Hâyâlbâzlar, Şebbazlar*, bu hayal küpü güldürü-düşündürü-eleştiri erleri... gibi *orta oyunu* kolları'nın çırak, kalfa, ustaları; örgütlenmiş Çingene, Rum, Yahudi... genç, orta yaşlı, yaşlı emekçileri: 3.000'i aşar (E.Ç., 1. cilt, s.645-648).

Saray eleştirmeni Atet sanatçı-emekçilerinin yanında, haberci: *dellâl*, yangın gözetleyici-haber vericilerin, söndürücü *tulumbacı*'ların, saray çöplerini denize döken *Mezbelekeşan*'ların, saray hamamları ısıtıcıları: *külhancı*'ların, keseci, *Kispetçi, Kuşbazlar*'ın, Padişahın özel hizmetçileri *bendegân-ı şâhâneler*'in, kahvecibaşıların, berberbaşıların, tütüncü başının, şamdancıbaşının, seccadecibaşının, pirinç ayıklayıcıların, pusatçıların, ser-âhenk çalgıcıbaşıların, esvabcıbaşıların, bu endâmı mütenasib: alımlı düzgün vücutlu levend-dalım oğlanların, balım kızların ... emeklerine merhaba! Ezilerine vah! Öfkelerine öf! Sevilerine oh!

Şişelerle oyunlar düzen *Şişebazlar*'ın palabıyıkları, Hokkabazlar'ın pırasabıyıkları, panayır oyuncularının, *pehlevan*'ların, *perendebazlar*'ın gaytan bıyıkları, tütsücülerin-tılsımcıların-muskacıların-falcı ve de cadılık ustalarının, büyübaşılarının pisbıyıkları, pehlivanların kırpık, *cazgırların* burma bıyıkları, *civelekler*'in çâr-ebrû bıyıkları, *rindler*'in yastıklı bıyıkları... da, *destibazlar*'ın salkım-saçak bıyıkları da, hep Karagöz'ün oyunlarına girer, izleyicilerin kahkahalarına sürter, takılırdır.

"Ârif-i lâübali, lâübali meşreb, kayıtsız, serhoş, görünüşte tenkıdî, hakîkatte selâmet mucip hal ve kıyafette gezen, iç doluluklu, dış aldırmayışlı, sırf güzele gönül bağlayıcı, ikbale yukarıdan bakışlı, harabat: dış manasıyla meyhane, iç manasıyla mescid adamı rindler"[31], Saraylıların, ocak ağalarının, medrese ağalarının, toprak ve para ağalarının... zulüm ve sömürü eleştirmenleri, *güldürü işerleri*'ne merhaba. Merhaba.

Aşçı ve Aşçıbaşı

Köle-cariye[32], ölüm-dirim, savaş-talan, ganimet-cülûs, miras-ihtisab, ayaklanma-kıtlık, rüşvet-narh, bahşiş-tağşiş: kalp: züyuf akçe, tuğralı altun, has-zeamet-timar-mukataa-malikâne-darphane-sarraflık-banker-ticaret-devalüasyon-enflasyon-spekülasyon-tuğralı altın, şerefiye, para-pul, riyal guruş, venedik duca'sı, mangır, zolota, eşrefî altın, çeyrek-mecidiye-arslanî guruş... macar altunu, kara guruş, cedîd-i şerefiye... Paranın yüzü yumuşak, verenin eli daha yumuşak, sıkı yumuşak'tır... Paracıklar eşit dağıtılmadıkları, dağılmadıkları gibi, eşit değerlerde de değildirler... Kâmil Kepecioğlu Tasnifi'ne göre: paskalyalık, ramazanlık, müsamehelik, çeşni, haftalık, aylık, yevmiye, gündelik...ler alan Atet emekçilerinin geçim farkları, ellerine geçen ücret miktarları çeşitliliği kadar, ödeme birim-biçim-zamanlarının farklarından da etkilenir. Falcının aldığı bahşiş, duacının aldığı rav akçelere benzemezler. Eşitleşmezler. Güreşçilerin Atet izleyicilerinden aldıkları-topladıkları alkış-akçeler: çil akçalar iken, fels-i ahmar'da çalışan Atet emekçilerinin eline geçen: sümün akçedir. Atet merkez ocaklarından Meyhane-Kahvehanelerde emekçilerin eline kızıl-kırpık-akçe geçerken, çeyreği alan başka, onbeşliği-otuzluğu alan başkadır.[33]

Saraçların yevmiyesi 3-15 akçe (Asper), bahçevan, odalık, hokkabazların yevmiyesi 3-20 akçe, 1000 kadar ahır-kölesi: Seyislerin gündeliği 3-8 akçe (Saurau, s.117-118) iken Saray'da evcil olmayan hayvan bakıcısı 150 emek-

çinin gündelikleri ise 3-10'lar akçedir (s.93-94). Küçük İmrahor-başının gündeliği 150 akçe, her biri 9 kısraktan sorumlu olan, onbinlerce binek-savaş atlarının bakıcıları seyislerin yevmiyesi deve bakıcılarının yevmiyesine eşittir (s.118-119). Vezirlerin gündelikleri 1000 akçe üzerindedir.

Emekçi örgütleri'nin 16. ve 17. yüzyıllardaki görünümleri de seyahatnamelerde yer alır.[34]

Emekçi Harfendâzlıkları

Lâf atma'ların padişahı, *selâmlık alkışçıları*'nın lâf atmalarıdır. Padişaha lâf atmacıl alkışları şöyle:

Uğurun hayrola!
Yaşın uzun ola!
Yolun açık ola!
Saltanatınla mağrur olma padişahım!
Senden büyük Allah var!

İstanbul Osmanlı emekçileri, seyahatnamelerden, yüzlerce yıllık sayfalardan fırlayıp, *harfendazlık* yapabilirler, artık: lâf atmalara başlayabilirler.

Saray-içi, harem-içi Atet emekçilerinden hânende'ler, sâzende'lere açıktan lâf atmaz mı? Kesin olan, Kantocu Amelya'lara *göz atıldığı*'dır! Yoksa *"göz zinası"* ne olsa gerektir? *Göz boyunduruğundaki* âfetlere, âfet güzellere, Atet güzellerine, rakkâse'lere takılar sunulduğuna: göğüslere, göbeklere, kalçalara, daha nerelere... *el-atma*'lar... Sonra olmadık yerlerden rakı içmeler... Şallak mallak buzağı emzirmeler, Kemal Tahir'in yazı ağzına yerleşmeden önce, seyahatnamelere, romanlara geçmiştir.

Yüzünde göz izleriyle delik deşik olmuş Amelya'nın emekçi kız-kardeşi Effalya'nın Kantoları'na haramlar, şaraplar karıştırılacaktır. Orta oyunu'nun, gölge oyununun, tütün dumanlı kahkahalar karışık kavukları, rakkâselerin etekleri ve Atet patronlarının gözleri, seyyah romanlarında, seyahatnamelerde savrulacaktır.

Kalpler-gönüller dalgalı-denizinde, bir karpuz kabuğuna binilecektir. Yürecik-salıncaklarda savrulacaktır.

Saray-dışı, Harem-dışı Atet alanlarının Sürmene bıçaklarında susulacak, sustalarında durulacaktır. Kan ılıklığında, yanaklardan inci dâneli göz yaşları süzülecek ve de ağız dolusu küfr edilecektir.

Aba altından sopa gösteren, ateşle oynayan Atet güdücüleri, allem edip kallem edip, Osmanlı emekçilerine, onların ağızlarına şunu yazmayı, söyletmeyi becereceklerdir: *"Allah ne verir de kul aldırmaz?"*

Azrail'e bir can borcu olan Atet emekçilerinin sopa altında umarsızlaştırılmaları da seyahatnamelerde okunabilir.

Perver Kadın'ın, Kumru Gelin'in, İncitap Elti'nin, Firdevs Görümce'nin, Seher Baldız'ın, Teranedil Kalfa'nın, Gonca Kız'ın, Küçükallı Hatun'un, Pembe Güzel'in, Dul Hürmüz'ün, Çarşafsız Esma'nın, Karbeyazı Perûz'un, yere bakan yürek yakan Cihanyandı'nın... dedikodularını da seyahatname satır-aralarında bulacaksınız.

İsteyen sayısına, isteyen parasına, giyimine, tavırlarına, lâfatmalarına... dikkat kesilsin. Atet emekçileri toplu geçitlerinde olağanüstü ne varsa, sanatçılıklarındandır. İster asma salıncaklara binin, ister kolan salıncaklara. Çekçek emekçileri, Rum ve Ermeni hânendeleri-sâzendeleri, gözünüzün içine bakmaktadır.

Saçı olanlarınız Hilâl: tarakçılara! Sakalı olanlar, sakal tarağı ustalarına. Ağzı kokanlarınız Misfakçılara başvurmalı! Yook, öyle bedava değil. Hz. Muhammed, "işçinin ücretini teri kurumadan ödeyiniz" buyurmamış mıdır?

Kasaplar ve ve kadınlarınız? Sizler bıçak bileyicilerine koşmalısınız. Cumhuriyetin, ama birinci Cumhuriyet'in 10. yılı geçit törenleri, emekçilerin unutulmaz gösterileriyle doluydu. Ne çabuk unuttunuz? Şu gelen, vayvay çanaklarından kırılıvermiş olanlarını, kâseleritabakları-bardakları... kenetleyen: yapıştıran Atet ustalarıdır. Ardındakiler, Tekke sığınganı emekçiler. Alkışlarınızı eksik etmeyiniz.

Dönme dolapçıların, atlı karacacıların ağızları yüzlerine sığmıyordur sevinçten! Sevda emekçileri, her zamanki yerlerindedir. Harfendazlık edip lâf mı atıyorlar. Ne durarsınız? Siz de atsanıza? Susmaya mı geldiniz Allahaşkına?

Külâhçılar, keçeciler, macuncular, padişah macunculari-peygamber macunculari, Tamara macunculari satışa hazırdır. Mumdanlık ustaları, kandil-çerağ-fitil kalfaları içiçe.

Hokkabazlar, sihirci-büyücüler, sevda-kin büyücü ve büyü caydırıcıları-bozdurucuları, Enderûn şaklabanları, curcunabazları, nüktedanları, Meddahlar, Pişekârlar, kasidehanlar... Saray'ın gözdesi: tokmakcının hınk deyicileri ve de yamakları, yardakları...

Rah-ı cedid'in hallaçları: pamuk, yün atıcıları. Yedikule'nin palyaçoları. Kasımpaşa'nın pandomimcileri. Astarcı, çuhacı, halıcı, kıyıcı, ... vb. hanları'nın eskicileri. Kavas Köy'ün, İkitelli'nin simitçileri. Aksaray'ın seyyar muhallebicileri. Ortaköy'ün tulumbacıları. Cibali'nin tütün emekçileri, içicileri.

Balat'ın cihaz ve düğün saçı: armağan taşıyıcıları. Langa'nın köpek yetiştiricileri. Tahtakale'nin kafescileri, kafes kuşçuları: Tahtakale kuşbazları. Bâb-ı Edirne'nin horoz döğüştürücülerinin özünde arz-ı endâm eylemişlerdir.

Sünnetçiler, ağlamacılar, ağıtçılar... yardakları-yamaklarıyla birliktir.[35]

Emekçiler arasından-sıralarından zengin olup, âlâ: bay: ganî olabilen azınlıkların yanında gayet fakir: daha aşağı hallü olanları çoğunluktadır. Kanunî Süleyman döneminde ak: gümüş

Geçen yüzyılın sonunda İstanbul'da kullanılan bir taşıma aracı.

Jean Brindesi'nin bir tablosu. Bektaşi Dedesi, Soytarı, Delibaşı.

akçe kazanıp kazanmadıkları tartışıladursun, 12 akça'ya bedel olan *perpere: ferfere*'nin ellerine geçtiği kesindir. Evsat, vasat, mütevassıt ül-hâl olanları, yani orta halli olanları az değildir. Ednalarına, fakirlerine ise sık rastlanırdır.

Anka Bezirgân: pek zengin tâcirlerin, soylu-kibar konakların mutfaklarında Vanlı Ermeni veya Kürt emekçilerine *ayvaz* denirdi (Pakalın, 1946, c.1, s.127). Kenarları nakışlı, tuğralı; aynalı-altın ve barbut-altını'nın yüzünü bile göremezlerdi. *Aşçıbaşı*, hiç de şölencil-barışçıl bir ad değil: Yamak ve civelekleriyle Yeniçeri zâbitanından. Demek, askercil Atet-emekçilerinin başıdır (Pakalın, 1946, 1. cilt, s.99).

Sulu Monastır'ın *kadınyüzü ressamları*. Bilemediniz mi? *Yüz yazıcıları* canım. Tanımıyor musunuz? *Barışlayıcılar* yani. Gözünüz bir yerlerden ısırmıyor mu? Öyleyse benim *Barış Sözlüğü*'nün yayınlanmasını bekleyeceksiniz. Orada göreceksiniz ki, *barış yazmak*: rastık çekmek demektir. Daha yazı dilimize girememiş sözcüklerimizden. Okudukça sevineceksiniz belki?

Bozacılar: 1005, zarı bozacı tüccarlar ise 105 kişidir (Evliya Çelebi, s.652, 658). Bozacıbaşı da 50 usta emekçidir (s.367).

Beratlı beratsız Dellâllar, unutulduklarını duymasınlar. Nakkaşbaşı 77 kalabalığında.[36] Adlarını, sayılarını veremediğimiz emekçiler arasında, daha pek çoklarının yanında, kimler var? Divit, Mıkta', Papirus, Parşömen ustaları. Ahar, zer-mühre, kıl-kalem, dest-i zenk, açkı tahtası, kalemtıraş, cild, lâke, hattat, tuğrakeş, ebrucu, çini-nakış-boya-fırın-sır usta ve işerleri var.

Buraya değin andığımız 17. yüzyıl emekçileri sayıca 287.000'i çoktan aştı. Doğrudan Atet-emekçi sayıları 80.820'dir.

Bu verileri 17. yüzyıl İstanbul nüfusu ile karşılaştırabilirsiniz.[37] □

---

[1] Z.F.Fındıkoğlu, 1940, "İçtimâî Hayat", *Tanzimat*, I., İstanbul içinde.

[2] Lady, böylesi seyyahları, seyahatnameleri eleştiriyor. Bkz. Mary W. Montagu, 1962, *Briefe aus dem Orient*, Sttutgart, s.186, yazılışı 1718.

[3] Evliya Çelebi, 1314/1898, *Seyahatname*, İstanbul, 1. cilt, s.330-658.

[4] Asker olmayan emekçilerle kendimizi sınırlı tutmaya çalışacağız. Ulufe (gündelik) alan, işçi sayılabilecek ordu emekçileri, çok işlendiği için, yeri geldikçe anacağız.

[5] Müslüman olmayan dindar diğer emekçiler için bkz. M.Crusius, 1594, *Turcoraeciae*, Basel, F.C. Belfour, 1836, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch*, London, 2. cilt; S.Petrides, 1901, "Eglises grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orien* içinde, IV. cilt; Hans Dernschwam, 1553/55, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, yayımlayan: Franz Babinger, München, 1923, s.52.

[6] Meşkure Eren, 1960, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul.

[7] Çelebi'miz, aydındır. Çalışkandır. Türkçesinin tadını çıkarır. Seyahat ettiği yerlerin de. Okuturken o sizi sınar aslında. 1060! Bin(g) altmış (atmış, artmış) diye okusak, *çok* demek istediğini hemen anlayacağızdır! Çelebimizde bing atmış'lar da sık geçer. "Çoktur!" Amasya'da 1060 dükkân, Mardin'de 1060 cebelü vardır. (Seyahatname'nin Ahmed Cevdet baskısı, c.2, s.183, C.4, s.59.) Günümüz Macaristan'ındaki Buda ve Gyula'da da 1060'şar ev, Kassa (kaşau)da, Gyöngös'de de 1060'şar dükkân sayar. Buda eyaletinin 1060 köyü vardır. 1663'te Pàrkàny savaşında şehit düşen Müslüman sayısı da 1060! Çelebi'miz, çok anlamına gelmek üzere bu 1060 sayısını uydurur, yineler! (Bkz.: G.Kàldy-Nagy, 1986, "Der Quellenwert der Tahrir Defterleri für die Osmanische Wirtschaftgeschichte", *Osmanische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, In Memoriam Vanco Boškov*, yayımlayan: H.G.Mejer, Wiesbaden, Otto Harosowitz, s.76).

[8] Halikarnas Balıkçısı [Cevat Şakir Kabaağaç], 1962², *Anadolu Tanrıları*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, I., s.13.

[9] Du Loir, 1634, *Les Voyages du Siegneur du Loir*, Paris, s.58. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Necib Asım baskısı, s.563-564. J.Pitton de Tournefort, 1717, *Relation d'un Voyage du Levant*, Paris, 1. cilt, s.515.

[10] William Lithgow, 1906, *The Total Discourse of the Rare Adventures, Painfull Peregrinations of Long Nineteen in Europe, Asia and Africa*, Glasgow, 2. baskı, s.122.

[11] Gilles Fermanel, 1664, *Le Voyages d'Italie et du Levant*, Rouen, s.53.

[12] Vedat Türkali, 1985, *Bu Gemi Nereye*, İstanbul, s.163.

[13] Nabizade Nâzım, 1890, *Karabibik*, İstanbul, Önsöz (Bugünkü dilde-A.T.).

[14] Harem, seyahatnamelerin bitmez tükenmez konusu olmuştur. Birkaç örnek: Pietro della Valle [1617], *Eines vornehmen Römischen Patritii Reiss-Beschreibung in unterschiedliche Theile der Welt*, Genf, 1674, 1. cilt, 1. bölüm; Adam Olearius, 1671, *Ausführliche Beschreibung der Kundbaren Reyse nach Moscau und Persien...*,

Schlesswig, 4. baskı, 5. kitap, 21 ve 22. bölümler, s.602-610; özet kuşbakışı için bak.: N.M. Penzer, 1965, *The Harem*. An account of the institution as it existed in the Palace of the Turkish Sultans with a history of the Grand Saraglio from its foundation to modern times, London,' 2. baskı.

[15] Penzer, 1962, bölüm: VIII; Susan Skilliter, 1981, "The Stately porch of the Grand Signor at Constantinopel", *Europaeische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert*, yayımlayan: August Buch vd., Hamburg, 1. cilt, s.81-92.

[16] Özellikle tarihsel roman, nehir roman'ın en yetkin örnekleri, Johannes Tralow (1882-1968)'in kaleminden çıkmadır: *Roxelane* (1942), *İrene von Trapezunt* (1947), *Mal Hatun* (1952), *Der Eunuch* (1956). *Hürrem Sultan*, yayınlandığında Faşizmin hışmına uğramıştı.

Doğu ve Batı'nın verimli bileşkesi Anadolu insanı'nın zenginlikleri içinde özellikle *kadın kişilikleri*'ne özel değer biçen Tralow, Lessing'in *Nathan*'ını, Safo (Sappho)'yu anımsatıyor. Sanatçı, özgür düşünce yanını, tarihsel kaynaklara yaslıyor. *Tarihte kadının rolü*'nü, antik izlerle, cinsel psikolojik gerilim-açınımlar içinde objektif olarak aramaya koyuluyor. 16. ve 17. yüzyıl Almanyası'nda *Türk Korkusu, Reformasyon* etkileri ve sansasyon eğilimli dinlence-eğlencelik yazarlarının verimleri, Roman biçimlerinde, Osmanlı emekçilerinin günlük yaşantılarının anlaşılmasında bize yardımcı oluyor. (Bkz.: John W. Bohnstedt, 1968, *The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as Seen by German Pamphleteers of the Reformation Era*, Philadelphia, Transactions of the American Philosophical Society yayını; Şenol Özyurt, 1972, *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung von 16. bis 20. Jahrhundert*, München.) Andığımız yazarlardan, seyyah *Everhardo, Gvernero Happelo* (günümüz Almancasıyla: Eberhard Werner Happel: 1647-1690), ressam *Melchior Lorich*'in yüzlerce tahta-oyma-resimlerindeki Osmanlı emekçileriyle yayınladığı seyahatname-dinlence-eğlence-romanları anılmaya değer. İlki: *Der Ottomanische Bajezet, Oder sogenannter Eorapaeischer Geschicht-Roman*, Ulm, 1688-1689: İstanbul'u ve günlük yaşayışı anlatışı oldukça güvenilir çizgiler taşıyor. İkincisi: *Der Ungarische Krieges-Roman Oder ausführliche Beschreibung dess jüngsten Turcken-Krieges*, Ulm, 1685-1689. Bu sonuncusu, adıyla savaş romanı, ama içeriğiyle sırf ve yalnız Türk emekçilerinin değil, Asya, Afrika ve Amerika emekçilerinin güvenilir tasvirleriyle yüklü. Böylesi eski metinlerin yazı ve üslûbuna alıştıkça, oldukça sürükleyici de. *Zemzem*'le ıslatılmış diş fırçaları *(misvak*, misfak), *ilâçlar, berber, timarhane-bimarhane-sayrıhane*-hastane... leriyle halk sağlık araç ve kurumları yanında, *hamamlar*; makrama-i hamam, döşeme-i hamam, *sabun, gülyağı, gülsuyu, misk devirmenleri, kaşağı-ı arka (abanos)*... kaseleri... yle, hatta sevişme gereçleriyle, biçimleriyle böylesi roman ve seyahatnamelere giriyor. Happel'in bu iki romanı, yanılmıyorsam, kendisinin, *Thesaurus Exoticorum*, Hamburg, 1688, adıyla (yayımlayan: Thomas von Wiering) günümüze gelen seyahatnamesinin ana bölümlerinden ikisidir. Türk korkusunu bastırmanın bir yolu olarak da kullanılan sansasyonel yazıcılık'ta, erkek dünyasının fantezilerini, cinsel ilişkiler dünyasının gizemleştirilişini... de buluyoruz. Bu alandaki sonraki çalışmalar için bak: F.Hérault, tarihsiz, *Untersuchungen über die Ehe und Familie in Osmanischen Reich*, Berlin; D.Craisson, 1870, *De rebus veneris ad usum confessaiorum*, Paris; G.R.Taylor, 1965, *Sex in History*, London; Bolen Corl von, 1955, *Erotik des Orients*, Eine Darstellungder orientalischen Hochkulturen, Teufen (İsviçre); W.Graham-Cole, 1959, *Sex and Love in the Bible*, London.

[17] İlk Hollanda (Osmanlı) elçisinin Atet batağındaki skandalları, İngiliz elçisinin 50 altın (lira) ödemesiyle, Osmanlı mahkemesinde yargılanmaktan kurtulduğuna dair: bkz. A.H. de Groot, 1978, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*. A History of the Earliest Diplomatic Relations: 1610-1630, Leiden-İstanbul.

[18] Paul Sweezy, 1950, *Der Übergang vom Feudamismus zum Kapitalismus*, Frankfurt, 1978, s.48 vd.; Henri Pirenne, 1936, *Economic and Social History of Medieval Europe*, London, s.80 vd.

[19] İlginç bir örnek çalışma: L(ydia) Leah Otis, *1985, Prostitution in Medieval Society*. The History of an Urban Institution in Languedoc, Uni. of Chicago Press, Doktora Tezi.

[20] Altı çizili deyimleri ödünç aldım. Ali Uyduran, 1988, "Kahraman Maraş'a Has Deyimler", *Madalyalı Tek Şehir Kahraman Maraş*, Ankara, 68. Özel Sayı (5), s.69-70.

[20-a] Milady, Mantague, 1764, *Lettres de... Examen des...*, Paris-Londra, Tom III, s.106'da, sağlık bilim emekçilerinin "Aşı"yı İngilizler'e öğrettiğini belirtiyor. Bu konuda: ?, 1781, *Histoire des decouvertes faites par divers favans* voyageurs, Berne, c.2, s.378 ve Masigli, 1732, *Stato militare dell'Impero Ottomano*, Amsterdam, Parte I, s.39.

[21] J.Grelot, 1680, *Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople*, Paris. Ayrıca yukarıda 16 no.lu dipnot.

[22] Rakım Ziyaoğlu, 1985, *Yorumlu İstanbul Kütüğü*, İstanbul, s.319.

[23] Erdinç Nayır, 1974, *XVIII. Yüzyılda İstanbul Hamamları Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul, İÜ-EF Tarih Bölümü, Lisans Tezi, bu alanda ilginç bir çalışma.

[24] Johan Wild, 1613, 1. kitap, 30 bölüm: Seyyahımız başından geçeni (1604) anlatıyor: "İki Alman genci ile şarap içtiğim için nasıl dayak yediğimdir".

[25] Raouf Yekta Bey, 1907, "La musique et les modes orientaux", *Revue Musicale*, Paris; R.Yekta, 1924-a, *Şark Musikisi Tarihi*, İstanbul; R.Yekta, 1924-b, *Türk Musikisi Nazariyatı*, İstanbul; Tamburî Cemil, 1904, *Rehber-i Musiki*, İstanbul; Gönül Alpay, 1973, *Ahmed-i Dâ'i and His Çengnâme*, Harvard Üniv. Turcic Sources III, Ankara-Mass.

[26] Osman Ergin, 1942, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt: 4, Meşrutiyet Devri Mektepleri, İstanbul, Osmanbey Matbaası, s.1152, not.

[26-a] Kanunî'nin 1540'lar Avrupa içi seferleri refakatçısı Karaçelebizâde'nin *Süleymannamesi*'nin basılışı: 1248/1832, Bulak.

[27] En az, yılda *yüz kese!* Kise: kese hesabıyla yapılan ilk Osmanlı bütçe yılı 1064/1653 sonrası için İstanbul Kesesi, 50.000 akçe tuttuğuna göre, Itrî'nin bu *arpalık*'tan yıllık geliri 5 milyon akçe dolayındadır. Ne ki, keşke her köle ticareti sorumlusu Itrî olabilseydi! Kapitalizm-öncesi klasik-batı müziği ustalarının hangisi saray ve kilise kapısında arpalık arayıp bulmamıştır?

[28] Bu gerçeği ilk okuduğumda ben de inanamamıştım. Ama doğru! *"Itrî, Şehrî'dir* (yani İstanbullu, doğma büyüme-A.T.) *Hânende dânende olup, hattat-ı talik'ta siyâhî Ahmed Efendi'den tebyiz-i mes'ûde-i güneş ile hattat-ı şahir, şair-i mahir, nadir-al-muassır olmakla BA HATT-I HUMAYÛN KETHUDA-I-ESİRCİYÂN* olmakla..." Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, 1928, *Tuhfet-i Hattâtın*, İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyatı, Devlet Matbaası, 2. baskı, yayımlayan: İbn ül-Emin Mahmud, s.746 (Büyük harfler benim-A.T.)

[29-a] Lubenau [16. yüzyıl], *Beschreibung der Reisen*... yayımlayan: W.Sahm, Königsberg 1914, s.357; Karl Vocelko, 1565, *Eine türkische Botschaft in Wien*, s.33; Saurau, 1576, s.21, 63, 64, 115, 125 vb; Sir James Porter, 1769, *Observation sur la Religion, des loix, le Gournement etc. des Turcs*, Londres, Almancası (İngilizce aslından); *Anmerkungen über die Religion, Regierungstuum und Sitten der Türken*, Leipzig, 1768; Lövenklau, 1590, *Neuwe Chronica Türkischer Nation von Turcken selbst beschrieben*, Francfort.

[29-b] Jakob von Betzek, 1565; H.V.Krafts, 1573, *Leben und Gefangenschaft* (Heidenheimer baskısı: 1969); Adam Wenrer, 1618, *Tagebuch der kaiserlichen Gesandschaft nach Konstantinopel 1616-1618*, yayımlayan: K.Nehring, München, 1984; Abate /Abbe/ Giambatista Toderini, 1787, *Lettaratura Turcesca*, Venezia, Almancası: P.W.Gottlieb: *Literatur der Türken*, Königsberg, 1790, 1. cilt, (Fransız seyyah Guis'in, /17-18 yy./ *Voyage Litter de la Grece*, Paris, c.II, 8. ve 30. mektuplarında "retorik müzik yok" deyişini eleştiriyor: s.243.

[29-c] J.Wild, 1613, s.259; Kantemir, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, s.207.

[30] A.Russel, 1797, *The Natural History of Aleppo*, Göttingen, c.1, s.198..

[31] Ali Seydi'nin *Resimli Kamus-ı Osmanî*'sinden aktaran: İsmail Habib Sevük, "Divan Edebiyatında Rindlik", *Cumhuriyet* Gazetesi, 12 Haziran 1947.

[32] "Az ye de bir hizmetkâr tut", varsıl ve orta hallilerin gündüz-geceleri'ne, yoksulların da Deme'lerine karışmıştır. Bkz. Lajos, Fekete, 1976, "Everyday Life Among the Turks", *Buda and Pest Under Turkish Rule*, Studia Turco-Hungarica, Budapest, c.III, s.72.

[33] Karşılaştırmak için: Ömer Lütfi Barkan, 1979, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler* içinde, IX, 13, s.1-190.

[34] 16. yüzyıl için: Hans von Amelsbüren, Lewenklau, 1590, *Nuewe Chronika türkischer Nation*, Franckfurt am Mayn, s.468-514. 17. yüzyıl için: A.Vandal, 1680, *L'Odysée d'un ambassadeur. Les voyages du Marquis de Naintel (1670-1680)*, Paris, 1900, s.92 vd. Antoine Galland, 1673, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinopel (1672-1673)*, yayımlayan: C.Schefer, Paris, 1881, cilt: 1, s.117-20. 18. yy: Tymoni, D.1762, *Dissertations fur les Bains des Orientaux*, Vienne. Geçtiğimiz yüzyılda: Hammer-Purgstall, 1822, *Konstantinopolis und der Bosphorus*, Pesth, cilt: 2, s.399 vd: Çırak, kalfa, usta, kalfa, ustabaşı, kâhya...ların Loncaiçi ve lonca-dışı örgütlenmeleri ayrıntılı veriliyor. Ayrıca deniz emekçileri için: Elizabeth Lady Craven [1786], 1789, *A Journey through the Crimea to Constantinople*. In a Series of Letters from the right honourable E.L.C. to His Serene Highness the Markgrave of Brandebourg, Anspach and Bareith. Written in the Year MDCCLXXXVI [1786], London.

[35] Böylesi kuşbakışı geçit'ler için: Naime Akan, 1972, *1680 Yılında İstanbul Esnaf Sayımı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Tezi. Otter, 1748, *Voyage en Turquie et en Perse*, Paris, 2 cilt. Abate Ruggerio Guiseppe Boscowich, [1762] 1784, *Giornale di un Viaggio da Constantinopoli in Polonia*, Venezio.

[36] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1313/1855-1856, İstanbul, 1. cilt, s.367.

[37] 1520-1535 Şehrîleri 400.000 sayılıyor. (Bkz. Ö.L.Barkan, 1956, "Essai sur les donées statistique des registres de rencement dans L'Empire ottoman aux XVe et XVIe siécles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I, 1, s.20) 17. yüzyılda İstanbul'da bir nüfus patlaması sözkonusu: 700 bin ve/veya 1 milyon'dan fazladır. (Bkz. Geurg Sandys, 1673[2], *Sandys travels... containing an History of the original and present State of the Turkish Empire*, London, s.60; Bernard Lewis, 1963, *İstanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire*, Univ. of Oklahoma Press, s.102-103; P.G.İnciciyan, 1976, *XVIII. Asırda İstanbul*, çeviri: Hrand D.Andreasyan, İstanbul, s.17 vd.; genel nüfus sorunları için ise: Halil İnalcık, 1978, "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, I, 3/4, Winter/Spring, s.69-96).

Ankara'da Tarihin Tarihi

Tarih Tezi-Arkeoloji-Şehircilik

KUDRET EMİROĞLU
ÜMİT UZMAY

"**TÜRK** çocuğu... yakın tarihte göç etmiş olmakla bu vatanın hakiki sahibi olamaz... Türk brakisefal ırkı Anadolu'da ilk devleti kuran bir millettir... Irak, Anadolu, Mısır, Ege medeniyetlerinin ilk kurucuları Orta Asyalı brakisefal ırkın mümessilleridir. Biz bu günkü Türkler de onların çocuklarıyız."[1]

1930'da Afet İnan'ın ilk kez Türk Ocakları Kurultayında açıkladığı Türk Tarih Tezi, dönemin en ilgi çekici konularından olan Anadolu eski uygarlıklarının araştırılmasına da yeni bir anlam yüklüyordu. 1932'de 3. cildi yayınlanan *Hayat Ansiklopedisi* de "Etiler" maddesini bu görüş doğrultusunda açıklamaktadır: "Eti efendi demektir. Bütün Türk lehçelerinde az veya çok şive farkıyla bu kelime o manada kullanılmaktadır. Tarihte Etiler, Küçükasyanın çok eski, tarihten de eski sahipleridir. Bunlara Hititler de denir. Şarktan kütle kütle buraya gelmiş olan Türkler, birtakım muhtar veya müstakil beylikler halinde bulunuyorlardı. Bu sebeple Anadoluda ilkin yerleşen Türklere Etiler denildi. Etilerin esas dilleri, Elamlılar ve Sümerler gibi Türkçe asıldandır. Sami veya Hint-Avrupalı değildir. Aynı zamanda onlar brakisefaldir. Eski Avrupalılar ve Samiler böyle değildir."[2]

Daha Cumhuriyet kurulmadan önce, 1915'te Çek bilgini B. Hrozny Hitit diliyle ilgili bir kitap yayınlamış, Boğazkale, Alacahöyük, Kargamış gibi Hitit merkezlerinde kazılar başlamıştı. 1930'da Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Heyeti kurulmuş, H.Z. Koşay, Ş.A. Kansu, R.O. Arık gibi Türk arkeologlar da Hitit ve Frig kazılarına katılmaya başlamışlardı.

Cumhuriyet Ankara'sının ilk yıllarında şehrin içinde bulunan Ogüst [Augustus[3] Mabedi ile İstasyon ve Beştepeler'deki (bugünkü Anıtkabir) tümülüsler dikkat çekmişti. İstasyon arkasındaki tümülüslerde kazıya Th. Makridi tarafından 3 Ağustos 1925'de başlandı.[3] Yapılan kazılarla, Frig devrine ait olduğu saptanan savaşçı mezarları, ölülerin külleri, eşyaları, silâh ve elbiseleri, at iskeleti ortaya çıkarıldı.

Ankara'da istasyonun arkasındaki tümülüslerde yapılan kazılarda Frig devrine ait olduğu saptanan savaşçı mezarları, ölülerin külleri, eşyaları, silah ve elbiseleri, at iskeleti ortaya çıkarıldı.

İstanbul Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden Kreucker ile Schede 1926-28 yıllarında Ogüst Mabedinin ön kısımlarında, açık bulunan kesimlerde kazılar yaptılar. Mabedin İ.Ö. II. yüzyılda yapılmış olduğu sonucuna vardılar. Ankara Belediyesi Mabedin çevresindeki evleri kamulaştırarak anıtı ortaya çıkardı.

Beştepeler denilen alandaki sayıları yirmiyi geçen küçüklü büyüklü tümülüslerin birkaçı da Makridi tarafından 1926'da kazıldı.

Tarih Tezi arkeoloji ile yakından ilgilenmeyi zorunlu kıldığından eski uygarlık buluntularının ortaya çıkarılması önem kazanmıştı. "Türk çocukları, biliyor ve bildirecektir ki, onlar, dört yüz çadırlık bir aşiretten değil, on binlerce yıllık, Arî, medenî, yüksek bir ırktan gelen, yüksek kabiliyetli bir millettir. Bir de, şunu eyi bilmek lâzımdır ki, kadîm Etilerimiz, atalarımız, bugünkü yurdumuzun ilk ve otokton sâkini ve

sahibi olmuşlardır. Burasını, binlerce yıl evvel ana yurdun yerine öz yurt yapmışlardır. Türklüğün merkezini Altaylardan Anadolu-Trakyaya getirmişlerdir. Türk Cumhuriyetinin sarsılmaz temelleri bu öz yurdun kayalarındadır''[4] tezinin kanıtlanması, yani 'Türklerin' Anadolu'da ne kadar eski ve gelişmiş uygarlık kurduklarının ortaya çıkarılması ulusal görev kabul ediliyordu. 1930 yıllarında Ankara'nın 25 km. güneyindeki Karaoğlan höyüğünün kazılması, yeni arkeolojik alanların bulunması açısından umut verici olmuştu. Kazıyı yürüten Remzi Oğuz Arık, Karaoğlan höyüğünün önemini şöyle açıklıyor: ''Etilerin menşei ve Anadoluya geçiş istikametleri münakaşa edilirken gözlerini mütemadiyen şarka ve cenuba çevirmiş bulunduklarına dikkat olunmuş, ancak orta ve cenubi Anadoludaki yerleşme yerleri gözönünde tutularak hüküm verilmeye çalışılmıştır. Karaoğlan höyüğü bundan sonraki münakaşaların istikametini değiştirecek en yeni, en çok garpta bulunan istasyon vazifesini görecektir.[5]

Ankara'nın 60 km. güney batısında bulunan Gavurkale höyüğüne dikkatleri 1861'de G. Perrot ile E. Guaillaume çekmişti. Buranın da kazılması için Atatürk emir verdi. Bu kazıyı Van Der Osten yürüttü.

Yeni höyükler bulma heyecanı ve Ankara'nın batısında da höyükler bulunabileceği düşüncesi, zamanın Milli Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galib'in[6] Ankara'nın 14 km. güney batısında Ahlatlıbel höyüğünü buluşunda olduğu gibi, sonuçlarını vermeye başladı. H.Z. Koşay'ın anlatımıyla, ''Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti umumi kâtibi Dr. Reşit Galib, Maarif Vekili bulundukları sırada Ankara ve havalisinde asarı atike, kadim medeniyet merkezleri üzerinde ve muhtelif istikametlerde yaptıkları araştırmalardan birinde... Ahlatlıbel'den geçerken büyük küçük on beş kadar tümülüsü andıran yığıntılar dikkatlerini tahrik etmiştir''.[7] Atatürk'e durumu anlatmış, Atatürk burada bir araştırma yapmasını emretmiş. 5 Mayıs 1933'de yapılan incelemede ''aynı saha içinde bir köstebek yuvası kenarında köstebek tarafından çıkarılmış küçük toprak yığınının tamamile höyük toprağı manzarasını haiz olduğu da derin bir hayretle görülmüş, köstebeğin dışarı atmış olduğu bir saksı parçasının bakır devrine ait oluşu dikkati artırmıştır''. H.Z. Koşay 23 Temmuz 1933'de kazıyı tamamlamıştır.

Karalar Ankara'ya 60 km.'dir. (''Hayvanla 7-8 saatte, otomobil ile 2 saatte varılır''[8]) ''Kızılcahamam yolu üzerindeki köyler arasına mezar taşı yapı taşı olmak için serpilen eski taşlar izlenmek suretiyle Emirgazi ve Karalar köyüne varılmış, oradaki Asarkaya, köydeki eski ve işlemeli yapı taşlarının bolluğu, çevrede görülen bütün eserlerin buradan dağıldığına şüphe bırakmamıştır.''[9] 1933 Ağustosunda kazıyı yapan R.O. Arık, ''Karalar'daki tümülüslerden birinde bulunan çifte kümbet, Anadolu'da görülen kubbe sistemi bakımından çok önemlidir. Bu kubbeler Ön Asya'da ele geçen ilk belgelerdir'' demektedir.

Etiyokuşu Ankara'ya 5 km. uzaklık-

17. ve 18. yüzyılda Ankara, Vanmour Series, Rijkmuseum - Amsterdam (üstte)

Ankara'da vakıf yapan 92 kişinin adını içeren İ.S. 101-102 yıllarına ait kitabe, Arslan Han(e) Camii yanında küçük bir evin duvarı içendedir. 32 kişi 87 aileden gelmektedir, bunların 62'si Roma yurttaşlık hakkına sahiptir, 7'sinin ise Galatlardan oldukları saptanmıştır. 18 aile Anadolu'da yaygın adları, 2'si ise Pers adı taşımaktadır. (A.Erzen, İlkçağ'da Ankara s.68) (altta).

tadır. Ankara tarih fakültesi öğrencilerinin gezintide eski devirlere ait çanak çömlek kırıntıları bulduklarını bildirmeleri üzerine 1937'de Ş.A. Kansu burada kazı yapmış, Anadolu'da tarih öncesi malzeme veren ilk kazının buluntuları DTCF Antropoloji Enstitüsüne kaldırılmıştır.[10]

Hititoloji ve arkeolojiye ilgi, daha 1923'de hükûmet programına "uygun merkezlerde millî müzeler kurulması"nın alınmasıyla kendini gösterir.[11] Atatürk 1923'de Ankara Hitit Müzesinin kurulmasını ister. 1921'de Ankara Kalesinin gaz deposu olarak kullanılan Akburç odaları boşaltılmış, kale ambarından çıkan askerî eşyalar buraya yerleştirilmiştir. Mahmut Paşa Bedesteni Hitit Müzesi binası olarak seçilir ve 1933'de restorasyonuna başlanır. Ancak, 1967'de Anadolu Medeniyetleri Müzesi adını alan Hitit Müzesinin yapımı çok uzun sürmüş, salonlar 1951'de halka açılabilmiş, eserler, 1925'de temeli atılan ve 1930'da açılan Etnoğrafya Müzesinde saklanmıştır. Arkeoloji o günlerde etnoğrafyadan ayrı düşünülmediğinden, kazılardan çıkan eserler, kapatılan zaviye ve tekkelerden gelen eşyaların yanında Etnoğrafya Müzesinde yerini bulmuştur.

Kurtların Ankara'sı

"Kurtların Yenişehir Caddesine inip, Şehremininin Avrupa'dan getirttiği bronzdan kopya kız heykellerini dişledikleri söylenen bir kış gecesi, Başvekil İsmet Paşa yeni evinde elçilere bir davet vermişti. Gece o kadar kar yağ-

Ankara'nın geçen yüzyılın sonlarındaki bir görünümü.

ınış ki otomobiller saplanmışlar, sökülmez hale gelmişler. İngiliz elçisi George Clarck yanında müsteşarı ile beraber davetten çıkınca, yürüyerek evine dönmekten başka çare olmadığını görür. Evi de bir kaç yüz metre yukarıda. Fakat ara yer bomboş kırlık. Biraz ilerleyince büyükelçiyi bir gülme tutmuş: Kurtların bizi parçalaması bir şey değil... Fakat kurtların parçaladığı insanlardan ilk defa olarak kar üstünde frak ve silindir artıkları kalacak..."[12]

Falih Rıfkı Atay, Ankara'nın başkent olduktan sonraki ilk günlerini böyle anlatır. Ankara'nın imar edilmesi gereğini Atatürk, 1 Mart 1924'de Meclis açılış konuşmasında "Cumhuriyetin makarrı olan Ankara'nın süratle imarı lâzimedendir. Yeni ve asri bir devletin mesaisinde intizam ve semere bir manzume-i medeniye içinde kabil-i temindir" diye dile getirir.[13] Yenişehir'in kurulmasını isteyenlerle, eski Ankara'nın düzenlenmesini, yeni imarın eski şehir sâkinlerinin vergileriyle yapılmasının haksızlık olacağını savunanlar arasındaki tartışma böylece karara bağlanmış olur. Ankara için ilk plân 1924'de M.Hausser tarafından yapılır. Elli yıllık gelişime ve 250-300 bin nüfusa göre yapılan Jansen plânının uygulanması ise 1928'de başlamıştır.

Yeni plânlanan Ankara'da özellikle Kale ile arkeoloji sahası olarak tanımlanan Ogüst Mabedi çevresi meydanlaştırılarak korunmaktadır. Jansen raporunda: "Kale bir harabe yığını olarak istifade veya büyük masraflar ihtiyarile gelecek nesiller için muhafaza edilecek -gerek kültürel ve gerekse siyasî olsun- millî hayatın merkezine temel teşkil ettirilecektir. Böyle bir inşaatla Türkiye mevcut asarı hasebile Roma'da Kapitol, Pargamon'daki kasır vs. gibi, herkesçe takdir edilen memleketler meyanına girecektir. Kalenin burçlarından her biri bir Türk şehri tarafından inşa ettirilip, o şehrin ismi ile tesmiye edilmesi tarzile bunların imarı da varidi hatırdır. Ankara şehri için başka bir merkez intihap edilmesi mümkün değildir" demektedir.[14]

Plânın uygulanmasında aksaklıklar çıkar, zorluklarla karşılaşılır. Örnek olarak Ankara İstasyonunun yapımı çekişmelere neden olmuştur. "Jansen şehir plânını yaptığı vakit, onun bir yandan Çankaya bir yandan Telsizler istikametinde genişleyeceğini ve istasyon arkasının da endüstri bölgesi olacağını düşünmüştü. Şehir Çankaya yolunun etrafına alabildiğine yayıldı. Profesör bu hadiseyi kabul etmek lâzım geldiğini, ancak istasyon yerini de aynı gelişmeye uydurmak zarureti baş gösterdiğini izah etti. Henüz gar binası yapılmamıştı. Yani istasyon meydanı Dil Tarih Fakültesinin karşısı olacaktı, Ankara'ya gelenler bugünkü istasyonla köprü arasındaki mesafeyi kazanmış ola-

İ.Ö. 6. yüzyılda Friglere ait bir arslan kabartması

İ.Ö. 7. yüzyılda Friglere ait bir at kabartması.

caklardı. Mahalleler ortasındaki bugünkü manevra istasyonu rezaleti olmayacaktı. Gitmiş, Bayındırlık Bakanını görmüş. Ali Bey 'Ben öyle fikrinden cayan mütehassıs istemem' demesin mi? Profesör ters pürs otele geldi. Ali Bey bir binadan çok fazla bir makina olan gar binasını da müsabakaya bile koymadan o zaman Bayındırlık Bakanlığına bağlı yüksek mühendis mektebi diplomalılardan bir gence yaptırıvermişti. Başına buyruk ve inatcı idi. Rahmetli Nevzat: 'Malatya'da dağ başına yollar yapmışım. Yansen bana şehir içinde sokak yapmayı mı öğretecek?' diyordu."[15]

İstasyonun yapımında arkeolojik eserlere rastlanılmıştır "İşçiler tarafından tesadüfen bulunan eski eserlerden kurtarılabilenler müzeye kaldırılmıştır. Buluntu yerinde esaslı bir araştırma yapılmamışsa da kapkacağın bir iskân yerinden çıkartılmadığı ve sadece tabiî toprağa açılan çukurlara yerleştirildiği anlaşılmaktadır".[16] İstasyon kazısında bulunan İ.Ö. III. ve IV. yüzyıllara ait iki mezar Mahmut Akok'a göre gerek yapı gerek freskleri itibariyle pek önemliydiler: "Mezar binasının bulunduğu kısmın üzerinde evvelce bir hangar yapılmak istenmiş ve ayak olarak dökülen beton bloklardan biri tam bu mezarın üstüne isabet etmiş bulunuyordu. İşte bu iki mezar binasının diğerlerine nazaran taşıdıkları hususiyet ve ehemmiyete binaen T.T.K. bunlardan sağlamca bulunan mezarı Çankırıkapı açık müze sahasına nakil ve orada restore edilmesini karar altına alarak bu işin icrasını da bize tevdi etti."[17] İstasyonun bir kaç yüz metre doğusunda yığılı çakıl taşları kazıldığı zaman birkaç Hıristiyan mezarına rastlanıldı. Bulunan eşyalar Etnoğrafya Müzesine nakledildi. Ayrıca IV. yüzyıla ait küçük bir kilise de meydana çıktı.[18]

Akköprü'den gelen yol ile Meclis önünden İstasyona inen yolun kesiştiği yer için çizilen proje de tartışmalara neden oldu. "Yeni şeyler yapmak için paraya ihtiyacınız var, bu iki yolu birbirinin altından üstünden geçirmek için şimdilik masraf etmeyiniz diyerek şehir mütehassısı tarafından bugünkü yuvarlak projesi yapılmıştı. Belediye Reisi bunu tatbik ettirmeyi adeta bir şeref meselesi haline soktu. Otomobiller yavaşlıyarak geçmek zorunda oldukları için Atatürk'e burada suikast yapılmak kolay olacağı ve mesuliyeti üstüne almıyacağı iddiasına kadar gitti. Atatürk bizzat geldi, meseleyi tetkik etti. Yuvarlağı belki biraz daha daraltmak lâzım, ama fikir doğrudur yaptırınız, dedi. Profesör, 'tuhaf zat bu valiniz, evinde iki ampulü yanmasa bir elektrikçi çağırır. Tesisata el sürmez. Çünkü elektrikte ölüm vardır. Ölüm olmadığı için benim plânıma durmadan karışıyor. Halbuki şehircilik elektrik tesisciliğinden çok daha ince bir sanattır' diye söylenirdi."[19]

Ankara şehri, yazılı tarih devirlerinden çok öncelere uzanan, Frig, Hitit yerleşim yeri, Büyük İskender'in konakladığı, sekiz yolun birleşme yeriydi.

Ankaranın Taşı

Jansen plânının uygulanması, gerek spekülasyon gerek hesaplanamayan nüfus artışı nedeniyle gerçekleşmedi. Plâna uygun veya değil, inşaat faaliyeti yürürken kazılan temellerden arkeolojik yapılar çıkmaya başladı.

1931 yılında Çankırıkapı'dan geçen büyük yol açıldı. Ankara halkı buranın Timur Sarayı olduğunu rivayet ederdi. Önceleri mezarlık olarak kullanılmış sonradan çöplük olmuştu. Yol çalışmaları sırasında birtakım kâsik mimarlık parçaları ele geçti. Bu eserlerin incelenmesi için Alman Arkeoloji Enstitüsünden Dr.Bittel ile Dr.Dalman Ankara'ya çağrıldılar. Uzmanlar bazı kazılar yaparak durumu ortaya çıkardı. Yeni açılan yol, bir Roma Caddesini ikiye bölmekteydi. Roma Yolu düz kaldırımlarla örtülüydü. Sütunlu bir avlu bozulmadan ele geçirildi. Yolun ilerisi pazara çıkmaktaydı. Başlıkların üslûbu eserlerin Hadrianus zamanından sonraki devirlere ait olduğunu göstermekteydi. "Müstakbel caddenin ortasındaki bir parça tetkik edilmeksizin bırakıldı. Bundan takribi 70 m. şarka doğru eski Çankırıkapı Caddesinde bir istilobat (stylobat - payedan) parçası zuhur etti. Kesilen caddenin genişliği dolayısıyla bu inşaatın irtibatı tesbit edilemedi. Hafriyat mahallinin garbında yoğun duvar tesmiye olunan mıntıkada ve aynı istikamette Roma Hamamı bulundu".[20] Çankırıkapı Caddesi açılarak, çıkartılabilen eserler Roma Hamamı Müzesine taşındı.

1932'de Atatürk Orman Çiftliği fidanlığında su bulma çalışmaları sırasında da işlenmiş taşlara rastlanıldı. Taşlardan birinin yüzünde kabartma vardı. Gene fidanlık içinde havuz yapılırken bronz kaplar bulundu. Konu Atatürk'e aktarıldı. Atatürk, Maarif Vekili Dr. Reşit Galib'e burada bir kazı yapılması için emir verdi. Müzeler Müdürü H.Z. Koşay bu işle görevlendirildi. Yapılan kazıda eski bir yola ait parçalar bulundu. Bronz parçaların bulunduğu yerde "fidanlığın kıymetli müdürü Şükrü Bey... küçük ağaç fidanlığını başka bir yere nakle müsaade ettiler".[21] Burdan Friglere ait eşyalar çıktı. Koşay'a göre "gerek fidanlıkta gerek ikmal edilmeden kalan höyüklerde geniş ölçüde araştırmalar yapılmasına ihtiyaç vardır".

1931'de Ahi Yakup Camii Sokağında kanatlı sfenks, Maltepe'de Havagazı Fabrikasının batısında paleolitik çağa ait âletler, 1934'de Ludumlu köyünde bazalt balta bulundu. 1937'de Afet

İnan ve E.Pittard Ergazi köyü yakınlarında çeşitli âletler, birkaç ay sonra da K. Leuch benzerlerini buldu. Kansu Güdül, Çaldağı, Etlik, Keçiören, Bağlum, Hacıkadın'da benzer âletler çıkardı. 1938'de D.A.F. Garrod Haymana Yenice köyünde üç taş bıçak buldu. R.Peters Beynam çamlıklarında çakmaktaşları, K. Leuch Ludumlu'da, Bağlum'da taş devri âletleri buldular. Maltepe, Demirtepe'de birçok Roma mezar ve taşları, 1946'da Demirtepe mahallesinde bir evin temelinde mamut dişleri bulundu.[22]

1942'de Çimento Fabrikası yanındaki höyük incelenince bakır çağına ait olduğu anlaşıldı, mimari katları ve çanak çömlek ortaya çıkarıldı. Aynı yolun 6. km.'sinde büyük bir klâsik çağ yerleşimi ve bir höyük saptandı. Ankara-Zir-Kızılcahamam şosesinin 17.km.'sinde de Türkkuşuna ait mühendisler tarafından Bizans devri küplerine ve mezarlarına rastlanıldı.[23]

1943'de Telefon Genel Müdürlüğü binasının temeli kazılırken işçiler klâsik çağa ait büyük bir duvarı ortaya çıkardılar. Duvarın çevresinde bir mabede ait olduğu anlaşılan taşlar vardı.

Ankara'nın yeni planlanmasında özellikle Kale ile arkeoloji sahası olarak tanınan Ogüst Mabedi çevresi meydanlaştırılarak korunmaktadır.

1944'de Belediye binasının solundaki büyük binanın temelleri atılırken doğu batı yönünde uzanan ve arkadaki evlerin altına gelen kısımda köşe oluşturan büyük duvarlar ortaya çıktı. Buradan pek çok klâsik seramik toplandı.

İşçiler tarafından bulunan bir madalyonun İmparator Trayan'a ait olduğu anlaşıldı. İncelenmemiş olmakla beraber buradaki yapının büyük bir mimari eser olduğu görülüyordu. Başında çelenk bulunan büst ihtimal ki büyük bir yapıya veya bir zafer takına konulmuştu.

Gene 1944 yılında Sarıkışla'ya giden yolun sağında Aşı Serumevi binasının temelleri kazılırken 2-3 m. derinlikte birçok klasik çanak çömlek çıktı. Temellerin üst kısmında Bizans, altta Roma çağı toprak kapları yağın halinde görülmekteydi.

1944'de Anıtkabir'in Beştepeler'de yapımına başlanınca buradaki tümülüslerden ikisinde kazı yapılması kararlaştırıldı. Sekiz buçuk metre yüksekliğinde ve 50 m. çapındaki birinci tümülüste mezar ve mezar eşyaları, 2-3 m. yüksekliğinde 20-25 m. çapındaki ikinci tümülüste de mezar bulunduğu anlaşıldı. Bu mezarların Gordion'dan daha gelişmiş maden işçiliğini barındırdığı saptandı.[24]

1946'da Merkez Bankası'nın kasala-

Ankara'da Ogüst tapınağının kalıntıları.

Ogüst tapınağı kalıntılarının bir başka bölümü

rına sızan suları kesmek için binanın çevresi asfalta paralel ve dikey olarak derince kazıldı. Pek çok klâsik tuğla ve seramik bulundu. Karpiç'le Bankanın kapısı arasında otuz kadar kandil çıktı.

Aynı yıl Roma Hamamı ile Büyük Millet Meclisi arasındaki alanda Askerlik Şubesi altında müteahhitler eski tuğlalar ve duvarlar buldular. Müzeler Umum Müdürlüğü temelleri inceletti. Küçük bir hamamın uzun zaman kullanıldığı anlaşılmaktaydı. Ortaya çıkan temel ve duvarlar yeni binanın yapımı için kaldırıldı.[25]

1947'de Belediye binasının bu kez sağında kazılan temelde Romalılara ait resmî bir yapıya ait olduğu tahmin edilen temeller ortaya çıkarıldı.

1947'de Kale eteklerinde eski Ermeni mezarlığında yapılan bir apartmanın temelinde arkeolog Raci Temizer, Frig seramikleri buldu.[26]

Tıp Fakültesinin yapılmakta olduğu yerde, Turan Lokantasının arkasında yapılan bir otelin temel kazısında da Frig, Bizans, Selçuk çağlarına ait eşyaya rastlanıldı.[27]

Elmadağ pınarlarından Ankara'ya gelen su yolunun kalıntılarına da çeşitli zamanlarda yapılan inşaatlarda rastlanılmıştır. 1944-45 yıllarında Cebeci istasyonundaki demiryolu yarması yapılırken iki paralel taş boru hattına rastlanıldı. Bu borular Saraçsinan Mescidi önünde görülen boru dizisinin parçasıydı. Arslanhane ve Safa Sokaklarında da boru parçalarına rastlanılmıştı. Belediye binasının temelinden, Çankırıkapı'dan, Posta Çaddesinden borular çıkarıldı. Akkale, Şarkale ve Zindankapı arasındaki kale duvarlarının inşaasında yarıya yakın miktarda bu boruların kullanılmış olduğu saptandı. Hisarkapı cıvarında bir depoda toplanıp Kalenin batısında kalan Roma çağı Ankara'sına su dağıtan boruların IV. yüzyıla kadar kullanılmış olduğu dağılmış parçaların birarada incelenmesiyle ortaya çıkarıldı.[28]

Son olarak Türk Tarih Kurumu binasında da Frig kültür tabakası üstünde inşa edildiğini, 1963'de temel kazılırken 3 m. derinlikte sekiz parça seramik bulunduğunu anlatır.[29]

Yazılı tarih devirlerinden çok öncelere uzanan, Hitit, Frig yerleşim yeri, İ.Ö. 334 kışında Büyük İskender'in konakladığı antik Ankara şehri, sekiz yolun birleşme yeriydi. Yapılan kazılardan ve çıkartılan kitabelerden öğrenildiğine göre, Ankara'da, Ogüst Mabedi, Kale, Hamam yanında, şehir meclisi, gimnasyum, amfitiyatro, hipodrom, agora, direkli yol, Zeus Mabedi ve Zeus Taenos Mabedi gibi birimler de bulunmaktaydı.[30]

Ankara'da halen arkeoloji çalışmaları sürerken, bir yandan da eski eserlerin yeni binaların altına gömülmesi, Roma Hamamı Müzesi yanındaki Başbakanlık Basımevi inşaatında da olduğu gibi, devam etmektir.[31]

---

[1] Afet İnan. Aktaran Halil Berktay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* İletişim Yayınları, 1985, sayfa 2462.

[2] Yunus Nadi, M.Zekeriya, *Hayat Ansiklopedisi,* Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi: "Cumhuriyet müesseseleri", cilt 3, sayfa 1363.

[3] Dr.Ferik Konstantin Makridi Paşanın oğlu Th. Makridi (1872-1940) Manastır vilâyeti Sorodiçe nahiyesi Belaç köyünde doğmuş, 1892'den 1930'da emekli olana kadar İstanbul Arkeoloji Müzesinde çeşitli görevlerde çalışmıştır. Bkz. Aziz Ogan, "Th.Makridi'nin Hatırasına," *Belleten,* 1941 cilt 5, sayı 17-18, sayfa 163.

[4] Afet İnan, *I. Türk Tarih Kongresi* 2 Temmuz 1932 - 11 Temmuz 1932, T.C.Maarif Vekâleti, ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir, konferanslar ve müzakere zabıtları, sayfa 41.

[5] Remzi Oğuz Artık, "Anadolu'nun en garp Eti istasyonu", *Belleten,* 1939 cilt 3, sayı 9, sayfa 27.

[6] Dr. Reşit Galib'in I. ve II. Türk Tarih Kongrelerindeki konuşmaları ile tarih tezi ve 1933 Üniversitesi reformundaki rolü için "1933 Darülfünun Tasfiyesi" Mete Tunçay, Haldun Özen, *Tarih ve Toplum,* Ekim 1984, sayı 10'a bkz.

[7] Hamit Zübeyr Koşay, "Ahlatlıbel Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* Temmuz 1934, sayı 2 sayfa 5.

[8] Nurettin Can Gülekli, *Ankara Tarih-Arkeoloji.* Ankara 1948, Doğuş Matbaası, sayfa 77.

[9] Remzi Oğuz Arık, "Karalar Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* Temmuz 1934, sayı 2.

[10] Gülekli, *a.g.e.*, sayfa 70.

[11] Sümer Atasoy, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* İletişim Yayınları, 1985, sayfa 1464.

[12] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* Atatürk Devri Hatıraları, Dünya Yayınları, Cilt 2, sayfa 371.

[13] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları Ankara 1961, cilt 1, sayfa 330.

[14] *Ankara Şehrinin Prof. M.Jausseley, Jansen ve Brix taraflarından yapılan plân ve projelerine ait izahnameler.* T.C. Ankara Şehremaneti, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1929.

[15] Atay, *a.g.e.,* sayfa 386.

[16] Tahsin Özgüç, "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları", *Belleten,* 1946 sayı 40, sayfa 573.

[17] Mahmut Akok, Necdet Pençe, "Ankara İstasyonunda Bulunan Bizans Devri Mezarının Nakli", *Belleten,* 1941, cilt 5, sayı 20, sayfa 617.

[18] Knut Olof Dalman, "Ankara'da Çıkartılan Asarı Atika", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* Temmuz 1933 sayı 1, sayfa 121-133.

[19] Atay, *a.g.e.*, sayfa 387.

[20] Dalman, *a.g.m.*; N.Dolunay, "TTK adına yapılan Çankırıkapı Hafriyatı" *Belleten,* 1941, cilt 5, sayı 19, sayfa 261.

[21] Hamit Zübeyr Koşay, "Ankara Gazi Orman Fidanlığında bulunan eserler", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* Temmuz 1933, sayı 1, sayfa 5.

[22] A.Galanti, *Ankara Tarihi,* 1950; Özgüç, *a.g.m,* sayfa 574, 576.

[23] Galanti, *a.e.g.*, sayfa 342.

[24] Mahmut Akok, T.Özgüç, "TTK adına Anıtkabir alanında yapılan tümülüs kazıları," *Belleten,* 1947, cilt 11, sayı 41, sayfa 29.

[25] Gülekli, *a.g.e.*, sayfa 83.

[26] Gülekli, *a.g.e.*, sayfa 38.

[27] *Ankara rehberi,* sayfa 49.

[28] Nezih Fıratlı, *Ankara'nın İlk Çağdaki Su Tesisatı,* 1949.

[29] Şevket Aziz Kansu, "TTK Binası temel kazısında çıkan seramikler hakkında", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* 11-15 Ekim 1976,Ankara 1979, sayfa 19.

[30] Afif Erzen, *İlk Çağda Ankara,* Ankara 1946.

[31] Nilgün Gürkan, "Tarihi Kalıntıya Kepçeyle Girildi", *Yeni Gündem* 5-11 Nisan 1987, sayı 57, sayfa 24-25.

Türkiye'de Yabancı Dilde Basın

KORKMAZ ALEMDAR

TÜRKİYE'DE bugün yabancı dilde basından söz edildiğinde, akla İngilizce, Fransızca birkaç gazete ya da dergi ile varlığından pek az kişinin haberi olduğu Ermenice, Rumca yayınlar gelir. Oysa 1831 yılında ilk Türkçe gazete *Takvimi Vekayi*'nin yayınlanmasıyla, gazete Osmanlı İmparatorluğu'nda giderek yaygınlaşan iletişim aracı niteliği kazanırken 1795'ten itibaren Cumhuriyet dönemine kadar 22 ayrı dilde [Almanca, Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Bulgarca, Çerkezce, Ermenice, Farsça, Fransızca, Gürcüce, Hırvatça, Hindçe, İngilizce, İtalyanca, Kürtçe, Rumca, Romence, Rusca, Sırpça, Urduca ve Yahudice (Ladino ve İbranice)] toplam 2046 gazete ve dergi yayınlanmıştır.[1] Bu yayınların büyük bir kısmı bugüne ulaşamadığı için sayılarını, niteliklerini tam olarak belirlemek olanaksızdır, ama Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar, önemli koşullara göre değişen bir yabancı dilde basın olgusunun varlığını açık biçimde ortaya koyarlar.

Gazeteciliğin doğuşu ve gelişimi konusunda bildiklerimiz, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan bu durumu kolaylıkla açıklayacak niteliktedir, çünkü gazete Batı dünyasında kapitalist gelişimin gereksinimlerine yanıt veren iletişim aracı olarak doğup gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu kapitalist/sömürgeci Batı'nın etkisine girdikçe gazete de yaygın bir iletişim aracı haline gelmiştir. Yabancı dildeki yayınlar da bir yandan İmparatorlukta varlıklarını güçlendiren Batılı güçlerin sözcüsü olurken öteyandan İmparatorluk içinde yaşayan farklı grupların organı olarak yayınlanmışlardır.

İlk Girişimler

Osmanlı ülkesinde ilk -düzensiz- süreli yayın, 1795 yılında İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğinde yayınlanan *Bulletin de Nouvelles*'dir. Fransız İhtilâlinden altı ay sonra yabancı bir ülkede yayınlanırken "Doğu'da yerleşmiş Fransızlara Cumhuriyetin sorunları hakkında bilgi vermek, Türklere de Avrupa'yı ilgilendiren çıkar konularını tanıtmak" amacını güdüyordu.[2] Fransa Cumhuriyetinin olağanüstü elçisi Verninac bu gazeteyi 6-8 sayfa olarak on beş günde bir yayınlatıyor, "Fransız kolonisi ile Fransa'nın dostu büyük devletlerin diplomatlarına" dağıtıyordu.

Verninac'ın Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmasından sonra (7 Mart 1796) ve Aubert-Duboyet'nin görevi sırasında Elçilikte *Gazette francaise de Constantinople* adında ikinci bir süreli yayın daha çıkartıldı. Dört sayfa olarak, bazen ekler de veren bu gazetenin Fransa Mısır'ı işgal edene kadar yayınlandığını biliyoruz. Osmanlı hükûmeti işgale çok kızarak Elçilik görevlilerini Yedikule'ye hapsedip Elçilik matbaasına da el koyunca gazete 1798 Eylülünde yayınını kesti.

Bu ilk yayınlar bir bakıma, Fransa'nın ihtilâl sonrası propaganda çalışmalarının örnekleri olarak düşünülebilir. Gazetenin başta sözünü ettiğimiz belirli bir toplumsal gelişmenin ürünü olmasının kanıtları ise, Osmanlı İmparatorluğunda önce İzmir'de görülür. İzmir, İmparatorluğun önemli bir liman kentidir ve Batı'ya bağımlılık sürecinin gelişiminin bütün öğelerini bu kentte görmek mümkündür. Bir kere kapitülasyonların geliştirdiği eşitsiz ticarî ilişkilerden yarar sağlayan Avrupalılar ve onların beraberlerinde getirip yerleştirdikleri yaşam biçimleri vardır. Sonra, ülkede ticarî faaliyetlerini sürdürürken hizmetlerinden yararlandıkları ve 19. yüzyılda Osmanlı yönetimine karşı haklarını ısrarla koruyacakları azınlıklar vardır. Bu grupların eğitim ihtiyacını karşılamak üzere kurulan ve yabancı dilde eğitim yapan okulları da bu arada hatırlamak yararlı olacaktır. İzmir 19. yüzyılın başlarında Batı kültürünün Osmanlı İmparatorluğuna girdiği önemli bir kent durumundadır. 1789 Devriminden beri Fransa kaynaklı tica-

retin gerilemesine rağmen, Fransız kolonisi yine de önemini korumakta, Fransızca Akdeniz havzasında yaygın iletişim dili olma özelliğini sürdürmektedir. 1824'den itibaren üç gazete birbiri ardısıra yayınlanır: *Smyrnéen, Spectateur Oriental* ve *Courrier de Smyrne.*

Bu gazetelerin İzmir'de yerleşmiş tüccarların çıkarlarını yansıttığı söylenebilir.[3] *Smyrnéen* dışındakiler Yunanistan'ın bağımsızlık savaşına karşı çıkmışlar, Ege denizindeki "yunan korsanlığını" eleştirmişlerdir. A. Blacque, *Spectateur Oriental*'de Fransız hükûmetinin Yunanistan yanlısı tutumunu eleştiriyor, bunu hem Fransa hem de Doğu'da yerleşmiş Fransızların çıkarlarına ters buluyordu.

Bu noktada yabancı dildeki basının -henüz bir basın yasası olmamasına rağmen- bir yandan Osmanlı hükûmetinin, öte yandan milliyetlerine göre kendi hükûmetlerinin denetimine tâbi olduklarını belirtmek gerekir. Bu yüzden Osmanlı yanlısı görünen tutumuna rağmen A. Blacque'in gazetesini kendi ülkesinin temsilcileri kapatacak, *Courrier de Smyrne*'i yayınlamaya çalışırken, II. Mahmut'un davetiyle İstanbul'a gelip *Moniteur Ottoman*'ı çıkartacaktır.

Yabancı Dil Yayınların Gelişimi

İzmir'deki bu gelişmelerden sonra Osmanlı İmparatorluğunda yabancı dilde basının asıl merkezi İstanbul, dili de hemen hemen II. Dünya Savaşı sonuna kadar Fransızca ağırlıklı olacaktır. Haklarında biraz daha çok şey bildiğimiz Fransızca yayınların sayısı 500'ü aşmaktadır, ama onların da büyük bir kısmı günümüze ulaşamamıştır.[4] Bu yayınlar Osmanlı İmparatorluğundaki "Lövanten" (tatlı su burjuvaları) ya da yabancı uyruklu kişiler tarafından çıkartılmışlardır. Temsil ettikleri çıkar grupları arasında hükûmetler, sermaye çevreleri (Osmanlı Bankası), yerel çıkar çevreleri sayılabilir. Gazetelerin yayınlarını sürdürebilmek için farklı çıkar kaynaklarının desteğini sağlamaya çalıştıkları bilinmektedir.

Yabancı dilde yapılan yayınların Osmanlı İmparatorluğu'nun genel koşullarından etkilendikleri de bilinen bir noktadır. Hernekadar, genel olarak varlıkları onları yaratan, koruyan Avrupa çıkarlarının gelişimi ile yakından ilgisiyse de, gazetecilik mesleğinin gerektirdiği ilgi çekebilme, okurun satın almasını sağlama gibi konular yabancı dildeki basının önemli sorunu olarak hep kendini hissettirecektir. Örneğin, Avrupa sermaye çevreleri açısından önemli bir adım olan 1881 Düyunu Umumiye Anlaşması ertesi ortaya çıkan ekonomik ve siyasal "istikrar" dönemi aslında basın için hiç de ilginç olmayan ve oldukça zor geçen bir dönem

İzmir'de yayına giren Journal de Symrne.

1834. - N° 97. Dimanche 5 Janvier

JOURNAL DE SMYRNE,

COMMERCIAL, POLITIQUE ET LITTÉRAIRE.

EXTÉRIEUR

1869'da yayına giren La Rèforme.

La Réforme

L'ENSEIGNEMENT COMMERCIAL EN ALLEMAGNE

CAUSERIE

İzmir'de yayımlanan Courrier de Smyrne.

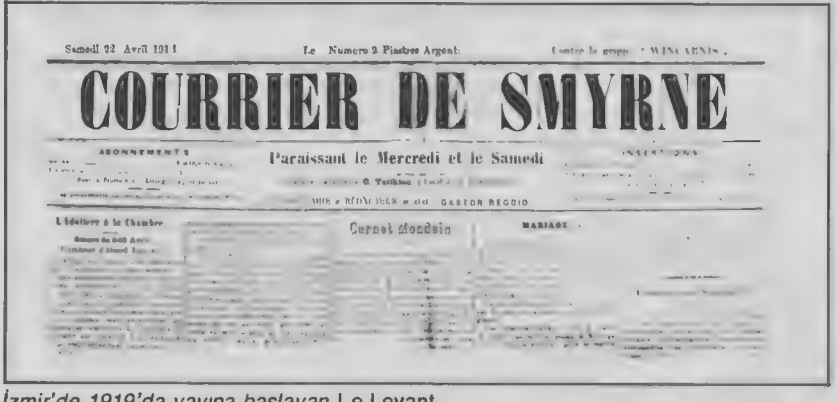
Samedi 22 Avril 1911 — Le Numéro 2 Piastres Argent

COURRIER DE SMYRNE

Paraissant le Mercredi et le Samedi

GASTON REGGIO

Conseil Municipal

MARIAGE

İzmir'de 1919'da yayına başlayan Le Levant.

LE LEVANT

Le Conseil Suprême

Société Italienne de Bienfaisance

olacaktır. İlgi çekebilecek konular II. Abdülhamid yönetiminin sansürüne takılmakta, gazeteler zaten sınırlı olan okuyucu sayısını paylaşmak için kıyasıya mücadele vermektedirler. O zamanlar da gazetecilikten başka işler yapmak yararlı, hatta belki zorunludur. Türkiye'de yayınlanan gazetelerin en uzun ömürlüsü olan *İstanbul* gazetesi-

İstanbul'da 1926'da yayına giren Il Messaggero degli Italiani.

Il Messaggero
degli Italiani
Il Mesacero
degli Italyani
Le tragiche indecisioni di Ginevra e la drammatica intraprendenza del Giappone in Manciuria.
Paradossi tedeschi. Lutti francesi.

4 Temmuz 1964'te yayınına son veren en uzun süreli Fransızca gazete Stamboul *(daha sonra* İstanbul*).*

STAMBOUL
Journal Quotidien. Politique et Littéraire
UN ROI

Fransızca Tanin

Le Tanine
Où est le mal ?
L'offensive générale contre le commissaire à l'intérieur est déclanchée

Akşam*'ın Fransızca baskısı.*

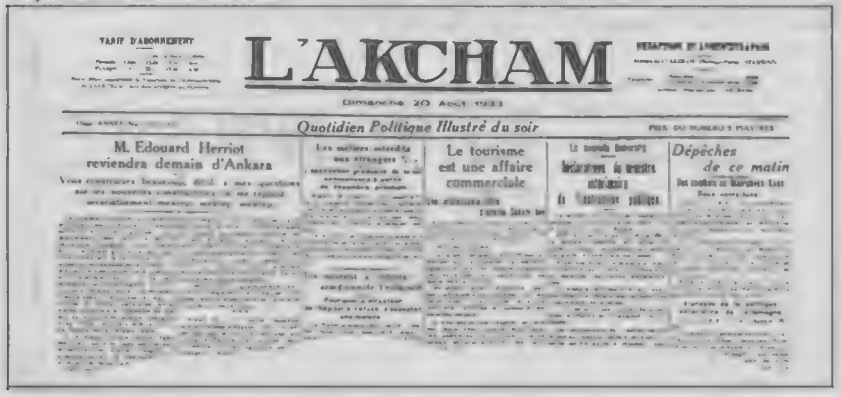
L'AKCHAM
Dimanche 20 Août 1933
Quotidien Politique Illustré du soir
M. Edouard Herriot reviendra demain d'Ankara
Le tourisme est une affaire commerciale
Dépêches de ce matin

Gaston Reggio

• İzmir'de doğdu, yaşadı ve öldü.

• 1869'da genç Reggio İstanbul'a gitmiş ve *Levant Herald*'de gazeteciliğe başlamıştı. Bir aile dostu sayesinde elde ettiği gazete yayınlama izni ile İzmir'e döndü. 30 yıl boyunca *Courrier de Smyrne*'i tek başına yayınladı. Haftada iki kere çıkan bu gazete, ona çevresini gözleme, toplumdan ilginç görüntüler sunma olanağı sağladı.

• *Courrier* İzmirliler için yansıttıklarını bazen abartan, çarpıtan, kusursuz olmayan bir toplumun gülünç yanlarını gösteren bir ayna oldu. Gaston Reggio bilgiçlik taslamadan toplumu eğitme ve eğlendirme işini yerine getirdi.

• Kadınları, tiyatroyu, iyi şarabı, kedileri, çiçekleri ve özellikle avcılığı seven (*Courrier de Smyrne* sonbaharda dağda hazırlanırdı), hiçbir şeye inanmayan, her şeye gülen bu kuşkucu, felsefî ve metafizik konularla da ilgilenirdi.

• *Courrier de Smyrne* İzmir'deki Avrupalıların yayın organı oldu.

• Gaston Reggio İzmirli bir gazetecinin yerel günlük konuların yanısıra ülkeden de söz etmesi gerektiğine inanırdı. Bana şöyle demişti:

• Eğer Fransız edebî yazıları okunmak istenirse *Le Figaro* ya da *Gaulois* gazeteleri alınır. Politika izlenmek istenirse *Temps*'a abone olunur, ama İzmir'deki dedikodular ve yankılarını öğrenmek için benim gazetem okunmalıdır. Yazdıklarımda İzmirliler için anlatılanlardan başka şey aranmamalıdır.

• Sonra hep aynı şeyleri tekrarladığım söyleniyor, ama sınırlı bir çevremiz olduğu, benim de *Sporting Club* ile *Café Kramer* arasında kalmak zorunda olduğum unutulmamalıdır.

• Gaston Reggio buna rağmen bitmez tükenmez güzel konuşma gücü ile gazetesinin yayınını sürdürmeyi sağlıyordu. Çarşamba akşamları ve cumartesi günleri *Courrier* okunuyor, tebessüm ediliyor, sonra unutuluyordu. Bu İzmir'in akıp giden yaşamıydı...

• Willy Sperco, *Le Levant*, 30 Temmuz 1921.

ni, kurucusu ağabeyinden sonra yöneten Henry Hanly, masonluğunun yanısıra Otis asansörlerinin temsilciliğini de yapacaktır.[5]

Yabancı dilde yayınlanan ve Batı çıkar çevrelerinin sözcülüğünü yapan yayınların yanısıra Osmanlı İmparatorluğuna yerleşen İspanyol Yahudilerinin yayınları 1846 tarihinden itibaren İzmir, Selânik ve Edirne'de, Cumhuriyet döneminde de özellikle İstanbul'da Yahudi milletini dünya gelişmelerinden haberdar kılacaktır.[6]

Yabancı dildeki yayınlar ikinci Meşrutiyet'in ilânıyla sayıca artacak, ama sonrasında ortaya çıkan gelişmelerle -Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı- zorluklar çekecektir. Meşrutiyet dönemi Almanca basının ortaya çıkmasına da yardım edecektir. Alman çıkarları 1896'daki haftalık bir ekonomik dergi ve genellikle Fransızca yayınlarla görüşlerini açıklarken 1908 Eylülünden itibaren Almanca yayınlara ağırlık verecektir: *Die Neue Turkei, Osmanischer Lloyd-Lloyd Ottoman, Die Verteidigung* ve *Jıldırım,* 1922'den sonra yayın dili yeniden Fransızca olur ve *Turquie Nouvelles, La Volonté* çıkartılır. 1926 yılından itibaren *Die Turkish Post, Turkish Rundschau* Almanca olarak yayınlanır.[7]

Cumhuriyet Dönemi

Kurtuluş Savaşı ve sonrasında yabancı dildeki yayınlar ve özellikle Fransızca gazete ve dergiler varlıklarını sürdürdüler. Kuşkusuz bunda Ankara hükûmetinin izin vermesinin rolü oldu. Fransızca yaygın ortak iletişim dili olma özelliğini koruyordu. Ancak çelişkili görünebilecek bir durum ortaya çıktı. Yabancı dildeki yayınların gelişimi aslında bir bağımlılık sürecinin sonucu olarak kendini gösterirken, Cumhuriyet yönetiminin en ateşli milliyetçilik dönemlerinde Türkçe gazeteler ayrıca Fransızca olarak yayınlandılar. *Tanin, Akşam, Cumhuriyet, Milliyet* bu duruma örnek olarak hatırlatılabilir. François Georgeon bu durumun iki nedeni olduğunu yazar.[8] Birincisi Batı'ya Türkiye ile ilgili bilgi vermektir. Yunus Nadi *La République,* Mahmud Bey *La Turquie* gazetelerini yayınlarken Turkiye ve Türkleri Batı'da doğru biçimde tanıtma isteklerini açıkça dile getirirler. Fransızca yayınlara yol açan ikinci neden, Türkçe'yi bilmeyen ya da az bilen yurttaşlara seslenme isteğidir. Başka bir deyişle, Cumhuriyet yönetimi azınlık olarak bilinen kesimlerin haber ihtiyaçlarını kendine yakın organlar eliyle karşılamak istemektedir.

Cumhuriyet yönetimi sırasında Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusunun yayın organları yayınlanmaya devam edecektir. Ancak genel olarak Cumhuriyet hükûmetlerinin basın üzerindeki doğrudan ve dolaylı etki olanakları bu yayın or-

Hoş Olmayan Bir Tartışma Konusunda S.O.S. Dikkatli Olalım!

Le Journal d'Orient geçenlerde 35. yılını kutladı. 30. yılına kadar ülke içi olaylara karşı tarafsız bir tutum izlemiş, makalelerinde olabildiği ölçüde iç politikanın dışında kalma ilkesini benimsemişti. Utrecht ve Westphalie antlaşmalarından söz etmek, Metternich'in dış politikasını analiz etmek, Kutsal İttifak'ın özelliklerini belirtmek Albert Karasu'yu hareketli yıllarda olası bütün sıkıntılardan koruyordu. Bu "ne suya ne sabuna" (metinde Türkçe geçiyor) politikası hükümet çevrelerinde ona güven duyulmasını sağlamıştı ve hatta Türkçesi yeterli olsaydı bir dönem ona parlamentoda bir sandalye verilmesi bile düşünülmüştü. İkinci Dünya Savaşı sırasında günün siyasal ve askerî olayları üzerine yorumları önemli ipuçları verdi. İyi niyet ve kesin bir yargının izlerini taşıyan analitik yazıları Ankara'nın dikkatini çekmişti. Niğde milletvekili Prof. Avram Galanti'nin "Durum" yazılarını Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın düzenli ve dikkatli bir biçimde okuduğunu söylediğini biliyorum.

Oysa, 30 yıldan sonra *Journal d'Orient*'ın anlayışı ve karakteri okuyucularında şaşkınlık yaratarak âniden ve tamamen değişti. Ne olmuştu? Ağır bir hastalığa yakalanan Dr. Barbout, çaresiz derdi için Paris'e tedaviye gidince kayınbiraderi Albert Karasu da onu izledi. Karasu'nun yokluğu uzayınca işler Katolik rahibelerin eğittiği karısına kaldı. Böylece Gaspard, Riella, Styx, vb. gibi hayalî, tuhaf kişiler doğdu. Bu buluşlar kuşkusuz masum ve zararsızdı, gazeteyi uzun süren monotonluktan çıkartıyordu. Ama iki yıldan beri birinci sayfada baskı teknikleri ile de önplâna çıkartılan bir imza görülüyor. Mitolojiden, kozmografyadan ya da isterseniz minerolojiden alınma takma adla yeni bir yazar, ülkenin ekonomik, siyasal ve malî sorunlarını şaşırtıcı aşırı bir özgürlükle işlemeye başladı. Son olarak gazete sanki hükûmetin bir organıymış gibi, takma adlı yazar, ana muhalefet partisini eleştirmeye başladı. Bu durum büyüklü küçüklü halkçı yayın organlarının tepkisini doğurmakta gecikmedi. *Ulus, Dünya, Akşam* ve *Zaman, Journal d'Orient*'ı gruplar arasına nifak sokmak ve böylece farklı inançlı yurttaşlar arasında bulunması gereken uyumu bozmak istemekle suçladılar. *Dünya*'nın yazısı açık bir tehditle sona ermektedir. Doğu'da bu tür polemiklerin hemen dinî konulara kayacak türden olduğunu herkes bilir. Eğer kendi topluluğumuz için ciddi bir tehlike görmemiş olsaydık, bu tartışmaya katılmazdık.

Hangi tehlikeden bahsediyorsunuz diye sorulabilir. *Journal d'Orient* bir Yahudi gazetesi değildir. Sonra bu inancı hafifletmek için her koşulda elinden geleni de yapmaktadır. Kanıt mı? İşte: Yahudi takvimini öğleden sonraları yayınlanan Hıristiyan benzeri gibi belirtmekten kaçınmıyor mu? Kutsal Kippur günü Batı'da malî kuruluşlar kapanırken yayınlamaya devam etmiyor mu? Sonra, Noel için özel sayı yayınlamıyor mu? Sahibi Yahudi imiş! Bir çiçekle bahar gelir mi?

Böyle söylemeyin. *Journal d'Orient* Yahudiler için Yahudi olmayan bir gazetedir, ama Yahudi olmayanlar için o Yahudi gazetesidir. Ne yapılırsa yapılsın, Mehmet, Dimitri, Pierre yada Agop için Güven Han'ın bu günlük gazetesi sahibi ve yazılışleri müdürü Yahudi olduğu için Yahudidir. Dolayısıyle takma bir adla bir siyasal partiye yöneltilen eleştiriler bazı çevrelerde Yahudilerden geliyormuşcasına değerlendirildi. Bu eleştiriler, kuşkusuz pek az kişinin *Mercure*'ün Yahudi olmadığını bilmesi yüzünden topluluğumuza karşı olumsuz bir tepki yarattı. Bu kampanyayı durdurmak için Albert Karasu'nun gazetesinin hiçbir şekilde Yahudi topluluğunun düşünce ve duygularını yansıtmadığını, Yahudi örgütleri ile hiçbir bağının bulunmadığını belirtmek gerekir. Yahudilerle Müslüman yurttaşlar arasındaki ilişkilerin uyumlu olduğu bir dönemde yanlışlıkla bizden sanılan bir yazarın benimsenmeyen yazıları ile bu ilişkileri bozması doğru olmaz.

A. Benaroya, *L'Etoile du Levant,* 22 Ekim 1953.

ganlarını da etkilemiştir. Ermenice yayınlanan *Arevelk* ve *Nor Lur* gazetelerinin sahipleri 1939 yılı başında gazetelerden istenen 5000 liralık teminat parası konusunda hükûmetten yardım isterken şöyle derler:

Milliyet'*in Fransızca baskısı.*

Cumhuriyet'*in Fransızca baskısı.*

"...Gazetelerimizde münderiç siyasata ait makallar sırf mahalli Türkçe gazetelerden Ermeniceye tercüme edilerek iktibas ve nakledilmiş fıkralardan ibaret olmakla beraber (...) okuyucularımızın miktarı diğer lisanlarla intişar etmekte olan gazetelerle kıyas kabul etmeyecek derecede az olup, zaten maddî müşkülât ve hatta maişet buhranı içinde kıvranmakta bulunduğumuz cihetle kanunun bu hükmünü yerine getirmeye vaziyetimiz müsait olmadığından, tatili neşriyata mecburiyet hasıl olacağı aşikârdır. Bugün Ermeni münevverler zaten yalnız Türkçe gazete okurlar. Ermenice gazeteleri okuyanlar ise Türkçe edebî lisana âşina olmayan ve Türkçe gazeteleri tamami ile anlıyamayan cahil halktır ki Ermenice gazeteler neşr olunmadığı takdirde yurdu alâkadar eden dahilî, idarî, iktisadî, içtimaî ve kültürel ve ulusal havadislerden tamami ile mahrum kalacaklar ve yurdun içinde adeta yabancı bir zümre gibi hayat geçireceklerdir ki hiçbir vakit müşfik Hükûmetimiz böyle bir şey arzu etmez..."

Bir başka Ermenice gazete *Jamanak*, 1945 yılında Cumhurbaşkanlığına başvurarak daha önce, 500u liralık teminat parası ve Varlık Vergisi konusunda yardım gördüğünü belirtir, bu defa da kâğıt bulma konusunda yardımcı olunmasını rica eder.

Cumhuriyet döneminde her şeye rağmen yabancı dil yayınların önemi giderek azalmıştır. Bu tür yayınların en uzun ömürlüsü olan *İstanbul*, 1964 yılında Fransız hükûmetinin desteğine rağmen tirajı çok düştüğünden kapanmak zorunda kalmıştır. 1918'den beri yayınlanan *Le Journal d'Orient* bu gelişmenin bir başka örneği olmuş, 1971'de yayın hayatına son vermiştir. Aynı yıl yayınlanan *Gazette*'in ömrü altı ay sürmüştür. 1897 yılında Fransız hükûmetinin desteği ile yayınlanmaya başlayan *L'Orient-Express*, yayınından dolayı bir Türk gazetesinin eleştirilerine konu olmak gibi, yabancı dildeki basının başına sık gelen durumu henüz yeni yaşamaya başlamıştır. Yaşam süresi, muhtemelen geçmişteki gibi, böyle bir yayına gösterilecek hoşgörünün yanısıra onu sürdürmeye çalışanların sabrına bağlı olacaktır.

Türkiye'deki yabancı dil yayınların bugünkü durumunu anlamaya çalışırken baştan beri varlığından söz ettiğimiz ikili yapıyı gözönünde tutmak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de sömürgeci ya da emperyalist çıkarlarını savunan yayın organları, geçmiş yüzyıldaki önemlerini yitirmişlerdir, çünkü Kurtuluş Savaşı ve sonrası-

Regis Delbeuf

• Osmanlı başkentine 1895 yılında gelmiş olması muhtemeldir. 30 Mart 1895'ten itibaren Edouard Chester'in yönettiği *Stamboul*'da "R.D." imzalı yazıları görülür. 9 Ocak 1896'ya kadar sürekli yazan Delbeuf, Japonya'dan Küba'ya kadar bütün dünya olaylarını okurları için inceledi. Régis Delbeuf'ün *Stamboul*'daki yeri, gazete 1897 yılında Fransızların kontroluna geçince daha etkin hale geldi. Delbeuf *Figaro* gazetesinin İstanbul muhabirliğini de yaptı. Yazılarına *Viator* imzası atıyordu.

• Régis Delbeuf İstanbul'da Fransızca eğitim yapan liselerde öğretmenlik de yaptı. Rum-Fransız lisesini 1906 yılına kadar yönetti. Bu çalışmalarından çıkardığı dersleri okurlarına gazetede uzun uzun anlattı: Gençlere, özellikle genç Rumlara ticaret yapmalarını öğütledi. Uzun süren eğitimin kuramsal olduğunu, günün pratik sorunlarına cevap vermediğini düşünüyordu. Ticaretle uğraşmak isteyenlerin eğitimden geçmeleri gereğine, okul programlarının buna göre düzenlenmesi zorunluluğuna işaret ediyordu. (*Stamboul*, 3 Eylül 1901, 21 Temmuz 1902, 29 Haziran 1905) 28 Ekim 1903'de oğlunu bir kazada yitiren Delbeuf, *Stamboul*'u daha uzun yıllar yönetti ve 12 Kasım 1911'de İstanbul'daki Fransız Hastahanesinde öldü. Başvezir Said Paşa'nın oğlu Ali Namık, onun kamuoyunu büyük ölçüde etkilediğini düşünüyordu. Delbeuf "günlük olayları yorumlama hakkını geniş ölçüde kullanırken kendine konukseverlik gösteren ülkenin iç sorunlarına aceleyle karışmaktan kaçınır, olayları ve insanları değerlendirirken ölçülü davranırdı..." (*Stamboul*, 13 Kasım 1911)"

Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964) Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, AİTİA Yayını, Ankara, 1978, s.65.

nın gelişmeleriyle yabancı sermayenin varlık biçimi ve etkisi farklı düzeylere kaymıştır. Bu açıdan bir dönemde varlığından, zenginliğinden söz edilen basın, ülkede yabancı etki artsa bile, artık yeniden yaratılması olanaksız hale gelmiştir. Başka bir deyişle, Fransızca yerine zengin bir İngilizce basın olası değildir. Şimdilik tek günlük olan *Daily News* ve haftalık *Dateline* vardır. Bu geçen yüzyıldan beri bu toprakları ziyaret eden insanların sözünü ettiği Fransızca basınla sayı olarak kıyaslanamaz. Ama koşullar değişmektedir. Artık daha çok yabancı yayın, burada hazırlananlardan daha iyi bir içerik ve biçimle isteyenlere sunulmaktadır. Bu aslında geçen yüzyılın sonlarında, Paris-İstanbul demiryolu aktarmasız hale getirildiğinden beri yaşanmaya başlayan bir süreçti ve Fransızca basını da güç duruma sokmuştu. Bugün çok daha acımasızdır. Ona karşı koyabilecek tek süreç, yerel haberlerin ilgi çekme niteliğidir.

Bu gelişmelere iletişim teknolojisindeki yeniliklerin de etkisi olmamış değildir. Genel olarak yazılı olanın görsel olana karşı gerilemesi, Türkiye'deki süreci de açıklamaya yardım edebilir.

Bu ülkede yaşayan insanların Türkçeden başka dillerde yaptıkları yayınlar için ne söylenebilir? Her şeyden önce sayıları önceki dönemlere oranla azalmış ve Türk milliyetçiliğinden de etkilenmişlerdir. Cumhuriyet döneminde her zamankinden daha çok Türkçe öğrenmişler; bu, olanbiteni izlemede Türkçe gazeteleri daha çok okunur kılmıştır. Onlar için de, bu yayın organları, bir yandan kültürel özelliklerin sürdürücüsü, öte yandan kendi dünyalarının haber kaynağıdır. Bu yüzden ne kadar sınırlı olursa olsun, yayınları onların sorunlarını anlamada başvuru kaynağıdır. Ama onlar da kendi aralarında bölünmüş, çatışma konuları, nedenleri olan insanlardır. Bu yüzden yayın dünyalarının sorunları olması çok kolay anlaşılabilir. Hatta geçen yüzyıl ya da bu yüzyılın bir bölümünde kolaylıkla -çeşitliliğe ve zenginliğe sahip olarak- yürüttükleri yayın çalışmalarının giderek güçleşeceğini söylemek abartma yada yanılgı olmayacaktır. □

Yabancı Dil Yayınlar Arasındaki Sürtüşmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı dilde yayınlanan gazetelerin özünde en önemli sorunları yabancı çıkarlarının, azınlık haklarının korunmasıdır. İmparatorluğun "savunulması" ancak savunulan başka haklar öyle gerektiriyorsa mümkündür. Örneğin İmparatorluğun reform çabaları desteklenir, ancak bu arada Batılıların kazanılmış haklarını ortadan kaldırabilecek ya da sınırlayacak herhangi bir karara mutlaka karşı çıkılır.

Bu genel tutuma rağmen, yabancı dilde yayınlanan gazetelerin birbirleriyle ciddi sürtüşmelere girdikleri dönemler de yok değildir. Bunlardan biri 1882 yılında ortaya çıkmıştır. O tarihlerde İngiltere'nin çıkarlarını koruyan ve Fransızca olarak yayınlanan *Stamboul (Istanbul)* 3 Haziran 1882'de "gazeteci ve yazar" geçinen "asalakları" eleştiren bir yazı yayınlar:

"Kâğıt karalayabilecek herkes, türedi edebiyatçılar gazeteci, yazar geçiniyorlar. Pera'dan, Galata'dan uzaklaşmadan bunun örneklerini görmek mümkün. Kendilerine birkaç kuruş getirebilecek rezaletler peşinde koşan, para için her şeye hazır, sözümona Fransız, ama Almanya'ya satılmış bazıyazar bozuntuları gibi ülkelerine kara çalan bu asalakları, bu küstah ve edepsiz dalaverecilerin adını herkes biliyor. Toplumun tortusu, hileli iflâscı, hırsız, kadın tüccarı, kasa hırsızı, tüm dinlerden dönen, bütün uluslara satılmış kişiler. İşte kendisini gazeteci sayma cesaretini gösteren budalalar, kötü niyetliler bunlar."

Stamboul'un bu eleştirilerine, gazetenin daha önce yazılışlerini yöneten A. de la Jonquière *Journal de Constantinople* gazetesinde yanıt verir. Henry Hanly onu yanıtsız bırakmaz.

Gazete sütunlarındaki tartışmalar daha sonra gazete bürolarında ve sokaklarda kavga etmeye kadar gider. *Phare du Bosphore* gazetesinin sahibi ve yönetmeni Eteokle Kyria Kopoulo *Stamboul*'un yazılışlerinde görevli Paul Benda'ya bürosunda saldırır. Bu saldırı Kyria Kopoulo'ya Yunan Konsolosluk Mahkemesi'nin verdiği 200 Frank para cezasına malolur. Ancak sinirleri bozuk Henry Hanly Eastern Agency yönetmeni Louis Dampierre'i gündüz gözü Karaköy'de döver. İngiliz Konsolosluk Mahkemesi daha ciddidir ve Hanly'yi bu davranışından dolayı "birinci sınıf tutuklu olarak" 21 gün hapse mahkûm eder.

Aslında bütün bunlar, 1881 sonrasının "istikrarlı" gelişmelerinin basın açısından yarattığı durgunluğun bedelleridir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde her şeye rağmen okuyucu sayısı sınırlıdır. Bu konuda daha sonraki yıllar için yazılanlar ilginçtir:

"İstanbul'da herkes mesleğini sürdürmesine yetecek kadar Fransızca sözcük biliyor. Hatta Fransa Fransızcası söz dizimi kurallarına bağlı kalınmadan kullanılacak kadar iyi biliniyor. Ama Fransızca bir kitap veya gazete okumaya gelince, iş değişiyor. Okuyucu sayısı azalıyor. Sonuç olarak okunabilir veya abone olunabilir yayın sayısının artışı çok sınırlı. Fransızca bir gazeteyi okuyabilecek İstanbullu sayısının onbeş bini geçebileceğini sanmıyorum. Bu sayı içinde okumasını bildikleri halde okumayanlar var. Bu önemli bir fire teşkil eder. Sonra gazeteyi kahvede okuyan, ödünç alan veya kiralayanlar var. Bu önemli bir fire teşkil eder. Paris'in büyük gazetelerine abone olanlar var. Bunların sayısı da çok.

"Pera gazeteleri için ne kaldığını siz hesaplayın..."

Gazeteler arasındaki sürtüşmelerin özünde de bu sınırlılık yatmaktadır. Toplam olarak on binin altındaki satış ve buna bağlı gelir kaynaklarının sınırlılığı 19. yüzyılın sonlarında yabancı dildeki basının en önemli sorunu olacaktır. Bu sıkıntıların bir ölçüde aşılabildiği dönemler, savaş gibi olağanüstü durumların ortaya çıkması olacaktır. □

[1] Ziyad Ebuzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İ.Ü. Basın Yayın Yüksekokulu, 1985, s.29-45.

[2] L. Lagarde, "Notes sur les journaux français de Constantinople à l'époque révolutionnaire", *Journal Asiatique*, 1948.

[3] L. Lagarde, "Notes sur les journaux français de Smyrne à l'epoque de Mahmoud II", *Journal Asiatique*, 1950.

[4] G. Groc-I. Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours, Histoire et Catalogue*, İstanbul, 1985.

[5] Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964), Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, AİTİA Yayını, Ankara, 1980, s.55.

[6] Selim Kaneti, "La Presse en Ladiona sous la République en Turquie", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, s.11-26.

[7] Imgard Jacobsen, "Aperçu general de la Presse alemande en Turquie: De l'Empire ottoman à la République", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, s.175-187.

[8] François Georgeon, "Aperçu sur la presse de langue française en Turquie pendant la période kémaliste (1919-1938)", *La Turquie et la France à l'époque d'Ataturk*, Turcica, 1981, s.210-212.

Peygamberin Ölümü Üzerine Saz Çalıp Oynayan Kadınlar

FATMAGÜL BERKTAY

MUHAMMED İbn Halil el-Bağdadî'nin *Kitab el Muhabbar* adlı yapıtında ilginç bir bölüm var: "Muhammed'in Ölümünü Arzulayan Kadınların Hikâyesi."[1]

Allah'ın peygamberi öldüğü zaman, bu haber Hadramut'a[2], Cahbal isimli bir adam tarafından ulaştırılır. O sırada Hadramut'ta, peygamberin ölmesini dört gözle bekleyen altı kadın vardır; bunlar bekledikleri haberi alır almaz, ellerine kına yakıp tambur çalmaya başlarlar. Onlara, Hadramut'un "fahişeleri" ve şarkıcı kadınları da katılır ve böylece 30 kadar kadın sevinç gösterileri yapmaya koyulur. *Kitab el-Muhabbar*'da bu kadınların isimleri, mensup oldukları aileler ve köyler tek tek sayılır.

Olayı, Şerif Saddad İbn-Malik İbn-Damağ, ilk halife Ebu Bekir'e şöyle haber verir: "... Bu fahişeler, Peygamberin ölmesini dört gözle beklediler ve haberi alınca da sevinç gösterilerinde bulunup ellerine kına yaktılar. O yüzden, bunların ellerini, göklerde çakan şimşek kadar keskin bir kılıçla kesin..."

Bu haber Ebu Bekir'e ulaşınca, Hadramut Emiri El-Muhacir İbn Abu Ümeyye'ye bir mektup yazar: "../duydum ki/ Yemen halkından bazı kadınlar Peygamberin ölümüne sevinmişler, bunlara Kindeli şarkıcı kızlar ve Hadramutlu fahişeler de katılmış: Allah'a ve Peygamberine karşı gelmek için ellerine kına yakmışlar, saz çalıp oynamışlar. Mektubum eline geçtiğinde, onların üzerine atların ve askerlerinle yürü ve bileklerinden ellerini kesip at. Eğer bu kadınları savunmaya ya da onlarla arana girmeye kalkışacaklar olursa, kendilerine önce büyük bir günah işlemekte olduklarını anlat. Şayet pişmanlık gösterirlerse erkeklerin pişmanlıklarını kabul et ve canlarını bağışla; yok eğer nadim olmazlarsa konuşmayı kes ve onların da üzerine yürü - Allah hainlerin yardımcısı değildir! Fakat inancım odur ki, *hiç bir erkek bu kadınların fesatlıklarını tasvip etmeyecek ve bu kadınları, tıpkı haşaratın kanatlarını yolar gibi, İslâm dininden söküp atma görevinden seni alıkoymayacaktır.*" (abç.)

Ama gelin görün ki, kadınların "fesatlıkları"nı onaylayan erkekler vardı. Hadramut Emiri İbn Abu Ümeyye atları ve askerleriyle bu "anarşist!" kadınların üzerine yürüdüğü zaman, Kindeli ve Hadramutlu erkekler araya girip kadınları savundular. İbn Abu Ümeyye onları "doğru yola" davet ettiyse de, aldırmayıp döğüştüler. Mücadele uzun sürdü, ama sonunda askerler galip geldiler. Kadınların elleri kesildi, onları savunan erkekler kılıçtan geçirildi; bazı kadınlar ise Kufe'ye kaçtılar.

Bu Kadınlar Kimdi?

Bu ilginç metni okurken, Halife Ebu Bekir'i böylesine telaşlandıran sözkonusu "fahişeler"in gerçekte kim olduklarını ve neyi temsil ettiklerini merak etmemek mümkün değil. İlk halifenin, yeni dine karşı gerçek bir tehdit olarak gördüğü aşikâr olan bu kadınların aslında fahişe olmadıkları, gene metnin kendisinden çıkıyor. Çünkü bunlardan üçü eşraf ailelerine, dördü ise Kinde'nin yönetici kabilesine mensup. Zaten, basit fahişeler olsalardı, yerel kabile mensuplarının toplanıp onların yardımına koşmaları, açıklanması çok güç bir şey olurdu.

A.F.L. Beeston'un bu konudaki yorumu çok akla yakın. Beeston, sözkonusu kadınların -en azından bazılarının-, Güney Arabistan'daki eski Pagan dininin rahibeleri olabileceklerini söylüyor. Bunlar, doğal olarak, Muhammed'in ölümünün eski dinin canlanmasına yol açacağını umuyorlardı. "Saz çalıp oynamaları" da, yalnızca kişisel bir sevinç gösterisi olmanın ötesinde, kendi kabile mensuplarını yeni dinin boyunduruğunu kırmaya yönelten bir savaş çağrısı anlamına geliyordu. Başlangıçta direniş başarılı oldu; çünkü, bir yandan da zekât vergisinin toplanma yöntemlerinin doğurduğu hoşnutsuzlukla birleştiğinden, kabileler içinden çok sayıda taraftar topluyordu. Direniş, ancak, Halifenin ısrarlı ve uzun süreli çabaları sonunda bastırılabildi ve İslâmiyet Güney Arabistan'da zafer kazandı.

Metinde kullanılan "fahişe" terimi ise, İslâmiyet taraftarlarının yergi amacıyla kullandıkları bir yafta olmakla birlikte, aynı zamanda muhtemelen, tapınaklarda uygulanan dinsel nitelikli fahişeliği de anıştırmaktadır. Güney Arabistan'ın pagan tapınaklarında, tıpkı Babil'de olduğu gibi, çok sayıda fahişe-rahibe bulunduğu varsayılabilir. Ayrıca Güney Arabistan pagan dininin, gene Babil ile paralellik gösteren bir diğer yönü, yüksek düzeydeki bir rahibenin, bir tanrıyla törensel "evliliği" idi. Bu tür törelerin, tektanrıcı müminler tarafından kolayca ahlâksızlık ve "fahişelik" olarak damgalanacağı açıktır.

Hadramutlu kadınların öyküsü, Güney Arabistan'da yeni din olan İslâmiyete karşı güçlü bir muhalefet olduğuna ve muhalefetin başını da -oynadıkları dinsel rol nedeniyle- kadınların çektiğine işaret ediyor. Dolayısıyla, bir kısım tarihçinin yaygın kanaatin aksine olarak ileri sürdüğü gibi, İslâmiyet öncesinde (Cahiliye döneminde) kadınların, geçmişten gelen dinsel-ideolojik rollerinin sonucu olarak tahmin edilenden daha fazla bir iktidara ve etkiye sahip oldukları anlaşılıyor.[3] □

[1] Aktaran, A.F.L. Beeston, "The So-Called Harlots of Hadramout", *Oriens*, V, 1952.

[2] Güney Arabistan'ın orta bölgesi (Yemen'in doğusu).

[3] İlhan Arsel, *Şeriat ve Kadın* (İstanbul, 1987) adlı kitabında, aynı öyküye değinerek, "bu kadınların, bu şekilde sevinmelerinin ve bayram etmelerinin nedeni, Muhammed'in ölümü olayından ziyade, kadın hak ve özgürlüklerini yokedip kadını aşağılattığına inandıkları bir sistemin sona ereceği ümidine kapılmış olmalarıdır" diyor (s.426). Bu, o dönemin kadınlarına "süper bilinç" izafe eden ve düne bugünün gözlükleriyle bakan, şematik ve idealist bir yorum. Bence, bu sözümona fahişelerin eski pagan dininin rahibeleri ve yeni düzenden zarar gören kabile mensuplarının çıkarlarını dile getiren ideolojik önderler oldukları yorumu, olayı maddî temellerine daha fazla oturtuyor. Bugün kadınların bir "Hadramut ruhu"na ihtiyaçları olabilir; ama bu ruhu, varolmayan geçmiş bir "altınçağ"ı terennüm ederek değil, ancak günümüz gerçeğine ve kendilerine dayanarak elde edebilirler.

İlân-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi

ZAFER TOPRAK

II. MEŞRUTİYET Türkiye'de sendikal tarihin önemli dönüm noktalarından biridir. "İlân-ı Hürriyet"le birlikte, çalışan kesim içinde sendikal nitelikli ilk örgütlenmeler doğar; "10 Temmuz" ertesi Osmanlı topraklarında geniş işi bırakma eylemleri görülür. Kavala'dan Hayfa'ya, Samsun'dan İzmir'e ülkenin dört bir yanında başgösteren grev hareketleri günlük yaşamı önemli ölçüde etkiler.[1]

Başlangıçta İttihat ve Terakki grevlere arka çıkar. Ne de olsa grevler eski yönetime karşı bir gövde gösterisidir. Ancak, grev girişimlerinin ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi ve özellikle demiryolu grevlerinin kilometre garantisi nedeniyle devlete malî külfet getirmesi Babıâli'deki yeni yönetimi de yıpratmaya başlar.

Öncelikle demiryollarında grevleri önlemek üzere Meclis'in toplanması beklenmeksizin, 1876 Kanun-ı Esasî'sinin 36. maddesine dayanılarak Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat yayınlanır. 36. madde Meclis toplantı halinde bulunmadığı dönemlerde genel güvenliği korumak amacıyla, Kanun-ı Esasî'nin hükümlerine ters düşmemek üzere bakanlar kurulu ya da o günkü deyimle Heyet-i Vükelâ'ya kanun gücünde kararname çıkarma yetkisi vermiştir.[2]

Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nda ilk grev söylentileri Ağustos sonlarına doğru halk arasında dolaşmaya başlar.[3] 26 Ağustos günü bu söylentiler üzerine Üsküdar Mutasarrıfı ve Ordu-yı Hümâyun Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Ahmed Şükrü Paşa komutasında askerî birlikler hattın başlangıcı olan Haydarpaşa garını kuşatırlar. Ancak, grev emaresi gibi herhangi bir durumla karşılaşılmadığından, asker "seferberlik halinde vagonlara girip çıkmak" talimi yapar ve kışlasına döner.[4]

Zaptiye Nazırı Sami Paşa (ayakta duran).

Aynı gün, Anadolu Demiryolu Kumpanyası işçileri Moda'da Kışlık Tiyatro'da toplanır. "Bağdat Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi" başta ücret artışı olmak üzere işverenden taleplerini içeren bir "lâyiha" düzenler. Bu istekler daha sonra Sadaret makamına, Nafıa Nezareti'ne, Deutsche Bank'a ve Alman sefaretine bildirilir.

29 Ağustos günü Dahiliye Nâzırı, Zaptiye Nâzırı ve Deutsche Bank temsilcilerinden oluşan bir komisyon ücret artışı talebini incelemeye koyulur.[5]

Bu arada Alman sermaye çevreleri Anadolu Demiryolu Kumpanyası'ndaki gelişmeleri yakından izler. Alman gazeteleri gelişmeleri günü gününe verirler. *Berliner Tagesblatt*'ın İstanbul muhabiri, grev üzerine Zaptiye Nâzırı Sami Paşa'dan şu demeci alır:

"Hükûmet Haydarpaşa'ya asker gönderdi ve Üsküdar Mutasarrıfı huzur ve asayişin muhafazasına ihtimam etmesini emretti. Hükûmet nizama mugayir ahvâle müsaade edemez ve Türkiye'de yalnız bir müsafirlik hakkı bulunan hattın ecnebi müstahdemleri tatili eşgal için tahrikat icraatı veya bu tahrikata iştirak ettikleri takdirde o hakkı kaybedecekleri hususunda ecnebi sefaretlerle itilâf peyda etmiştir. Herhalde tatil-i eşgal devlet hazinesinden öden-

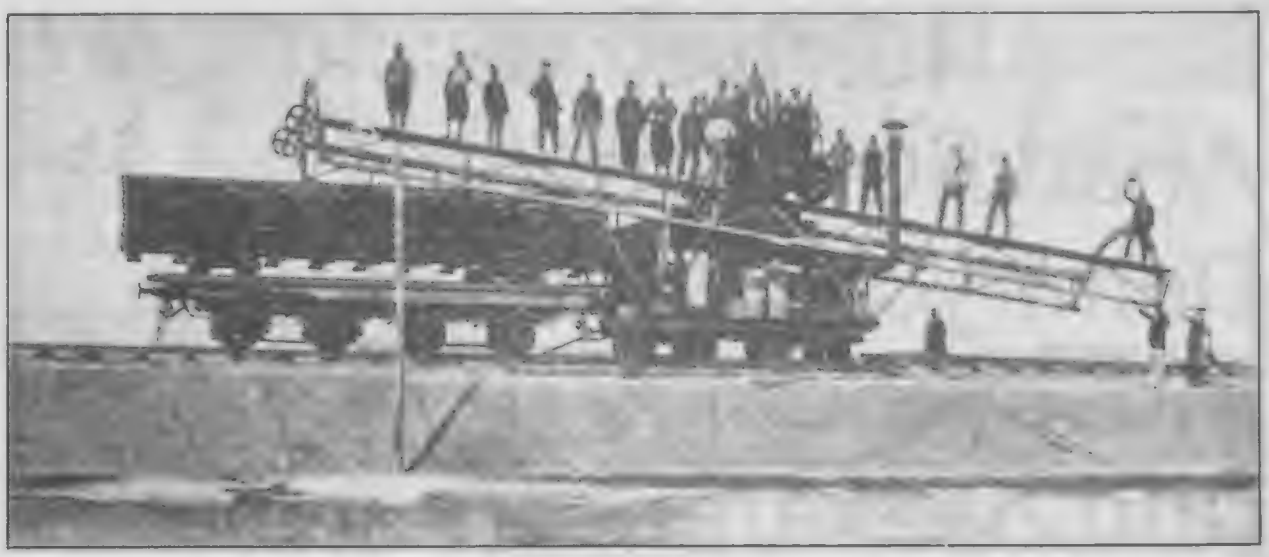

Anadolu-Bağdat Demiryolu inşaatında çalışan işçiler.

mesi icab eden teminat akçesinin yükselmesine sebep olabileceğinden hükûmet-i sen'iye için dahi muzırdır. Ve bu sebeple bilcümle kanunî vesaitle bunun men'i lâzımdır."[6]

Zaptiye nâzırının demeci ilginçtir. Önce yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı gibi iş uyuşmazlığında başı çeken "ecnebi müstahdem", yani yabancı işçilerdir. Osmanlı Devleti'ne yabancı sermaye gelirken işgücünü de birlikte getirmektedir. O dönemde demiryolu gibi ileri teknoloji ürünü olan bir ulaşım aracı nitelikli işgücü gerektirir. Bu nedenle birçok alanda olduğu gibi demiryolunda da nitelikli işler yabancı işçilerce yürütülür. Bu durum ayrıca yabancı-yerli işçi ayırımına gidilmesine neden olur. Eşit işe eşit ücret ilkesi çoğu kez göz ardı edilir.

Demeçteki ikinci önemli nokta "tatil-i eşgal için tahrikat"ta bulunan ya da grevlere karışan yabancı işçilerin Türkiye'de "müsafir" sıfatıyla bulunmaları nedeniyle işlerine son verilebileceği ve sefaretlerin de bu konuda onaylarının alındığıdır.

Üçüncü nokta "tatil-i eşgal" devlet hazinesinden ödenmesi gerekecek teminat akçesini yükselteceği için Osmanlı hükûmetinin çıkarlarıyla da bağdaşmaz. Demiryolu kumpanyası ile yapılan sözleşme gereği işverenin kazancı "kilometre garantisi" ya da "teminat akçesi" denilen yöntemle güvence altına alınmıştır. Grev nedeniyle kayba uğrayacak olan işveren değil, Osmanlı hazinesidir.

Zaptiye nâzırının vurguladığı son nokta grevlerin "bilcümle vesaitle" yasaklanması gereğidir.

Görüldüğü gibi, demiryolu grevi hükûmeti yakından ilgilendirir. Verilen demiryolu imtiyazı Babıâli'yi kıskıvrak bağlamış, sözleşme gereğince, kilometre garantisi adı altında hattı işletenlerin kârı güvence altına alınmıştır. Grev nedeniyle doğacak zarar "teminat akçesi" olarak kumpanyaya her halükârda ödenecektir.

Anadolu demiryolu sendikasının taleplerini inceleyen komisyondan bir sonuç çıkmaz. O sırada Rumeli Demiryolları'nda iş uyuşmazlığı sürmektedir. Nitekim Rumeli Demiryolu çalışanları da greve gitmişlerdir.

Anadolu Demiryolu memur ve müstahdemleri 14 Eylül sabahı grevi başlatırlar. Sadarete verdikleri lâyihada grevden doğacak sorumluluğun kumpanya ve hükûmete düşeceği belirtilir.[7]

Aşağıda ayrıntılarıyla verdiğimiz lâyiha Türkiye'de toplu iş sözleşmesi yapma girişimlerinin ilk örneklerinden biridir. Cemiyet-i Uhuvvetkârâne Ana-

Üsküdar Mutasarrıflığı

Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkârânesi ünvanıyle merkez-i idaresi Haydarpaşa'da Rıhtım üzerinde 1 numerolu daire-i mahsusede teşekkül eden cemiyetin heyet-i idaresi tarafından cemiyetler nizamnamesinin irae ettiği şerait dahilinde ita kılınan beyanname ve merbutu nizamnameler tetkik olunmuş, cemiyet-i mezkûrenin maksad-ı teessüsü anlaşılmış olmakla yine kanun-ı mezkûr ahkâmına tevfikan bu ilmühaber ita kılındı.

23 Eylül, sene 325
Üsküdar Mutasarrıfı: Faik

Zaptiye Nezareti'nden,

Anadolu Şimendifer Kumpanyası müstahdeminin terfih-i halleri için Nafıa Nâzırı ile birlikte Şirket müdürânıyle müzakerede müdirân-ı mumâileyhumâ tarafından müstahdemin-i mezkûre hakkında gayet hayırhahâne temayülât görülerek ve kendileri tarafından da yövmiye ve menfaatleri muhafaza edilerek herşeyden evvel amele ve hamal ve emsâli küçük müstahdeminin derhal yövmiye ve maaşlarının tezyidi ve diğerleri hakkında da tetkikâtın şu birkaç gün zarfında ikmâli ve bilcümle tezyidâtın Ağustos-ı efrenci ibtidasından itibaren itibar olunarak kimsenin diğerine nisbetle mağdur kalmaması istihsal edilmiş olduğu Dahiliye Nezaret-i aliyyesinden iş'âr ve keyfiyet Üsküdar polis müdürü tarafından delegelere beyân ve ifham olunduğundan müstahdeminin hükümet-i seniyyenin himemât-ı himayekârisi neticesine intizar ve vazifeleri ile işgâl eylemeleri nezaret-i aliyyenin taleb-i vâki'i üzerine ilân olunur.

"Anadolu şimendifer müstahdemininin terk-i eşgâli", *İkdam*, 14 Eylül 1908, s.3.

Anadolu Osmanlı Demiryolu Doktorlarından ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi Reisi Arhangelos Gavrili'ye Göre Cemiyetin Amaçları

İşbu cemiyet-i uhuvvetkârinin yegâne maksadı tekmil mesaisini Anadolu Osmanlı Demiryolları Müdür-i Umumîsi cenablarının ba-sened biçare memurin ve müstahdemine karşı taahhüd eylediği mevâld ve şerâiti tatbik ettirerek bu zavallıların refah ve saadetlerinden kendi hallerine göre hissemend olabilmeleri için sarf-ı mesâi eylemekten ibaretti.

İşte cemiyet-i mezküre maksad ve esas-ı teessüsü hemcins ve rüfeka-i say'lerinin terfih-i hallerini nuhbe-i âmâl etmekten ibaret bulunmakta idi.

Bundan başka işbu cemiyet-i uhuvvetkârânenin çizmiş olduğu programında iane sandıkları tesis ederek hasta, sakat ve alîl kalan memurini şirkete muavenet, içlerinden vefat eyliyenlerin evlad ve iyâline teavün ve onları tahsil ettirerek âtîlerini temin gibi makâsid-i insaniyetperverâne de münderiç idi. Şimendifer memurlarına mahsus bir kooperatif şirket teşkil eylemek, ucuz ücretle ekmek tedarik etmek üzere şimendifer memuruna mahsus fırınlar tesis etmek, mutedil fiyatlarla mahrukât tedarik etmek gibi teşebbüsât-ı nafıa ve iktisadkârâne de hep bu programda münderic idi.

Arhangelos Gavrili, *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi'nin İçyüzü*, Dersaadet; Mahmud Bey Matbaası, 1327, s.241-242

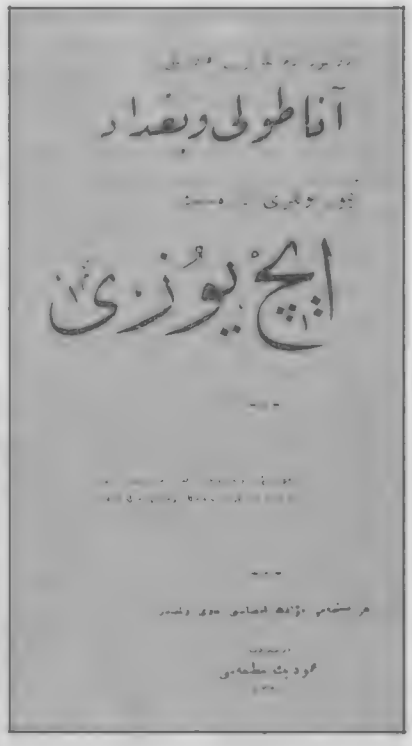
آناطولی وبغداد
ایچ یوزی

Doktor Arhangelos Gavril'in kitabının kapağı.

dolu-Bağdat demiryolu memurin ve müstahdemini adına toplu görüşme ve toplu sözleşme yapmayı amaçlamaktadır. 33 maddelik "metalibât", işgören kesimin toplu sözleşme tekliflerini kapsamaktadır. Bu denli ayrıntılı bir "metalibât" listesi işgören kesimin örgütlenme gücünü de yansıtmaktadır.[8]

Hat çalışanları herşeyden önce kurdukları sendikanın işveren tarafından tanınmasını isterler. Talep listelerinin ilk maddesi bu isteği içerir. Ücretlerde on yıllık çalışanlara % 40, beş yıllık çalışanlara % 30 ücret artışı talep edilir. Günlük çalışma saatlerinin sınırlanması, gece işi için çift yövmiye ödenmesi, pazar gününün hafta tatili olarak kabulü, senede dört hafta ücretli izin, talep listesinde yer alan diğer maddelerdir. Ayrıca çalışanların hastahane masraflarının şirketçe ödenmesi istenmektedir.

"Eşit işe eşit ücret", Osmanlı uyruklu çalışanların ayrıca talep ettikleri bir hususdur. Kumpanyanın "İstanbullu ve bilhassa Türk memurlara müsavata muhalif muamelede" bulunduğu, yerli ve yabancı işçiler arasında ayırım gözettiği, yapılan işe göre ücret tahakkuku taleplerini geri çevirdiği vurgulanır. Kendilerine "siz biftek yemeğe, şampanya içmeye alışmamışsınız; ihtiyacatınız azdır; ekmek peynir ile geçinebilirsiniz. Binaenaleyh tuvalet masrafınız yoktur. Avrupalı memurlar kadar maaşa müstahak değilsiniz" dendiği ileri sürülür. Yüksek maaşlı memuriyetler münhal olduğu zaman mutlaka "Avrupa'dan memur celb" edilerek Osmanlı uyruklu çalışanların bu görevlere getirilmedikleri yakınma konusudur.[9]

"Eşit işe eşit ücret" ilkesi gündemde yoğun bir biçimde tartışılan bir konudur. Fransa'nın Istanbul'daki ticaret odası Osmanlı işgöreninin isteklerinin yersiz olduğunu, zira yabancı işçinin aldığı yüksek ücret karşılığında daha verimli çalıştığını ileri sürer. Avrupalı işçi daha güçlü kuvvetlidir. Böyle bir beden daha iyi beslenmelidir. O nedenle daha yüksek bir ücreti hak eder. "Türk gibi kuvvetli" lâfta kalır. Osmanlı işgöreni, İngiliz ve Fransıza oranla kısa sürede tükenir. Çünki İngiliz biftek yiyip birasından demlenirken, Fransız etiyle şarabını yudumlarken Türk bir somun ekmeğe bir salkım üzüm, ya da birkaç zeytini katık eder. Üzerine de bir bardak dolusu suyu diker. Bu beslenmeyle Osmanlı işgöreni enerji açısından İngiliz ve Fransızla boy ölçüşemez.[10]

Kumpanya genel direktörü Huguenen.

Grevler nedeniyle İstanbul'daki Fransız [illegible]caret Odası'nın yayın organında yer alan bu görüşler somut kanıtlarla da desteklenmek istenir. Osmanlı kömür madenlerinde Osmanlı amelesinin çıkardığı kömür miktarı Fransız amelesinin yarısı kadardır. Bu nedenle Osmanlı'ya Fransız'a ödenenin yarısı kadar bir ücret verilir. Keza, Marmara kıyılarında Fransız sermayesinin işlettiği bir çiftlikte, altışar kişiden oluşan Fransız, Hırvat ve Osmanlı amele gruplarına toprak kazdırılıp taşıtılır. Gün sonunda Fransız'ın yaptığı iş 5 ise Hırvat'ınki 3, Osmanlı'nınki 2'dir.

Fransız bu enerjiyi günde iki litre şarap içerek sağlamaktadır. O nedenle Osmanlı'ya 10 kuruş gündelik ödenirse, Fransız'a doğal olarak 25 kuruş ödemek gerekir.

Üçüncü bir örnek inşaat sektöründen verilir. Ev yaptıran bir mühendis İtalyan ve Osmanlı Rumu duvarcı ustaları istihdam eder. İtalyanlar götürü iş yaparlar ve gündelikleri 35-40 kuruşa gelir. Rum işçiler ise gündelikçidirler ve ellerine 15 kuruş geçer. Rum işçiler buna itiraz ederler ve işveren kendilerine götürü çalışmayı önerir. Rum işçiler sevinerek kabul ederler. Ancak, yapılan iş sonucu ödenen ücret, gündeliğe vuruluğunda 10 kuruşa gelir.

Öte yanda Osmanlı işçisi daha az enerjik olmanın ötesinde sakardır. Bu nedenle gerek miktar açısından, gerekse nitelik yönünden daha az vasıflı bir işe Avrupa standartlarında ücret ödenemez.

Fransız Ticaret Odası grevler konusunda hükûmeti "uyarır". Hükûmet düzeni sağlamalı, grev elebaşlarını hizaya getirmeli, suçluları cezalandırmalı, "çalışma özgürlüğü"nü güvence altına almalıdır. Bu görevlerini yerine getirmezse, Osmanlı grevlerin en korkuncuyla karşılaşacaktır; "Kapitalistler greve gideceklerdir." Diğer bir deyişle yabancı sermaye kaçacaktır.

"Osmanlı Proletaryasının Yanılgıları" başlığını taşıyan başka bir yazıda da, yine aynı yazar hükûmetin grev konusunda çekingen davranmasının vahim sonuçlar doğuracağını, yasalar uygulanmazsa ülkede "devrim" tehlikesi başgöstereceğini söyler.[11]

İstanbul'daki yabancı ticaret odalarının farklı ücret uygulama yöntemin-

Anadolu Şimendiferleri müstahdemininin metalibatı

1. Memurin heyet-i ittihadiyesinin şirket tarafından resmen tanınması.

2. Şube Müdürleri ve ekâbir-i memurinden maada bilumum memurin-i saireye hadd-ı asgarisi 5 lira olmak üzere birer maaş ikramiye itası ve bu ikramiyenin her gûna tevkifattan muaf olması.

İhtiyacat-ı zaruriyeden olan mekulât vesaire fiyatının terfiinden dolayı fenalaşmış olan memurların ahvâl-i hazıra-i maliyesinin islâhı için mezkûr ikramiyenin itâsı lazımdır.

3. 2.000 kuruşa kadar maaş alan bilumum memurin-i muvazzafa yani komisyone memurların maaşâtının atideki nisbet dairesinde zammı.

Evvela müddet-i istihdamları 10 seneden ziyade olan memurlar için 300 kuruş, beş seneden ziyade hizmette bulunanlar için 200 ve beş seneden az hizmet etmiş olan memurlar için 150 kuruş zam icrası.

Sâniyen lâkal 4 sene ifa-i hizmet eden yövmiyeli memurlara günde rayiç akçe 5 kuruş zam itası.

Sâlisen sair gündelikçi memurlara ve her sunuf mütehassıs amelelerin yövmiyelerine rayiç akçe 4 kuruş zam edilmesi.

Râbian yol amelesi misillu her sunuf müstahdemin yövmiyesine günde 3 kuruş zam icrası.

4. Şuabât-ı muhtelife-i şirkete "elev" olarak tayin edilen mülâzimîne en evvel oniki kuruş ve Haydarpaşa'dan İzmit'e kadar istihdam edilecek müstahdemin ve bilumum amelenin yövmiyesi 11 kuruş ve İzmit'ten ileriye istihdam olunacaklar için 10 kuruş yövmiye tayini.

Üçüncü sınıftan olan mütehassıs amelelere hadd-ı asgarî olarak saatte 2 kuruş ve ikinci sınıftan olanlara 3 kuruş ve birinci sınıftan olanlara 4 kuruş ücret itası.

Elhâletühâzihi ucurât-ı mezkûreden dûn ücret-i memurîn ve amelelerin ücretleri miktar-ı mezkûreye iblağ edilecektir.

Bin kuruştan fazla olan maaşâtın altın akçe olarak itası.

Sınıflara münkasim muhtelif memuriyetlere ve bunlara mahsus azamî ve asgarî miktar-ı maaşâtı ve her iki senede bir defa olmak üzere terfi-i maaşâtı irae eder bir cetvelin müstahdemin-i daime ve memurin-i muvazzafaya mahsus olmak üzere tanzim ve neşredilmesi.

Zamm-ı maaşlar 900 kuruşa kadar % 15, 1500 kuruşa kadar % 12 ve 1500 kuruştan fazla maaşlar için % 10 nisbetinde olarak icra edilmesi.

5: İsbat edilmiş suistimalâttan maada ve hastalık ve mücazaat misillü ahvâlin mani-i terakki olmaması.

6. Bir memura bir vazife tevdi edildiği halde bu memura bu vazife için ayrıca ücret verilmesi ve ancak esbâb-ı mücbire haylûleti takdirinde nihayet iki ay için ücret verilmemesi.

7. Adem-i iktidar ve suistimalât misillu ahvâl vuku' bulmaksızın terakki ettirilmeyen kabahatsız bilumum memurların müddet-i istihdamları ve ifa-i hizmetleri bâlâda zikredilen cetvele tatbik ile tetkikât-ı lâzime icra ve bu misillu memurlar için ihkak-ı hak ve cebr-i mâfât edilmesi zımnında bir komisyon-u mahsusun teşkili.

8. Müstahdemin-i daimenin nihayet iki sene sonra komisyone yani memurin-i muvazzafa sülûkuna ithal edilmesi ve hin-i tayinlerinde 45 yaşında olmadıkları halde şimdi yövmiye ile istihdam edilen memurların komisyone edilmeleri.

9. Komisyone edilecek memurlara hadd-ı asgarî olarak rayiç 600 ve müstahdemin-i saireye 400 kuruş maaş itası.

10. Muvakkaten istihdam edilen gar dö fren ve amelelere nısıf yövmiye verilmek usulünün lağvı.

11. Müddet-i işgaliyenin tayini.

12. Kaza ve âfet-i semaviye vesaire gibi ahvâl müstesna olmak üzere muayyen olan müddet-i işgaliyeden fazla çalışanlara gündüzleri ücretleri nisbetinde ucurât-ı munzama ve geceleri iki kat ücret verilmesi.

13. Katar ve makine memurlarına vazifelerinin ifasından sonra avdetlerinde yövmiyeleri verilmek üzere istirahat için bir gün tayini.

14. Memurinin hin-i tayininde iltimasa ve sıhriyete ve tarafgirliğe bakılmaması ve bunların nasb ve tayini için yalnız liyakat ve dirayetleri ve hüsn-i ahlâkları nazar-ı dikkate alınması.

15. Anadolu Osmanlı Demiryolu memurlarının sair idarelere kabul edilmemeleri için şirketin mezkûr idarelerle yapmış olduğu mukavelâtın fesih ve ilga edilmesi.

Memurînin şirkete karşı vezâifi ile bilhassa âtide gösterilen hususâtta hukukunu tayin etmek üzere memurîn nizamnamesinin tadili.

16. Memurîne ait hususâtı tedkik ve muayene etmek bedehu yalnız direktöre ait olmıyarak bu babda bir meclis-i idarenin teşkili.

17. Şirket meclis-i idaresi tarafından verilen komisyone bazı memurîn-i muvazzafaya mahsus varakanın şimdiye kadar yapıldığı üzere hastalık vesile ve esbâb-ı saireden dolayı memurlardan geri alınmak ve bu memurların yövmiyeli olarak istihdam edilmek usulünün lağvı.

18. Komisyone memurların azli yalnız sirkat yahut suistimalât için icra edilmesi ve bir memurun bulunduğu sınıftan aşağı bir sınıfa tenzili isbat edilmiş suistimalât veya ader-

den yana tavırlarına Dersaadet Ticaret Odası da arka çıkar. Odanın yayın organı yerli-yabancı işçi ayırımı konusunda Osmanlı amelesini haksız bulur. "Yerli amelenin ecnebi amelesi seviyesinde olamıyacağı"nı ileri sürer.

13 Eylül günü Haydarpaşa istasyonu girişine bir beyanname asılarak 13 Eylül akşamı son trenlerin gelişinden sonra tüm işçilerin işyerlerini terkedecekleri işçi komitesince halka duyurulur. Grevi önlemek amacıyla 13 Eylül günü Cemiyet temsilcisi Abdurrahman Âdil Bey Nafıa Nezareti'ne çağrılır. Zaptiye Nezareti'nce "Anadolu Şimendifer Kumpanyası Müstahdeminine" bir uyarı bildirisi yayınlanır; çalışanların "vazifeleriyle iştigal eylemeleri" istenir.

Ancak, kumpanyanın ve hükûmetin çabaları sonuç vermez: 14 Eylül sabahı grev başlar. 15 Eylül tarihli *İkdam* gazetesi grev haberini şöyle geçer:

"Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya, Konya-Bulgurlu hatlarıyla bu hattın bütün şubelerinde amele ve memurlar dün sabah umumiyetle terk-i işgal etmişlerdir. Kumpanyanın müstahdemleri ellerinde bayraklar ve önlerinde bir bando mızıka olduğu halde daha sabahleyin erkenden işbaşından çekilmişler ve teşkil ettikleri alayla Haydarpaşa, Kadıköy ve cıvarını dolaşmaya başlamışlardır. Fakat bu gezinti fevkalâde bir intizam dahilinde vuku bulmuş ve umum ahali şimendifer müstahdemlerinin bu asayişperverliğini alkışlamıştır."[12]

Grevin başlamasıyla birlikte Harbiye Nezareti Haydarpaşa'ya asker sevkeder. İşçiler işgal ettikleri binalardan çıkarılırlar. Cemiyet temsilcileri kumpanya genel direktörü Huguenen ile gö-

iktidar ve liyakât gibi ahvâlde vuku' bulması.

19. Pazar günleri işleyen komisyone memurlara senede beş hafta ve pazar günleri istirahat eden memurlara senede 4 hafta mezuniyet itası. Bu mezuniyetlerin mecbur ül ilâ olup maaşlı olacak ve isteyen memur üç senede üç senelik mezuniyetini def'aten istihsale selahiyettâr olacaktır.

Sene nihayeti 31 Kânun-u evvel olacaktır.

20. Pazarları eyyâm-ı tatiliye olacak ve sair idarelerde olduğu misillu mezâhib-i muhtelifeye mahsus eyyâm-ı tatiliye-i sairenin evvelce tayin edilmesi.

21. Haydarpaşa memurlarının şehirde veyahut mevâki-i mütecavirede ikâmet edebilmesi ve mevâki-i mütecavirede ikâmet edenlerin katarlarla meccanen seyahate mezun olması.

22. Beş sene Haydarpaşa'da ikâmet eden bir memurin rızası olmadıkça hat boyuna nakil edilememesi.

23. İhtiyacat-ı zaruriyeden olan eşyanın hat boyuna ve mütekabilen nakli hakkında teshilât icrası.

Katar ve makine memurlarının 5 kilogramı tecavüz etmemek şartiyle kendilerine mahsus mekulâtı nakledebilmeleri.

24. Bir memurun senede kaç pasoya istihsale hakkı olduğunun tayini ve bunların suret-i itasının teshili ve memurin ailesi efrâdının rub'u ücretle seyahate mezun olmaları.

25. Esbab-ı vâhiye ve cüz'iyeden dolayı istifa edilen cezai nakdî usulünün lağvı.

Bir memura icrası lâzım gelen mücazât-ı tevbih ve ihtarâttan sonra bilâ ücret evkât-ı musîbe için işinden el çektirilmesi ve fakat bu cezanın tekrar etmek şartiyle musamaha gösteren ve mühim kabahatler işleyen memurlar hakkında icrası. Bu suretle işinden el çektirmek şirketin meclis-i idaresi kararıyle icra olunması ve mamafih bir kabahat için bir mücazât tayini ve birkaç mücazâtın tertib edilememesi.

26. Onbirinci fıkranın ve 1242 ve 1258 numaralı maharrerât-ı umumiyenin lağvı.

27. Memurin nizamnamesinin 40 numaralı fıkrasının lağvı.

28. Şirketin etibba dairesi umuru hakkında bir nizamnamenin tanzimi ve işbu nizamnamede başlıca hususât-ı atiyenin tayini:

Evvelâ memurların ahvâl-i sıhhiyesine ve nakline ve esbâb-ı sıhhiyeden dolayı taleb olunan mezuniyetler vesaire hakkında mesaili tetkik için nüfus-u hariciyeden azade olmak şartiyle mustakilen bir heyet-i tıbbiyenin teşkili.

Sâniyen havası muzır olan istasyonlarda tedâbir-i sıhhiye ittihazı ve bu misillu istasyonların tayiniyle muhtelif sınıflara taksimi ve münâvebeten üç ayda bir olmak üzere bu istasyonlar memurlarının tebdili.

Sâlisen memurin nizamnamesinin hastalıklara müteallik olan 25 ve 29 ve 66 ve 67 ve 68 numerolu fıkraları ahkâmının bervech-i ati tâdili.

29. "Fıkra 25" maaşından yüzde bir buçuk nisbetinde bir meblağ tediye eden her memur kendisinin ve ailesinin tedavisine ve meccanen muâlecât ahzine selâhiyettar olması..

Memurların hastahane mesârifi şirkete ait bulunması.

30. İkinci fıkrada gösterilen ahvâl müstesna olmak üzere komisyone olan memur kesb-i afiyet edinceye kadar maaşlarını ahz eylemeleri.

3 ncü ve 4 ncü ve 5 nci ve 51 nci fıkraların lağvı.

"Fıkra 66" beş günden ziyade imtidad eden hastalıklar için hastalık müddetince yövmiye itası ve hasta memurların şirket tarafından meccanen tedavi ettirilerek hastahane mesârifinin şirketçe tediyesi.

"Fıkra 67 ve 68" ifa-i vazife esnasında hastalanan ve kazazade veya cerihedâr olan memurlar kesb-i şifa edinceye kadar şirketçe meccânen tedavi edilmeleri ve hastahane mesârifinin itası ve üç ay kadar tam yövmiye şühûd-u atiye için nısıf yövmiye itası.

Eczanelerin bilihtimam ıslahiyle fenn-i tıb-ı hâzırın icab ettirdiği bilcümle muâlecât ve eşya-ı sairenin mevcud bulundurulması.

31. Mesârif-i vâhiyye ve saireye ve ameliyat katarlarına ve yatak paralarına ve kilometre başına verilen ikramiye ve tasarruf akçeleri hakkındaki nizamnamenin tadili ile bu bâbda Şark Demiryolları'nda olan nizamnamenin esas ittihaz ettirilmesi.

32. Memurların menâfii gözetilmek suretiyle tekaüd sandığı nizamname-i dahiliyesinin yeniden tetkik ve tadili.

Mezkûr nizamnamenin müddet-i memuriyet ve hakk-ı tekaüdiye hakkında gösterilen sinn ve tekaüd maaşının miktarı ve eytâm ve erâmil maaşatı ve çocuklar hakkında tayin olunan sinn-i rüşd ve yetim kız çocukların himayeleri hakkındaki ahkâmın bilhassa tetkiki ve tâdili.

6 ve 16 ve 17 ve 29 ve 31 ve 33 ncü maddelerin tâdili ve 37 nci maddenin ikinci ve üçüncü fıkrasının lağvı "16 ncı madde" her sene için tayin olunmuş hakk-ı tekaüdün yüzde ikiye iblağı.

33. İhtiyât ve iane sandıklarına ait nizamatın ve hususiyle hisse-i musîbeye aid 43 ncü fıkrasının tamamen tatbiki.

Tadilât-ı muhtelife

1. Fena havalarda katar memurlarının muhafazası için bilcümle frenli vagonlara kapalı mahaller tertib edilmesi.

2. Üniforma iksâ'sına mecbur olan "muvman" memurlarına iki senede bir defa meccanen olarak birtakım "gala" üniformasının itası.

3. Haydarpaşa muvakkıfı büfesinin işletilmesi şerait-i hazıra ile memurların heyet-i ittihadiyesine tevdi olunması.

Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi
Anadolu Demiryolları Memurini Cemiyet-i Uhuvvetkârisine,
Haydarpaşa,

Memurin ve müstahdemin-i cemiyet-i ittihadisine 16 Mayıs 1908 tarihinde teklif olunan mütalebâtı kanun dairesinde kabul edeceğime dair taahhüdat-ı resmiyemi tebliğ ve te'kid eylerim. Müdüriyetin arzu ve iktidarında kalacak ve bilâhare bazı maddeleri müzakeresi üzerine yavaş yavaş mevki-i tatbike vaz' edilecek olan mükâfât-ı nakdiyye meselesiyle hükümet-i seniyyenin karar-ı resmiyesine vabeste olan mevadd müstesnadır.

Müdür-i Umumî Huguenen

rüşmek isterlerse, direktör kendilerini kabul etmez. Almanya'daki Deutsche Bank genel müdürlüğünden talimat beklediğini bildirir. Temsilcilere akşam saat sekizde Beyoğlu'ndaki ikâmetgâhına gelmelerini söyler.

Cemiyet temsilcileri söylenen saatte Huguenen'le görüşme masasına oturmak üzere Beyoğlu'na geçerler. Ancak, kapıdan gerisin geriye dönmek zorunda kalırlar. Mösyö Huguenen, Tarabya'da baloya gitmiştir.

Berlin'de toplanan kumpanya yönetim kurulu Cemiyet-i Uhuvvetkârâneyi sendika olarak addeder ve tanımaya yanaşmaz. Ancak, şirketin İstanbul müdüriyetince önerilen ücret artışlarını 1 Ağustos'tan itibaren yürürlüğe girmek üzere kabul eder. Ayrıca sosyal mevzuatla ilgili bazı hususlarının da kabulüne yanaşmaz.[13]

Grev nedeniyle Babıâli her geçen gün kilometre garantisi ödemek zorunda kalmaktadır. Zaptiye Nazırı Sami Paşa Haydarpaşa'ya geçerek işçi temsilcileriyle görüşür; grevler sonucu Maliye'nin güç durumda kaldığını, işbaşı yapmadıkları takdirde zor kullanıp grevci işçileri tutuklatacağı tehdidini savurur.

Grevin üçüncü günü Cemiyet-i Uhuvvetkârâne hukuk müşaviri Abdurrahman Âdil Bey hükûmetin arabuluculuğunu talep eder. Sadarette bulunan Kâmil Paşa'ya verdiği "istida"da, "memurin ve müstahdeminin hükûmet-i seniyyenin zararını mudi' olmamak için tekrar işe başlamaya amade olduğunu", ancak Ankara mukavelenamesinin 12. maddesi gereğince "ahvâl-i fevkalâdede temin-i münakalât için hükûmet-i seniyyenin tekmil hatta vaziyet etmesi"nin gerektiğini belirtir.

İstida, şirketi harekete geçirir. Ordunun demiryollarına el koyması kumpanyanın işine gelmez. Huguenen, Cemiyet'in "metalibât"ını alelacele kabul eder. Anadolu Demiryolları Memurini Cemiyet-i Uhuvvetkârisi"ne yazdığı "tahrirat" bir bakıma işgören sendikasının tanınması anlamına gelir. 19 Eylül 1908 günlü "tahrirat"ı ilişikte yayınlıyoruz.

Ancak, Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatı'nın çıkarılması ve bir süre sonra 31 Mart Vak'ası üzerine İstanbul'da ilân edilen sıkıyönetim Huguenen'i sözünden geri döndürür. Verilen haklar geri alınır.

Bunun üzerine memur ve müstahdem 900 kişinin imzasını taşıyan bir "istida" hazırlanır ve Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne verilir. Bakanlığının arabuluculuğu istenir. Nâzır Hallaçyan Efendi'nin başkanlığında iki kez işçi ve kumpanya temsilcileri biraraya gelir.

Hallaçyan Efendi çalışanları haklı bulur. Ancak müdür-i umumî Huguenen ortalıklarda yoktur. Görüşler Huguenen'in dönüşüne ertelenir.

Bu arada Cemiyetler Kanunu yayımlanır. Adliye Nezareti adlî müşaviri Kont Ostrorog'un uyarısı üzerine işçi cemiyeti nizamnamesinde Cemiyetler Kanunu'na göre gerekli düzenlemeleri yapar ve resmen hükûmete başvurur. Hükûmet cemiyeti tasdik ederek meşrulaştırır. Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi'nin Üsküdar Mutasarrıflığı'ndan almış olduğu onayı da ek olarak yayınlıyoruz.

Cemiyet'in yeni programında, işverene karşı çalışanların haklarını korumanın yanında iane sandığı kuracağı; hasta, sakat kalan çalışanları gözeteceği, vefat edenlerin ailelerine yardım edeceği, çocuklarını okutacağı kaydedilir; demiryolu memurlarına mahsus bir kooperatif açacağı, fırın işleteceği, yakacak temin edeceği belirtilir.

Huguenen, işçi cemiyetini kapattırmak için elinden geleni ardına koymaz. Esas amacının "gizli"liğini ileri sürerek cemiyetin "mugayir-i kanun" (illegal) olduğunu iddia eder ve kapatılması için Şûrâ-yı Devlet'e başvurur.

Şûrâ-yı Devlet Osmanlı vatandaşlarının cemiyet kurma hak ve özgürlüğünün meşrutiyetin güvencesi altında olduğunu belirterek Huguenen'in isteğini geri çevirir.

Huguenen bu kez Cemiyet'in aslında bir sendika olduğunu, sendikaların ise Tatil-i Eşgal Kanunu'nca yasaklandığını ileri sürerek bu kez Adliye Nezareti'ne başvurur. Kendisine dava vekili olarak İzmir mebusu Nesim Mazliyah Efendi'yi tutar.

Adliye Nezareti başvuruyu suç duyurusu kabul eder ve Üsküdar Ceza Mahkemesi'nde dava açılır. Üsküdar kendisini yetkisiz görür ve dava İstanbul'a havale olunur. İstinaf Ceza Dairesi dosyayı inceledikten sonra ileri bir tarihe erteler.[14]

Türkiye'nin ilk sendikal örgütlerinden Anadolu-Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemîni Cemiyet-i Uhuvvetkârânesi hakkında bilgilerimiz, şimdilik bu kadar. İlerde, Zaptiye, Adliye, Dahiliye ve Ticaret nezaretleri ve Anadolu-Bağdat Demiryolu kumpanyası arşivleri bizleri bu konuda daha ayrıntılı bilgilerle donatabilir. Umudumuz Türkiye'de bir an önce sosyal tarihin ve bu arada "emek" ve "sendikal" tarihin geniş bir ilgi alanı uyandırması. □

[1] Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, sayı 2, Mart 1977, s.277-295.

[2] Zafer Toprak, "1909 Tatil-i Eşgâl Kanunu Üzerine", *Toplum ve Bilim*, sayı 13, Bahar 1981, s.143.

[3] Anadolu Demiryolu'nda işçi-işveren ilişkileri ve politik uzantıları için bak: Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara; Yurt Yayınları, 1987, s.67-85.

[4] *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Ağustos 1908, s.3.

[5] *Tercüman-ı Hakikat*, 30 Ağustos 1908, s.3.

[6] "Anadolu demiryolu şirketi ve tatil-i eşgâl", *İkdam*, 3 Eylül 1908, s.2.

[7] "Terk-i eşgâl", *Tercüman-ı Hakikat*, 15 Eylül 1908, s.2.

[8] "Anadolu Şimendiferleri müstahdemininin metâlibâtı", *İkdam*, 15 Eylül 1908, s.2.

[9] "Anadolu Şimendiferi", *Tanin*, 2 Eylül 1324, s.3.

[10] E.G., "Les grèves", *Revue commerciale du Levant*, aout 1908, s.233-236.

[11] E.G., "Les erreurs du prolétariat ottoman", *Revue commerciale du Levant*, septembre 1908, s.408-411.

[12] "Anadolu şimendifer müstahdemininin terk-i eşgâli". *İkdam*, 15 Eylül 1908, s.2.

[13] *Le moniteur oriental*, 17 Septembre 1908, s.3.

[14] Arhangelos Gavrili, *Anadolu Osmanlı ve Bağdat Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi'nin İçyüzü*, Dersaadet; Mahmud Bey Matbaası, 1327, s.242-244.

Kızıl Bayrak'tan Haberler, Yorumlar, Makaleler

Alman Sol Basınında Türkiye
1920-1921

METE TUNÇAY

Rote Fahne, 3 Temmuz 1920

İngiltere ve Doğu

Karl Radek'in "İngiltere ve Doğu" başlıklı, iki bölümden oluşan yazısının ilk yarısı.

Müttefikler, birbuçuk senelik bir düşünüp taşınmadan sonra, Türkiye'nin kaderini belirleyecek girişimlerde bulunuyorlar. Aslında mesele çok basitmiş gibi görünüyordu: Türkler Ermenileri katletmişler ve hakikaten varolan ya da varolduğu uydurulan bir sürü halkı ezmişlerdi. Oysa bu halkları önce kurtarıp, sonra kendisi ezebilmek hakkı sadece ve sadece büyük sömürgeci güçlerin elindeydi. Öyleyse Türkleri parçalamalı ve kendilerine ait olup da bu dünyanın güçlülerinin iştahını kabartan neleri varsa ellerinden almalıydı. Ondan sonra da paylaşma aşamasına geçilirdi. Çok basit bir mesele. Oysa müttefiklerin geçtiğimiz birbuçuk sene içinde fikir birliğine varabildikleri tek konu, Türkiye'nin bölünmesinin gerekliliği oldu. Ama kimin hangi parçaya konacağı sorusunda bugüne değin bir fikir birliğine varamadılar. Fransa'nın Suriye'ye el koymasının gerekliliği, "Halkları Kurtarma Şirketi ve Ortakları"nın karar defterlerine işlenmişti bile. Tam bu aşamada Filistin Cephesi'ndeki İngiliz Kuvvetleri'nin başkomutanı General Allenby çıkıp, pişmiş aşa su kattı: "Suriye'yi Türklerin pençesinden kurtaranlar Fransızlar değil. Bu işi emrindeki İngiliz Kuvvetleri ile ben başardım." Ve Lord Curzon da gizliden gizliye düşündü ki: "Evet, Fransa iyi hoş bir müttefikimiz, ama bu iyi hoş müttefikin illâ da İngiltere ile Hindistan'ın irtibatını sağlayan Süveyş Kanalı'nın bu derece yakınına çöreklenmesi gerekmez ya! Hem sonra bir gün bu müttefik vefasız çıkarsa ne olacak? Niye bağrımızda bir yılan besleyelim?" Birbuçuk senedir Fransızlar İngilizleri ikaz edip duruyorlar: "Sayın Baylar, yeteri kadar soygunculuk yaptınız, şimdi ise bizi neden ihmal ediyorsunuz?" Arabistan'ın bölüşülmesi, Suriye ve Mezopotamya'da sayıları yarım düzineyi aşkın çeşitli krallıkların kurulması vesaire gibi konuları zaten artık kimsenin gündeme getirdiği yok; çünkü bu krallıkların hiçbirinin ayağı yere sağlam basmıyor, hiçbirinin sağlam bir örgütlenmesi ve tabanı yok; bunların varoluşlarının yegâne nedeni, İngiltere aleyhine girişecekleri entrikalar için Fransızlardan ve Fransa aleyhine girişecekleri entrikalar için de İngilizler'den para kopartabilmek.

İstanbul'un kaderini tayin etmek çok basit bir işmiş gibi gözükmekteydi. Ama bu sorun da çok güçlük çıkarttı. İngiliz Muhafazakâr Partisi'nin başkanı Robert Cecil "Evening Standart" gazetesinde Fransız kapitalistlerini suçlayarak, bunların İstanbul'u rahatça ve rakipsiz olarak kapatçılık yapabilecekleri bir merkez olarak görmek istediklerini ve saltanatın varlığının sürdürülmesini ve İstanbul'un açık şehir haline getirilmesini sadece bu nedenle savunduklarını ileri sürmekte. "Temps" gazetesi de bu suçlamaya en sevimli halini takınarak verdiği yanıtta şöyle demekte: "Ya siz, sayın Bay İngilizler, sizin istediğiniz de Çanakkale Boğazı'nı öyle şartlarla uluslararası karasuları haline getirmek ki, sonuçta en kuvvetli donanma olan İngiliz Donanması Çanakkale Boğazı'nın hâkimiyetini fiilen tek başına elinde tutabilsin.

Ermenistan kurtarılmalı. İtilâf Devletleri gazeteleri birbuçuk yıldır bunu yazıp duruyorlar. Peki ama, Ermenistan'ı kurtaracak olan kim? Böyle bir kurtarma operasyonu şimdiki durumda en az 150.000 askerin sevkini gerektirir. Ermenistan zaten Orta-Asya politikası için son derece büyük bir stratejik öneme haizdir. Tebriz Dağları, Mezopotamya, İran ve Güney Kafkasya'ya hâkim olmanın anahtarıdır. Ermenistan'a düzenlenecek bir sefer gayet pahalıya malolacaktır ve böyle bir sefer sadece İngiltere'nin işine gelir; ancak İngiltere'nin dost ve müttefikleri, İngiltere'ye karşı kendisine bu konumu bırakacak derecede güven duymuyorlar. İşte bu nedenle Kürt'ler, müttefiklerin kurtuluş gürültüsüne aldırmadan hâlâ soğukkanlılıkla Ermeniler'i katledip duruyorlar, tıpkı Abdülhamid'in saltanatının en parlak olduğu dönemlerde yaptıkları gibi. Dahası da var: Müttefikler, padişah ve İstanbul'daki paşalar kliği ile kendi istediği şartlarla bir barış anlaşması imzalayabilir. Peki ama kim bu anlaşmanın şartlarının yerine getirilmesini sağlayacak?

Türk subaylarının en kıymetlileri, çağdaş fikirleri en çok benimsemiş olanları, İtilâf Devletleri'ne karşı derin bir nefret duymakta. Askerî alanda yenilgiye uğramış olan Genç Türkler, yeniden Türkiye'nin fikir üretme merkezi konumuna geldiler. Genç Türkler, fikir alanında ve sosyal alanda bir yeniden doğuş sürecinin içindeler. Evvelce, iktidarını sürdürebilmek için uluslararası sermaye ile her türlü işbirliğine girmek zorunda olan bir büyük toprak sahibi ve subaylar partisi konumundaydılar. Oysa şimdi işte bu uluslararası sermaye, Türkiye'ye hükmeden ve Türk ulusunu temsil eden bu sınıfı yok etme gayreti içinde. Köylüleri İtilâf Devletleri'ne karşı savaşa çağırmak için, kendi isteğiyle feodal bir takım ayrıcalıklarından vazgeçmenin kolay bir şey olmadığı tabiîdir. Hiçbir sınıf, ayrıcalıklarından ve kendi sınıfsal tarihinden vazgeçme-

yi istemez. Polonya, ne kadar idealist olunursa olunsun, kendi çıkarını gözetmeksizin ya da kendi çıkarı hilâfına belirlenen istekler doğrultusunda bir politika izlemenin ne derece zor olduğunun canlı bir delilidir. Fakat Türk ordusunun subaylarının bir bölümü zaten uzunca bir süredir "deklase" olmuş ve feodal sınıfın dışına çıkmaya zorlanmıştır. Öte yandan köylüler de terhis edilip savaştan dönen askerlerin derebeylerini kovalaması nedeniyle, sorunun çözümünde üzerine düşeni yapmaktadır. Genç Türkler'den oluşan subay camiasının bir bölümü köylülerin ve terhis edilen askerlerin yanında yerini almış ve İtilâf Devletleri'ne karşı savaşım verecek bir başkaldırı ordusunu kurmaya ve köylü hareketini örgütlemeye başlamıştır. Bunlara karşı mücadele eden derebeyleri tarafının ise ciddiye alınabilecek bir güçleri bulunmamaktadır. Derebeyleri, ancak ve ancak yabancı güçlerin süngü gücü yardımı ile bu mücadeleden galip çıkabilirler ve bu durumda İtilâf Devletleri'nin herhangi bir müdahalesi, başkaldıran köylülere yönelik bir saldırı niteliğini kazanır. Müttefikler İstanbul'da 70.000 asker bulunduruyorlar, Çanakkale Boğazı'da ellerinde. Fakat Türkiye demek sadece İstanbul demek değil ve müttefikler herşeyi istedikleri yola koymak amacıyla Türkiye'yi bozguna uğratmaya kalkarlarsa, ülkenin iç kısımlarına önemli ölçüde askerî kuvvet (ki bu da takriben 300.000 kişilik bir kuvvet demektir) sevketmek ve Kemal Paşa tarafından yönetilen, başkaldırmış Türk kuvvetleriyle yeni bir savaşa girişmek zorundadırlar.

Rote Fahne, 12 Ocak 1921

Türkiye: Bir Komünist Halk Partisi

İstanbul, 10 Şubat

Ankara'dan bildiriliyor: Millî Meclis'in şimdiye kadar Halk Partisine [Zümresi'ne !] bağlı olan bazı üyeleri, Komünist Halk Partisi adını taşıyacak yeni bir parti kurmuşlardır.

[Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası 7 Aralık 1920'de kurulmuştur.]

Rote Fahne, 13 Ocak 1921

Türkiye İşçi Hareketi Hakkında [Bilgiler]

İstanbul'da 100.000 kadar işçi vardır ve bunların 12.000'i sendikal örgütlüdür. İstanbul'da Üçüncü Enternasyonal'le ilişkili bir Komünist grubu bulunmaktadır. Türk taşrasında da işçi örgütleri vardır: örneğin, Ereğli ve Zonguldak maden bölgelerinde. Eskişehir'de ise, Türkiye'nin yegâne gündelik sosyalist gazetesini çıkaran gayretli bir sosyalist derneği çalışmaktadır. [işçi]

Rote Fahne, 8 Şubat 1921

Türkiye'de Partilerin Durumu
(Rote Fahne'nin özgün araştırması)

İstanbul, Ocak sonu

Türkiye'deki sosyalist partiler şunlardır:

1. Türkiye Sosyalist Fırkası. Önderi [İştirakçi] Hilmi Beydir. Bu adam İngiliz işbirlikçisidir. Herhangi bir ilkesi bulunmayan partinin bilimsel sosyalizmin ne olduğundan da haberi yoktur. Geçen ay, İkinci Enternasyonal'e üye oldu. Partiye Kautsky'den, proletaryası güya Türk milliyetçileri tarafından ezilmekte olan Ermenilere yardım etmesini isteyen bir mektup geldi. Programının [Nizamname !] üçüncü maddesi bu sosyalist partinin amacını açıklayabilir: "Partinin kurucusu Hilmi'dir, bu nedenle de ömrü boyunca başkan olarak kalmalı ve değiştirilememelidir."

2. Sosyal Demokrat Fırkası denilen parti. Bunlar da Komünist değildir. Programları Wilson'un 14 Prensibinden oluşmaktadır.

3. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası. Bu partinin solcu önderleri devrimci sosyalistler, komünistlerdir. Almanya'da okumuşlar ve yeni devrimci yazını hevesle incelemişlerdir. Onlarla birlikte "İkinci Kongre" adlı broşürü Türkçeye çevirdik. Burada sosyalist yayın yapmak yasak. Bizse Komünistler olarak çalışmaya başlamak üzereyiz ve işimiz çok güç. En önemlisi, sınıf bilinçli bir proletaryamız yok, çünkü sanayimiz az gelişmiş durumda. Küçük burjuvaziyi ise kazanabiliriz. (Çünkü) İngiliz emperyalizmine de, Türk despotizmine de karşı. Türkiye gibi geri bir ülkede böylesi bir konum gayet iyi anlaşılabilir. Komünist Manifesti'nde bu gibi durumlar açıkça belirtilmiştir. Burjuvazi devrimci bir yolda yürümeye başlayınca, Komünist Partisi de mutlak monarşiye ve feodal toprak sahipliğine karşı onunla birlikte savaşmaya girişir. Bu yargı bize uymaktadır, çünkü Türkiye ulusal bağlamda Orta Avrupa'nın 1848 yılındaki toplumsal durumuna benzemektedir. -D.

Rote Fahne, 15 Ağustos 1921

Türkiye'de İşçi Hareketi

Türkiye'de şimdiki işçi hareketi milliyetçilikten sosyalizme geçiş aşamasında görülmelidir. Bunalım, yoksulluk, işsizlik ve açlık işçilere sınıf bilinci getirmekte ve Türkiye'nin yalnızca Avrupa bölümünde değil, Asya bölümünde de devrimci hareketin uyanmasına elverişli bir temel oluşturmaktadır.

1919'un başında sadece birkaç işkolunda sendika örgütlenmesi vardı, fakat 1920'nin sonunda sendikal, işçi sayısı 40.000'e yükseldi, daha da yükseliyor.

Birçok sendika arasında Anadolu demiryolcularının, elektrik işçilerinin, matbaacıların, deniz ulaşım işçilerinin ve madencilerin örgütleri de var. Bugünlerde Türkiye'nin ilk grevlerini göreceğiz. İtilâf kuvvetlerinin sıkı denetimine karşın, tramvay işçileri ve öğretmenler grev yapabildiler. 1918 [1908 ?] devriminden sonra, Türkiye'deki işçi hareketinde ortaya çıkan millî ve dinî eğilim bugünlerde azalıyor. Şimdi Rus devriminin büyük bir etkisi var ve bu olgudan ötürü Türk işçilerinin de devrim tarihinde değerli bir yer alacaklarına kesin gözüyle bakılabilir.

Rote Fahne, 17 Ağustos 1921

İstanbul'da Bir Genel Grev mi Olacak?

Chicago Tribune İstanbul'da bir genel grev olacağını bildiriyor. Durumun pekalâ farkında olan İtilâf temsilcileri bu hareketin tramvaylar, elektrik üreteçleri, su şirketi, tersane ve liman işçileri gibi bütün sanayi dallarını kapsayacağı kanısındalar.

Bu hareket Bolşevik propagandasından kaynaklanıyor. Bazı gösterilerde işçiler kızıl bayraklar açtılar. İşçilerin bunun siyasal bir grev olmadığını ileri sürmelerine karşın, öyle olduğu kesindir. Sosyalist sol kanat partilerin önderleri, Bâbıâliye ve işverenlere sunulacak koşulları hazırlamağa uğraşmaktalar.

Türk hükûmeti, hareketin İstanbul'un askerî işgalini haklı kılmak için çatışmalar düzenleyen Yunan etkilerinin sonucu olduğunu söylüyor. Geçen hafta tramvay işçilerinin kalkıştıkları bir grev güçlükle önlendi.

Chicago Tribune'ün bu haberi dikkatle incelenmeli. Bir süre önce, İstanbul'un gerçek egemenleri olan İngilizler Bolşevik-karşıtı önlemler almak için bu gibi haberler yaymışlardı. Bu havadislerin gerisinde de yine Bolşevik-karşıtı niyetler olduğu şüphesi vardır.□

Bir Kitabın Öğrettikleri ve Düşündürdükleri

BURHAN OĞUZ

SÜRÜP giden "Davos ruhu" edebiyatına rağmen güncellik ve sivriliğini koruyan Türk-Yunan ihtilâfını enine boyuna irdeleyen bir kitap Paris'te Siyasal Bilgiler Ulusal Vakfı'nın Uluslararası Etüdler ve Araştırmalar Merkezi'nde Araştırma Görevlisi Semih Vaner'in idaresinde yayınlandı.[1] Konuyla ilgili kişilerin, başta hariciye mensupları olmak üzere mutlaka okumalarının gerekli olduğu bu kitap, Uluslararası Etüd ve Araştırmalar Merkezi'nde, 29-30 Mayıs 1986 günlerinde tertiplenmiş olan kollokyuma iştirak eden Türk, Yunanlı ve Fransız öğretim üyeleri ve bilim adamlarının sundukları bildirileri içeriyor. Herkes konuya belli bir açıdan yaklaşıyor ve bütünüyle ihtilâf derinlemesine teşrih edilmiş (açılmış) oluyor.

Tartışmanın tutkusal sapmaları durumunda "saatları ayarına getirmek"-te başarı göstermiş olan başkan Prof. Pierre Milza, kitabın önsözünde adı geçen Merkez'in bu tasarımının bir örnek oluşturduğunu vurguladıktan sonra şöyle devam ediyor: "Yakıcı güncelliği olan bir konu üzerinde, kendisine ' yatıştırıcılık ' gibi güç bir rolün tevdi edildiği bir küçük grubun etrafında ilgili her iki ulusal topluluğun temsilcilerini ve görünürde uzlaşmaz bakış açılarını biraraya getirmek iddialı bir girişimdi... Amaç..., çoktanberi vaz edilmiş ve gelecekteki gelişmesi hiçbir surette önceden kestirilemez sorunlara bir mucize-yanıt getirmek olmayıp tarafsız okuyucuya çelişmeli kaynaklardan alınmış malzemeleri sunmak ve dolayısiyle ona mutlaka siyahla beyazı karşıkarşıya getirmeyen bir uyuşmazlığın tabiatını daha iyi anlama olanağını sağlamaktı...".

"Yöntem de ayrıca örnek teşkil ediyor.. Türk-Yunan ihtilâfını güncelliğini uzun bir geçmişi olan bir tarihsel süreklilik *(continuum)* içine sokan, karar verici grupların güdülenmesinde *iç* ve *dış*'ın paylarını ölçmeye özen gösteren ve uluslararası yaşamı güden etken ve zorlamaların çapraşık demeti içinde algılama ve temsillerin işleyişinin bir gölge olaydan tamamen farklı bir şey olduğunu göz önünde bulunduran bir girişim ancak alkışlanabilir."

Bu eseri tasarlamış olanların, klasik, ezcümle ekonomik, politik, stratejik hukukî vs. yaklaşımı ihmal etmeden sorunun *kültürel* veçhelerini de vurgulamış olmaları ayrıca büyük değer taşımaktadır..." (s.11-12).

* * *

Eserin başmimarı Semih Vaner, "Giriş"te, bunun dört eksen üzerine eklemlendiğini söylüyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nun sinesinde iki topluluğun birarada yaşaması üzerine tarihsel öğeler; üzerine Kıbrıs işinin aşılandığı Ege'de başlıca iki taraflı anlaşmazlık konuları dosyaları üzerinde her iki tarafın birbirinden ayrılan tezleri; Türk-Yunan ihtilâfının mahallî ve uluslararası boyutları ve nihayet başlıca yazın ve okul kitapları vasıtasıyla her iki topluluğun Öbür'ünü algılama ve betimlemeleri".

Sonra çok parçalanmış, dağınık ve girintili çıkıntılı jeolojik yapıya değinip "anakarasal yaylanın Ege'de ülkesel suların ve hava sahasının sınırlandırılması, Ada'ların askerden arındırılması ya da bunların tahkimi, karşılıklı ülkelerde Rum-Ortodoks ve Türk-Müslüman azınlıkların durumu, Türk-Yunan anlaşmazlığının görünürdeki belirtileridir. Kıbrıs çatışması da bu sonuncunun bir aynası ve aynı zamanda her iki ülkenin ilişkileri üzerinde etki yapan bir değişken gibi ortadadır... Türk-Yunan anlaşmazlığı ayrıca hükûmetlere kendi sosyal tabanlarını pekiştirmek olanağını sağlayan ve halk düşleri tarafından beslenen ve bunları besleyen bir iç politika akçesi olmaktadır. Bu, Türkiye'ye göre Yunanistan için daha doğru gibidir; Türkiye'nin başında daha başka birçok uluslararası politika sorunu vardır."

"... Dar batılı jüri önünde sınamanın *leitmotif*'i bugün bile "uygarlık" ile "barbarlık" arasında mücadele olarak kalmaktadır. Üçüncü Dünya'nın genişlemiş jürisine başka bir tema sunulmaktadır: ilerici milliyetçilik" diyor (s.13-15).

Bundan sonra Vaner başlarda sözünü ettiği eksenlerin ayrıntılarına giriyor. Her iki taraf çeşitli özel koşul ve uluslararası anlaşmaları kendi görüş doğrultusunda yorumlamaktadır. "Başka deyimle birinin Adalı milliyetçiliği karşısında kıyı milliyetçiliğini buluyor" (s.16). Her iki milliyetçiliğin ortaya çıkış ve karşılaştırmasının ve *Megali İdea*'nın öyküsünden sonra anlaşmazlığın uluslararası boyutları ele alınıyor: "Kuzey-güney ve doğu-batı eksenlerinin kesişme noktası üzerinde bulunan Türkiye ile Yunanistan buna rağmen özellikle II. Dünya Savaşı sonrasının Truman Doktrini'nden beri A.B.D.'ye karşı bir yandaşlık durumuna gelmiş olmanın ' kaderini ' paylaşıyorlar, gerçi bunun sağladığı koruma ve avantajlarla fakat aynı zamanda bunun getirdiği bağımlılıkla birlikte. Washington için ona önemli silâh satışı sağlayan ama aynı zamanda S.S.C.B.'nin aradığı gibi NATO'nun güney kanadını destabilize eden çatışma durumuna bir optimum sınır bulunabilir mi?..." diye soruyor (s.24-25).

Ve her iki ülkenin A.B.D. ile karşılıklı tutumları, bu tutumların zaman içinde gösterdiği değişkenlikler, bunda Kıbrıs sorununun yeri ve payı, İngiltere ve S.S.C.B. ile ilişkiler, Limni adasının tahkimi sorunları, Kıbrıs konusunda Fransa'nın platonik şekilde Yunanistan'ın yanında yer alması ve Mitterand'ın, sosyalist parti içinde Türkiye'ye fazla sempati beslemeyen bir akımın varlığına rağmen nispeten farklı tutumu... (s.25-28). "Nitekim F.Mitterand, Aralık 1978'de, yani başkanlık makamına erişmeden önce ' onun (Yunanistan'ın) Türkiye ile ilişkilerinin ortaya çıkardığı sorunlar ve Kıbrıs'ta açık veya örtülü çatışma dolayısiyle dünyanın kesiminde durumun son derece ağırlığı, Ege Denizi'nde sınırların tayini sorunu, petrol tabakalarının konusunu teşkil edebildiği kavgalar, Trakya'da Türk topluluklarının durumu ele alınmadan Yunanistan'ın (AET'ye) girişi tartışılmamalı - birine evet, öbürüne hayır mı? ' diyordu" (s.31, not 16).

"Süphesiz" diye ekliyor Vaner, "acımasız bir hukukî gerilla ve pahalı bir diplomatik açılmaya meydan veren Türk-Yunan anlaşmazlığı bir gerçektir. Tamamen tıkanmış olan Ege Denizi üzerindeki pazarlıkların bir arka plânı ve önemli bir hedefi vardır: Burada bulunması melbuz petrol yatakları..." (s.29). "Bazı haberler"e dayanan 3 Mart 1987 tarihli *Le Monde*, sadece Thassos adasına mücavir bölgelerde 5 milyar dolar (1987 rayiçleriyle) değerinde 300 milyon varillik bir rezervin bulunduğunu ileri sürüyordu (s.32, not 22).

* * *

Bu "Giriş"ten sonra kitabın I., "Tarihsel dönüm noktaları" faslında önce Vincennes, Paris VIII Üniversitesi mensubu Stéphane Yerasimos,[2] "Türk-Yunan ilişkileri, mitoslar ve gerçekler"i irdeliyor ve tarihin bazı nirengilerini vurguluyor. "Bizans döneminde Helenizmle Hıristiyanlığın kaynaşması, uygarlık-barbarlık karşıtlığına gerçek din ile imansızlarınkini eklemişti. Böylece de bugünkü çatışmaların dayanağını teşkil eden kaynakçalar daha Hıristiyanlığın ilk günlerinde yerine oturmuştu. İran uygarlığını derhal içine çeken İslâm'ın ortaya çıkışı işbu zıtlaşmayı kendi üzerinde temerküz ettirmiş, aynı zamanda da her iki hasmı ideolojik açıdan eşit düzeye getirmişti. Yani VII. yüzyıldan itibaren her iki taraf kendi öz kavramsal aletini geliştirip güncelleştiriyor, onu tek "doğru" olarak tanımlıyor..."

"... Türklerin İslâm'a dalmaları, yeni bir kuvvet ithalinin dışında, temel kanunlarında devlet müessesesine karşı belirsiz bir tutumu idame ettiren bir uygarlıkta devlet kavramını tebellür ettiriyor. Türklerin gelişi aynı zamanda Arap-Bizans dengesini de bozuyor ve Anadolu'nun fethi bir kez daha Anadolu alanını Ege'ninkinden ayrıyor, oysa ki bu sonuncusu aynı zamanda başka çatışma ve kopmalara düçar durumda bulunuyor. Doğu ile Batı arasında XI. yüzyılda tamamlanan büyük bölünme, iki asır sonra Grek topraklarının bu sonuncusu tarafından fethine götürecekti."

"Bu durumda Bizans'ta XIV. yüzyılda canlanan Hellenizm hiç şüphesiz, Hıristiyan Batı'ya olduğu kadar Müslüman Doğu'ya karşıt olan bir genel duygunun görünürdeki kısmı idi ve belki de, İtalyan sitelerinin ekonomik egemenliği ve Frank senyörleri ve bunların dengi Bizanslılar tarafından ithal edilen feodal kölelik akla getirildiğinde, bu karşıtlık daha çok Hıristiyan Batı'ya karşıydı..."

"Bir yandan Bizans entellektüelleri Rönesans Avrupasında Helen mirası laflarını beslerken Ortodoks halk *pax ottomana*'da iyi kötü barınıyor ve ruhban sınıfı da yeni imparatorluğun idaresiyle bütünleşiyordu. Deniz ve kara alanlarının birliği ilk kez, doğudan gelmiş bir güç tarafından yeniden tesis edilmişti" (s.36-37).

Mezkûr *pax ottomana* içinde Ortodoks kilisesinin öyküsünü enine boyuna irdelemiş olan S.Runciman, İstanbul'un fethi sırasında Bizans'ta var olan üniversiteyle Selânik, Mistra ve Trabzon akademilerinin, buraların fethini müteakip yok olduklarını ve geriye sadece patriklik akademisinin kaldığını, bunun faaliyetinin ruhban sınıfının eğitimine inhisar ettiğini, bazı sultan ve vezirlerin Ortodoks kilisesine dostane gözle baktıklarını anlatıyor: III. Murat'ın anası Rum olup kendisinin gizlice Meryem'in bir ikonunu satınalıp ona taptığı rivayet ediliyormuş. Keza, Kanunî'nin veziri, Boşnak Sokollu da, iki yeğeni ile birlikte bazen Ortodoks âyinine katılırmış. Yine Arnavud kökenli Köprülü ailesi, Hıristiyanlara çok müsait davranırmış...[3]

Devam ediyor Yerasimos: "Müteakip asırlar boyunca, Türk tarafından, millî ve de dinî duygu, imparatorluk, Osmanlı Devleti fikrine bağlı kalmıştı. Grek tarafında, bir bağımsızlık iradesi, Batı ile uzlaşmadan geçiyordu..."

"Rumların Batı'yla uzlaşması... herşeyden önce tüccarlar, ayak satıcıları denizciler, sınaat erbabı, günlük ekmek için mücadele verirken bir millî özdeşliğin en iyi dayanağının maddî refah olduğunu keşfetmişlerdi. O halde bu telakkinin ustalarına Batı Kapitalizminin temellerini atmakta olanlara teveccüh etmekten daha tabiî ne olabilirdi" (s.37).

"Yunan yenilenmesinin muharriki denizcilik ve ticaret olduğuna göre bunun tercihli alanı yeniden Yunan ve Anadolu sınırlarıyla Ege sahası olmaktadır. Bu bütünün Osmanlı İmparatorluğu altında politik birleşmesi kitle hareketlerini teşvik edip Yunan unsurunu bu deniz alanı etrafında yayılmaya götürmüştür. Aynı sebepler aynı neticeleri hasıl eder, M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllarda Grek ticaret genişlemesi, XVIII.-XIX. yüzyıllarda olduğu gibi Anadolu kıyılarının bir kolonizasyonunu hasıl ediyor..." (s.38).

Bu noktada Pierre Waltz'ı hatırlamamak elden gelmiyor. Kitabının başında J.Bainville'e ait şu sözlere yer veriyor: "Biz herzaman herşeyin yeni olduğunu sanırız, oysa ki başka asırların adamlarının yapmış oldukları deneyleri yeni baştan yapıyor ve onlarla aynı yolları takip ediyoruz."[4] (s.11).

"Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nu himayesi altına aldığında o Rusya'nın tehditi altındaydı ve onun için, Cermen özlemlerine doğruca karşıkoyan plânın gerçekleşmesine başlıca engeli oluşturuyordu."

"Boğazlar için mücadele, eninde sonunda günümüzde 'Şark meselesi' tesmiye ettiğimizin şekillerinden biriydi. Gerçekten Ada'ların bütün çevresi, Ege Denizi, ona kıyısı bulunanların sürekli mücadelesinin konusu olmuştur ve herzaman aynı amaçla, yeni ülkelere doğru bir yol açıp bunu kendine hasretmek amacıyla hareket edilmiştir. Zira Ege Denizi kuzeyden güneye, batıdan doğuya gitmeki çin bir doğal yol oluşturuyor... 1913 Yunan-Bulgar savaşı, aynı mahalde cereyan etmekle kalmayıp, 2300 yıl önce Makedonyalı Filip ile Atina arasındaki mücadeleyle aynı sebep ve amacı haizdi" (s.14-15).

Dönelim Yerasimos'un söylediklerine: "Yunan yenileşmesinin Batılı ekonomik ve ideolojik kökenleri sadece bir yöntemin alıntısıyla sınırlanmayıp aynı zamanda bir modelin taklidine de götürüyordu: Batının, kullanabilmek üzere kendi işine geldiği gibi uydurduğu bir eski Yunanistan'ın tasviri.

"*Uygarlık*'ın mirası, Batı dünyasının sempati ve yardımına muhtaç yeni Yunan toplumu için bir zaruri model oluyor. Ama bu ideolojik mirasın talebi beraberinde bağımlılıkları da sürüklüyor. Bunlardan ilki, Batı'nın tasarladığına uygun bir helenleşmeyi, yeni bir 'batılılaşma'... ve her türlü Doğulu ve barbar 'kirlenme'nin sistematik bir reddi ki bu da geleneksel kültürel temellerin az çok tümünün inkârı anlamına gelir. İkinci sonuç ise, daha az önemli olmakla birlikte, 'uygarlık'ın 'barbarlık'a karşı mücadelesinde yine ileri karakol durumunu sağlamaktan ibarettir. Son tahlilde bu, yeni Yunan devletini, Yakın-Doğu'nun kontrolunun ele alınmasında Batı çıkarlarının bir aleti haline tebdili anlamına gelir..." (s.38).

Bu arada bir küçük gazete haberine yer verelim: "Yunan basınında yer alan haberlere göre, deniz piyade okulunda önceki gün düzenlenen yemin töreninde konuşan okul komutanı Vasilyadis, "işgalcinin uzaklaştırılması ve bağımsız ve egemen bir Kıbrıs için Helenizmin verdiği mücadelede..."[5]

Ve devam ediyor Yerasimos: "Türk tarafında... Osmanlı Meşrutiyet'i Avrupa'da 1848 ihtilâllerinin yankılarından çınlamakla kalmayıp aynı zamanda panislâmizm veya pantürkizm gibi hareketler, Orta veya Doğu Avrupa'nın benzer panortodoks, panslavist veya pancermanik hareketlerinden esinlenmiş gibidir..." (S.39).

*
* *

İkinci büyük dünya çatışmasından sonra savaş suçu Almanya'ya yüklenmiş. Tarihçiler bu suçun sosyal, ekonomik ve politik kökenlerini araştırıp durmuşlardır. Ama burada unuttukları çok önemli bir husus vardı ki o da başka ülkelerin de aynı araz ve tutumu sergiledikleri ve Almanya'nın bir uluslararası devletler sisteminin bir parçası olduğuydu.[6]

1935'de Mussolini'nin *mare nostrum* olarak ilân etmesinden sonra alevlenen Akdeniz sorunları karışık ve yanar döner bir hal alıyor. Ancak geriye bakan bir gözlemci bazı verilerin değişmezliğini koruduğunu farkediyor: Akdeniz üzerinde toprağı olan ülkelerden sadece dördünün, ezcümle İngiltere, Fransa, İtalya ve daha az güçlü olmakla birlikte Türkiye'nin bu denizin politikasını idare edecek kadar kuvvetli olduğunu saptıyor. Keza öbür Akdeniz devletlerinin (Ispanya, Yugoslavya, Arnavutluk, Yunanistan, Mısır) ya başlıca dördünün arasına, ya da Avrupa olaylarına bağlı olduklarını görüyor.

Ama her şeye rağmen bu Akdeniz yolu, İngiltere açısından emindi. 1870'i takibeden on yıl içinde tehdit Rusya'dan gelir olmuştu ama Londra bir yandan "döğüşmeyi istemiyoruz ama Jingo'nun başına,[7] döğüşecek olursak İstanbul Rusların olmayacaktır" şarkısını söylerken öbür yandan da Disraëli Kıbrıs'a yerleşerek Rusya'ya karşı tedbirini almıştı.

II. Dünya Savaşı'ndan önce rakip sermayeler Akdeniz bölgesine akmıştı. Bunların herhangi bir *politik* yanı kalmamışsa da *maddî* çıkarları herzamankinden önemliydi. İngilizler Doğu Akdeniz çevresine 300 ile 400 milyon sterlin arasında yatırım yapmışlardı. Yunanistan'a ikrazda bulunanların başında İngiltere geliyordu. 89 milyon sterline yaklaşan kamu borcunun yarısından çoğu bu ülkeye olup İngiliz kontrolunda en büyük özel girişim Whitehall Securities Ltd. olup bu şirket Atina'nın elektrik, tramvay ve otobüs işletmesine 5 milyon sterlin kadar yatırım yapmıştı. Keza İngilizler bir başka 5 milyon sterlini de başlıca Helen (mülk karşılığı) kredi bankasına vermişlerdi: Hambro bankası, Helenic and General Trust kredi kurulu aracılığıyla bir milyon sterlinden fazla Yunan firmalarına yatırım yapmıştı. Bir İngiliz bankası olan Ionian Bank Ltd., başlıca Yunan bankalarından biriydi. Çeşitli daha küçük yatırımların toplamı yaklaşık 15 milyon sterline baliğ oluyordu.

Her ne kadar Yunanistan'da İngiliz yatırımları bazı hususlarda vaktiyle Türkiye'deki politik himayeyi hatırlatıyorsa da bunlar son derece modern görünümlüydü. Türkler ise, Fransız ve de Almanlar, İngiliz ve Belçikalılar tarafından nasıl yolunduklarının acı hatırasını hâlâ yaşamaktadırlar.

Suriye ve Lübnan'da bir Fransız idaresinin varlığı Akdeniz'deki Fransız sermayelerinin emniyetine hizmet etmişti. Fransızlar, İraq Petroleum Co. hisselerinin % 23, 75'ini ellerinde tutuyorlardı.

Duce'nin *mare nostrum* iddiasının ekonomik temeline gelince: İngiliz ticaretinin sadece % 20'sinin Akdeniz'den geçmesine karşılık buna tekabül eden İtalyan rakamı % 86 idi. Bazı noktalarda bu iki ülke eşit durumdaydılar; her ikisinin de korunacak müstahkem kolonileri vardı: Rodos'la Leros bazı bakımlardan Kıbrıs ve Malta'ya benzer; Pantalleria da Cebelitarık'a. İtalya bakımından orta Akdeniz önemli ise, İngiltere için bu denizin doğu havzası önde geliyordu.[8]

Son büyük savaş öncesi Akdeniz'inin büyük devletler için önemini çok kısa olarak özetledik. Bunun savaş sonrasından günümüze kadar olan bölümünü daha sonra irdeleyeceğiz.

*
* *

Osmanlı diplomasi tarihi üzerindeki çalışmaları[9] ile tanıdığımız ve Londra Büyükelçiliğimiz arşivlerini taramış olan Sinan Küneralp kitapta, Grek kökenli Osmanlı diplomatlarını anlatıyor. Burada "Grek" tâbiriyle, Yunanistan vatandaşı Helenlere karşılık olarak Osmanlı tabiiyetindeki Rumları kastediyor ve bu tefrik üzerinde Bâbıâli'nin hassasiyetini vurguluyor.

Diplomatik görevlerdeki ilk Grekler Osmanlı hükümetinin XVIII. yüzyılın ilk başlarında çeşitli Avrupa başkentlerine gönderdiği sefirlerin maiyetinde kâtip-tercüman olarak görünüyor. Londra, Paris, Viyana ve Berlin'de tesis edilen ilk daimî sefaretler, 1810'dan itibaren en ünlüsünün Ramadani Efendi olduğu Grek maslahatgüzarları tarafından idare ediliyor. Mora isyanı bildiğimiz vüs'ati alınca bu sefaretler lâğvediliyor. 1832'de Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Osmanlı Devleti ilk diplomatik misyonu Viyana'da açıyor ve maslahatgüzar olarak da Yani Mavroyeni'yi tayin ediyor.

Bundan sonra Kuneralp 1840 ile 1912

arasında diplomatik misyon şefi olarak onbeş Greki sayıyor ki bunların bazıları sefir, paşa ve hariciye nâzırı oluyor.

Madrid, Tahran, Stockholm ve Balkan başkentleri dışında bütün Osmanlı diplomatik mansıplarının zaman zaman Grek diplomatlarca doldurulduğu bu listeden görülüyor. Tahran'da Grek diplomatın bulunmayışı İran'ın bir Müslüman ülke oluşuyla izah edilirse de Madrid ve İsveç başkentinde bulunmayışı doğruca bir rastlantı oluyor. Balkan ülkelerinin Grek diplomatlara allerjileri de Bâbıâli'yi buralara bunları göndermekten alakoyuyor.

1850'lerden itibaren birçok Grek Karadeniz ve Doğu Akdeniz liman kentlerine konsolos olarak atanıyor. Çoğunun adını sayıyor Kuneralp. Bunların arasında Dimitri Mavrokordato Liverpool ve Barselona'da konsolos olup Hürriyet'ten sonra 1911'de Ormanlar ve Maadin nazarı oluyor.

Bütün bu Grek kökenli Osmanlı diplomatlarının ilginç yaşam öykülerini anlattıktan sonra Kuneralp, Devlet-i Aliye hizmetindebulunan işbu *Rum*'ların ortaya çıkardıkları bazı sorunlara değiniyor: Bunların rolü ne olmuştu? Etkin olmuşlar mıydı? Osmanlı ortamı içinde kendilerini nasıl hissetmişlerdi? Türk meslekdaş ve âmirlerine ve öbür yandan da Helen diplomatlara nasıl görünmüşlerdi?... 1850-1870 yılları arasında, çokuluslu ve dinler üstü bir imparatorluğun temellerini tesis etme azminin herkesçe kabul edildiği bir dönemde *Rum* diplomatlar Osmanlı "Commonwealth"ine intisaplarının bilincinde olup bundan gurur duyuyorlardı. Nitekim Atina'da çeşitli Türk-Yunan anlaşmazlıklarında Musurus ve Photiades, taviz vermez tutumlarıyla tebarüz etmişlerdi o kadar ki Musurus az kalsın ateşli bir İstanbullu Rum'un suikastine kurban gidecekti. Gerçekten onlar için bir Osmanlı diplomatı olup *Padişah*'ı Avrupa saraylarında temsil etmek, çeşitli sorunlar içinde yuvarlanan bir küçük ve yeni krallığın temsilciliğinin yanında çok daha büyük saygınlık sağlıyordu. Kaldı ki bu yeni devlette idarî mansıplar sadece ulusal sınırlar içinde doğmuş Helenlere inhisar ettiriliyordu.

Ve *divertimento* mahiyetinde bir kişisel anımız: 1940'larda Tarabya koyuna nâzır sırtlarda bulunan büyük, en az yirmi odalı taş Mavrokordato köşkünde bu diplomatın 80-90'lık kızı tek başına yaşardı. Özellikle Tarabya'nın eski Rum ailelerinde (Zografos'lar, Zarifi'ler, Teoharides'ler...) büyük saygı gören ve hep Fransızca konuşan bu Matmazel Mavrokordato, kendisine "madame" diye hitabedildiğinde çok kızar, bakireliğiyle övünürdü. "Erkekler hırçın ve mızmız (grincheux) dırlar, onun için evlenmedim" derdi. Mamafih fizik yapısı da buna yardımcı olmuş olmalıydı...

Araştırıcı Alain Juster, "İstanbul Ortodoks Patrikliği, Yunanistan ve Türkiye" konusunu işlemiş. Önce laiklik kavramına değiniyor ve bu bağlamda Patrikliğin hem "dinsel", hem de "laik" bir kurum olduğunu, şöyle ki onun münhasıran ruhanî işlerle uğraşmayıp laiklerin de ortodoks kilisesindeki rollerinin hiç eksik olmadığını ifade ediyor (s.48).

Sonra milliyetçi algı sorununa geçiyor ve Patriklik kurumunun, dinsel ve tarihsel nedenlerle, milliyetçilik ulusun hüviyetini salt duruma getirince, buna ancak muhalif olabileceğini söylüyor. İstanbul Ortodoks Patrikliği Grek ise o, aynı zamanda Romalı, Bizanslı, Osmanlıdır (s.49). "... Bugünkü durumda ülkenin, alanın rolü, milliyetçi görüşte esas gibi görünüyor. Bu kritere göre Patriklik, Türk toprağında bir yabancı kurum veya böylece de etnik olarak Grek bir Türk kurumu olmaktadır. Her iki halde de, gerek ülke, gerekse etnik açıdan Grek olanla Türk olan arasında bir çelişki mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, bir cemaate intisabın esas unsuru bunun ülkesi olmayıp dinidir. Bir fert önce bir ülke alanına değil, bir dinî cemaate mensuptur. Ulusal hüviyet iddiasında alan boyutunun esas olduğu andan itibaren, aynı topraklar üzerinde yaşayan farklı cemaatler arasında ister istemez bir çelişki var olmuştur. İstanbul Ortodoks Patrikliği, ihtilâfın iki kahramanı Türkiye ile Yunanistan tarafından, aralarındaki toprak çekişmelerinde birçokları gibi bir çıkar konusu olmaktadır" (s.50).

İstanbul Ortodoks Patrikliğinin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki statüsünü anlattıktan sonra Juster, bildirisinin bizce en önemli kısmına geçiyor: Patrik Atenagoras'ın uzlaştırma girişimi.

"Türkler ve Yunanlılar İstanbul Ortodoks Patrikliği'nin boyutunu unuttularsa, tuhaf bir şekilde bunun hem ruhanî hem de dünyevî açıdan dünya ve bölgesel rolünün bütün önemini kavrayan Stalin oldu. 1943'ten itibaren Stalin Moskova'da bir yeni patriğin seçilmesine izin verdi. 1945'de, Moskova patrikliğine Alexis'in seçilmesinden sonra Çar'ın, dünya ve özellikle Yakın-Doğu'da Rus Ortodoks kilisesinin etkinlik politikasını yeniden başlattı... II. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren Moskova patrikliği Doğu Avrupa'da, geleneksel olarak İstanbul Ortodoks Patrikliği'nin yetkisi altında olan ortodoks cemaatler üzerinde etkisini genişletti, Antakya Patrikliği ile dostluk ilişkilerini yeniden tesis edip ortodoksluğun idaresi rolüne talip oldu".

"Stalin'in toprak talebi ve daha başka şeyler arasında Türkiye'de İst. Ort. Ptr.'nin durumunu bahane ederek müdahale tehditinin başarısızlığı, her iki patriklik arasındaki rekabeti artırdı."

"Türkiye, muhtemel Sovyet baskılarına mukavemet edebilecek bir patriğin seçilmesine izin verdi. Ama 21 Şubat 1946'da seçilen Maximos Vaportzis, özellikle kritik bir dönemde görevini ifaya imkân bırakmayan ruhî bozukluklara düçar oldu. 18 Ekim 1948'de istifa etmek zorunda kaldı. 1 Kasım 1949'da Atina ve özellikle Ankara'nın din işleri kurulu (Saint Synode) üzerine ortak baskıları sayesinde Atenagoras patrik seçildi" (s.52-53).

Sürecek

[1] Semih Vaner (sous la direction de).- *Le différend Gréco-Turc*, Ed. L'Harmattan, Paris 1988

[2] İstanbullu ve Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olmuş mimar Stéphane Yerasimos'u, aşağıdaki eserleri dolayısiyle daha önceden tanıyoruz:

- *Turquie: Le processus d'un sous-développement* (Paris Üniv. Doktora Tezi). Çev. Babür Kuzucu: *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye* (Gözlem Yay.)
C.I Bizans'tan Tanzimata, İst. 1974
C.II Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na, İst. 1975
C.III I. Dünya Savaşı'ndan 1971'e, İst. 1976
Türk-Sovyet ilişkileri: Ekim devriminden "Millî Mücadele"ye, Gözlem Yay., İst. 1979
De l'intégrité au partage: la politique ottomane de la France pendant le première guerre mondiale, in Coll.- *L'Empire ottoman, La République de Turquie et la France, Varia Turcica* III, Ed. ISIS, İst. 1986

[3] Steven Runciman.- *The Great Church in captivity*. Cambridge Un. Press 1985, s.203-4, 208

[4] Pierre Waltz.- *La Question d'Orient dans l'antiquité*, Paris 1942

[5] *Hürriyet* Gaz., 23.06.88

[6] Simon Newman'ın *March 1939: The British guarantee to Poland* kitabı hakkında Robert Skidelsky'nin yazısı: "The gathering storm", FOYLIBRA, Foyles Bookshop Magazine, March 1977

[7] 1878'in bir İngiliz müzikholü şarkısında Chauvin'in muadili.

[8] E.Monroe.- *Les enjeux politiques en Méditerranée*, trad. Bernard Vernier, Paris 1939, s.2, 6, 26-7, 77 130

[9] Kostaki Musurus Paşa. Bir Osmanlı diplomatı, *Belleten* 1970
İspanya'da Osmanlı temsilciliği ve Osmanlı-İspanyol münasebetleri (1857-1922) *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl XI-XIV, 1973-75
Turkey. The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic, *Foreign Ministries of the World*, (ed.) Z.Steiner, London 1981
The establishment of diplomatic relations between the Ottoman Empire and the Kingdom of Greece (1834-1840), Coll.- *Studies on Diplomatic History*, ed. by Sinan Kuneralp, ISIS Press, İst. 1987

Robert Anhegger Armağanı

İstanbul, 1987, Divit Matbaası, 369 sayfa

BUNDAN yaklaşık iki yıl önce, aziz dostumuz Dr. Robert Anhegger'in doğumunun 75.ci yıldönümü münasebetiyle, bir hatıra kitabı neşredileceğini işitince, çok sevinmiştik. Az sonra, bizim de bir yazı ile katkımız teklif edilince, memnun kalmıştık.

Kitap, Anadolu Araştırmaları Fransız Enstitüsü tarafından, *Varia Turcica* serisinin IX'uncu cildi olarak neşredilmiştir. Neşriyatı yöneten heyette, Sayın Jean-Louis Bacqué-Grammont, Sayın Barbara Flemming, Sayın Macit Gökberk ve Sayın İlber Ortaylı bulunmuştur. Redaksiyonu ise, Sayın Gudrun Schubert deruhde etmiştir.

Kapak resminin ve isim sayfasının ortasında, Dr. R. Anhegger'in, Sayın Hans Schubert tarafından çizilmiş, kroki ve portresi görülmektedir. İsim sayfasının arkasında, son yıllarda çekilmiş büyük bir fotografına yer verilmiştir. Müteakiben Önsöz bulunmaktadır. Bunu da fihrist takip etmektedir.

Makaleler, yazarların soyadlarının alfabetik sırasiyle tasnif edilmiştir.

Birinci yazı, Sayın Gudrun Schubert tarafından hazırlanmış olup, Dr. Anhegger'in biyografisine hasredilmiştir (s. 1-4).

İkinci yazı, *"Dr. Robert Anhegger ve İstanbul Türk-Alman Kültür Merkezi"* başlığını ve Sayın Macit Gökberk'in imzasını taşımaktadır (s.5-7).

Üçüncü yazı Almancadır ve Sayın Martin Mooij'in imasını haizdir. Yazar, Dr. Anhegger'in Hollanda'daki faaliyetlerinden bahsetmektedir (s.9-17).

Dördüncü yazı, *"Değişen kütüphane anlayışı ve Münif Paşa"* başlığını ve Sayın Meral Alpay'ın imzasını taşımaktadır. Yazar, Münif Paşa'nın (1828-1910) yurdumuzdaki kütüphaneciliğin gelişmesinde oynadığı rol üzerinde durmaktadır (s.19-24).

Beşinci yazı İngilizce olup, Sayın Edith Gülçin Ambros'un imzasını taşımaktadır. Muhteviyatında, methiye yazan şairlerden bahsedilmektedir (s.25-33).

Altıncı yazı, *"Harem onarımlarında bir raslantı sonucu ortaya çıkarılan büyük havuz"* başlığını ve Dr. Anhegger'in zevcesi Sayın Muallâ Anhegger-Eyüboğlu'nun imzasını taşımaktadır.

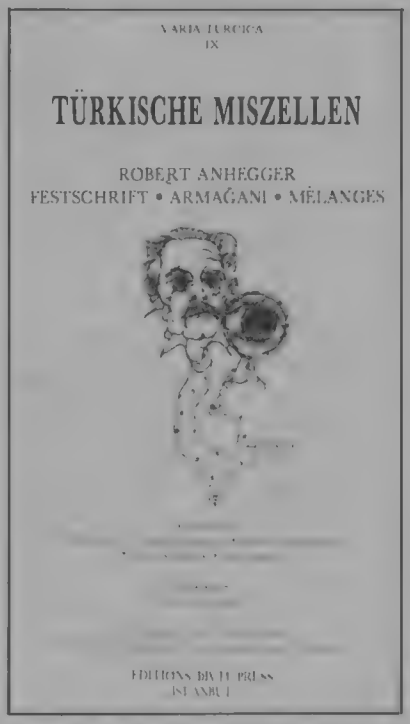

Robert Anhegger Armağanı kitabının kapağı.

Araştırmacı, 1961'de, Topkapı Sarayı içinde meydana çıkardığı havuz hakkında bilgi vermektedir (s.35-43).

Yedinci yazı, Fransızca olup, Sayın Jean-Louis Bacqué-Grammont'un ve Sayın Nicolas Vatin'in imzalarını taşımaktadır. Muhteviyatında, Şile'deki Açıkhava Müzesi'nde bulunan eski mezartaşı kitabeleri, Lâtin harfleriyle sunulmuştur (s.45-54). 55-61.ci sayfalarda ise, 21 adet mezartaşının fotoğrafları görülmektedir.

Sekizinci yazı, *"Sırp-Hırvat Halk Destanlarında Üç Yeniçeri Destanı"* başlığını ve Sayın Duşanka Bojaniç-Lukaç'ın imzasını taşımaktadır (s.63-68).

Dokuzuncu yazı, *"Nasreddin Hoca'nın kişiliğini ve fıkralarını yorumlama denemeleri üzerine"* başlığını ve Sayın Pertev Naili Boratav'ın imzasını haizdir (s.69-83). Arkasında bir Bibliyografya (s.83-84) ve Fransızca bir özet mevcuttur (s.85).

Onuncu yazı, Sayın Alexander von Bormann'ın imzasını taşımakta olup, Almancadır. Batı Almanya'da yaşayan ve Almanca lirik şiirler yazan Türk şairleri tanıtılmaktadır (s.87-102).

Fransizca olan onbirinci yazı, Sayın Marie-Christine Boines-Varol'un imzasını taşımaktadır. Geçen asrın sonlarında ve yüzyılımızın başlarında, İstanbul'un Balat semtindeki beslenme sorunu incelenmektedir (s.103-115).

İngilizce olan ve Sayın Suraiya Faroqhi'nin imzasını haiz onikinci yazı, onaltıncı yüzyılın sonlarında ve onyedinci yüzyılın başlarında, Anadolu'yu kasıp kavuran Celâlî İsyanlarına hasredilmiştir. Araştırma bilhassa, istifade edilen muhtelif dillerdeki kaynakların zenginliği ile göze çarpmaktadır (s.117-130).

Almanca olan ve Sayın Barbara Flemming'in imzasını taşıyan onüçüncü makale, Abdülhamid'in saltanat yıllarında, Batı'dan İstanbul'a gelen Romantik yazarlara tahsis edilmiştir (s.131-143).

Yine Almanca olan ve Sayın Erika Glassen'in imzasını taşıyan ondördüncü yazıda, Osmanlı düşünce tarihinden bahsedilmektedir. Yazar, muhtelif dillerdeki birçok kaynaklardan istifade etmiştir (s.145-166).

Onbeşinci yazı, *"Divan Edebiyatında Şehirler"* başlığını taşımaktadır ve Sayın Üstad Orhan Şaik Gökyay'ın kaleminden çıkmıştır. İşbu makale, kitabın en ilginç ve değerli yazılarından biridir (s.167-178).

Onaltıncı yazı, Sayın Lili Jampoller'e aittir ve Almancadır. Yazar, ressam Marius Bauer'in (1867-1925)'den sonra, 1888'de İstanbul'a yaptığı ilk seyahatinde, şehrimizden yazdığı altı mektubu tanıtmaktadır (s.179-185). Sonunda, ihtiva ettikleri kroki resimlerle göze çarpan mektupların, ve diğer iki vesikanın fotokopileri mevcuttur (s.186-191).

Onyedinci yazı, Sayın Cemil Koçak tarafından kaleme alınmıştır, ve Almancadır. Mevzuu, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Türk-Alman ilişkileridir. (s.193-198)

Onsekizinci yazı, Sayın Klaus Kreiser'in imzasını taşımakta ve yine Almancadır. Muhteviyatında, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki Türkçe tercümelerden bahsedilmektedir (s.199-211).

Ondokuzuncu yazının başlığı, *"İstanbul Tekkellerine ait bir kaynak: Dergehnâme"*dir ve Sayın Günay Kut ve Sayın Turgut Kut tarafından hazırlanmıştır. Önce, Mü'min-zâde Seyyid Ahmet Hasîb Efendi ve *"Dergeh-nâme"* adlı şiiri tanıtılmaktadır. Vesika, İstanbul tekkelerinin tarihi için mühim bir mehazdır. Müteakiben, İstanbul tekkeleriyle ilgili yazma ve basma kaynakların bibliyografyası mevcuttur. Sonunda ise, tekkelerin alfabetik bir fihristi bulun-

maktadır (s.213-236).

Yirminci yazı, Sayın Bernard Lewis tarafından İngilizce olarak kaleme alınmıştır ve Ortaçağ İslâm dünyasının yurdu, parası ve hâkimiyeti ile ilgilidir (s.237 -242).

Almanca olan yirmibirinci yazı, Sayın Nicolette Mout'un imzasını taşımaktadır. Yazar, onaltıncı yüzyılda Batıda basılan Türklere dair eserleri tanıtmaktadır (s.243-252).

Yirmiikinci yazı, Sayın Wolfgang Müller-Wiener tarafından Almanca kaleme alınmış olup, İstanbul'daki Tersâne-i Âmire'nin tarihi incelenmektedir. Zaman kapsamı, Fatih Sultan Mehmed devri ile Birinci Cihan Harbi arasındadır. 42 No.lu dipnotta, iki yanlış müşahede ettik. Birincisi, Melling'in doğum tarihi 1763 yerine 1773 olmalıdır. Eserinin adının doğru şekli ise, *"Voyage pittoresque à Constantinople et sur les rives du Bosphore"*dur (s.253-267). Makalenin sonunda, kıymetli eski gravürler ve plânlar da mevcuttur (s.268-273).

Yine Almanca olan yirmiüçüncü yazı, Sayın Rudolf Nunn'un imzasını haizdir. Muhteviyatında, Goethe Enstitüsü ile Türk-Alman kültür ilişkilerinden bahsedilmektedir (s.275-278).

Yirmidördüncü yazı Sayın Cüneyt Ölçer'e ait olup, *"Osmanlı delegelerinin katıldığı kongrelere ait 7 madalya"* başlığını taşımaktadır (s.279-285).

Yirmibeşinci yazı İngilizcedir ve muharriri Sayın İlber Ortaylı'dır. Mevzuu 1740-1770 yılları arasındaki Osmanlı-Habshurg ilişkileridir. (s.287-298)

Yirmialtıncı yazı Almanca olup, Sayın Katharina Otto-Dorn tarafından kaleme alınmıştır. Konusu, Sivrihisar'daki Haznedar Camiidir. Onbeşinci yüzyıla ait işbu ibadetgâhın mukaddes yerleri, diğer camilere nazaran bir özellik taşımaktadır (s.299-307). Yazının 308-316'ncı sayfalarında ise, muhtelif gravürler ve resimler bulunmaktadır.

Yirmiyedinci yazı, *"1716 yılı Varadin Harbi hakkında Ermeni harfli Türkçe bir destan"* başlığını ve imzamızı taşımaktadır. Bazı hususlara istinaden, şairin Venedik Mıkhitharist rahiplerinden, Hagop Puzayan (1690?-1737) olduğuna kanaat getirmiştir. Yazımız basıldıktan sonra elimize geçen, Viyana Mıkhitharistler Kütüphanesi'nin, 1895'de mezkûr şehirde neşredilen, ilk elyazmalar kataloğunu gözden geçirirken, 160 ve 514 No.lu elyazmalarda, işbu destanın iki metnine daha rasladık. Her ikisinde de, şairin, adı geçen Rahip Puzayan olduğu kaydedilmiştir. Böylece, kanaatımızın doğru olduğu meydana çıkmıştır (s.317-329).

Almanca olan yirmisekizinci yazı, Sayın Annemarie Schimmel'in imzasını haizdir ve Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958) ve zamanı ile ilgilidir (s.331-347).

Yine Almanca olan yirmidokuzuncu ve son yazı, Sayın Andreas Tietze'ye aittir. Mevzuu Türkçe sözlükler ve Ev. Misailidis'in (1820-1890) eseridir (s.349-368) Sayın Dr. Robert Anhegger'in, 80.ci doğum yıldönümünde de, bu gibi değerli bir armağanla kutlanmasını candan dileriz.

KEVORK PAMUKCİYAN

"Bir Köy" Adlı Risâle

SENELERCE arayıp bulamadığım kitaplar var. Bunlardan bazılarının varlığından artık emin değilim, bazılarını ise hâlâ arıyorum. İsimlerini bir kitapta görünce beni heyecana boğan ilk kitaplardan biri: Almanya'da da kütüphanelerde arattığım *Farmason Anarşistler*.

Bu kitabın ismine, yakın tarihin dikkate değer simasından biri olan Cevat Rifat Atilhan'ın *Türk, İşte Düşmanın* (İstanbul, 1959, s.16) isimli eserinde rastladım. Atilhan'ın verdiği bilgiler şöyle: Kitabın yazarı meşhur âlimlerimizden Hacı Veliyyüddin Ömer Efendi "İkinci Sultan Mahmud'un maiyet erkânından temiz karakterli, fedakâr kumandanlardan olup, Mısırlı İbrahim Paşa'yı Uşak yakınlarında nihaî bir mağlûbiyete uğratarak devletin şeref ve itibarını kurtarmış olan Ali Paşa'nın ahfadındandır. Bu muhterem zat 1863 tarihinde Gördes kazasının küçük bir köyünde dünyaya gelmiştir. Tahsilini sayılı âlimlerinden olan zevatla birlikte yapmış ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde müftülük ve hakimlik yapmıştır." İstiklâl Savaşı'nın başlangıcında Hâfız İbrahim Demiralay ve Hâfız İsmail Şükrü Çelikalay gibi mücadeleye ön ayak olan ulemâdan ve mücahitlerdendir. Yine Atilhan'ın belirttiğine göre Veliyyüddin Ömer Efendi 950 sayfalık bu kitabını Almanya'ya seyahati esnasında 1943'te Berlin'de bastırmıştır, fakat kitap "Almanların ikinci dünya harbini kaybetmelerinden sonra Siyonistler tarafından büyük bir titizlikle toplanıp imha edilmiş ise de, elde kalan on sayıdan birini ele geçirerek ondaki malûmatı" okuyucularına nakletmiştir. Atilhan, bu kitaptan sayfalarca iktibasta bulunmuştur. Bu kitabı zayıf bir ihtimâlle de olsa, hâlâ gözetliyoruz. Henüz Hacı Veliyyüddin Ömer Efendi'nin izine rastlayabilmiş değiliz. Böyle bir kişinin yaşadığı hakkında delil bulabilirsek ilk adımı atmış olacağız.

İkinci kitap, II. Meşrutiyet devrinin ünlü fikir adamlarından Nüzhet Sabit'e aittir. *Hâtıralar* ismini (İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1335, 251 s.) taşıyan bu kitabın künyesine Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Ali Çankaya, Ankara, 1968-1969) isimli kitapta N.Sabit'e ayrılan sayfaların sonunda (s.1068) rastladım. Önceleri İttihatçı iken sonraları ferdî muhalefetin en önde gelen ismi olan ve birçok risâlesi toplatılan N.Sabit'in hâtıraları mühim olsa gerektir diye düşünerek senelerce araştırma yaptım; bu arada yeğeni (Sami Sabit Karaman'ın oğlu) Sabahattin Karaman Bey'e de bu kitabı sordum ve bilmediği cevabını aldım. Doğrusu bu künyenin N.Sabit'in eserleri arasına nasıl girdiğini hâlâ çözebilmiş değilim. Kısaca bu kitabın varlığından ümidimi kestim; artık aramıyorum.

Asıl bahsetmek istediğimiz yazımızın başlığını teşkil eden "Bir Köy" adlı risâledir. Bu isme de ilk ve son defa Selim Nüzhet Gerçek ve Server İskit'in matbuat ve neşriyat tarihi araştırmalarının çalışkan takipçisi Hasan Refik Ertuğ'un *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*'nde (İstanbul, 1970, s.126) rastladık. Söylenildiğine göre risâle 1802-1831 seneleri arasında faaliyet gösteren Üsküdar Matbaası'nda basılan kitaplardan biriydi.

Doğrusu 19. asrın başlarında basılan bir köy monografisi dikkate değer bir şey olmalıydı. Onu bulup tanımak ve

Hasan Refik Ertuğ'un "Bir Köy adlı risâle" olarak okuduğu Birgivî Risâlesi*'nin 1249 baskısının Takvim-i Vekâyi'deki (nu.79, Selh-i Şevval, 1249, s.4) ilânı.*

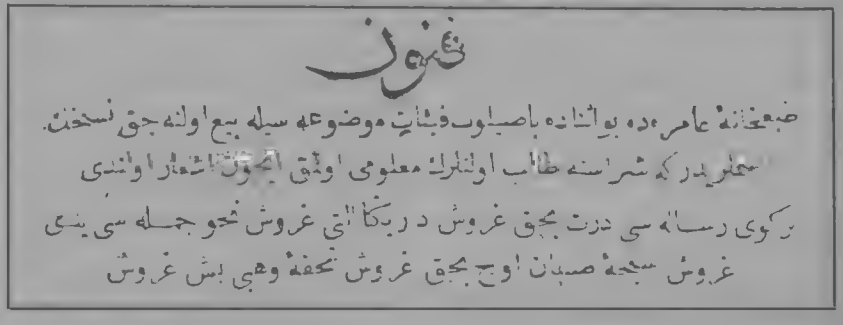

bir yazıyla tanıtmak zevkli bir şey sayılabilirdi. Böylece köye yönelik araştırmaların tarihçesi de, nerdeyse, bir asır daha önceden başlatılabilirdi. Ancak ilk heyecan biraz sakinleşip durulunca risâlenin ismi şüphemi çekmeye başladı.

Risâlenin ismi karye değil de niçin köydü? Üstelik Özege Kataloğu'na girmemiş olması da anlaşılacak gibi değildi. Diğer taraftan bu risâle de, tıpkı zikrettiğimiz iki kitap gibi, tek bir kaynakta zikrediliyor, ikinci bir şahidimiz bulunmuyordu. Bu arada ilk köy monografisi hakkında keşfiyatımızı, köy sosyolojisiyle alâkalı arkadaşlara da -kıskandırmak için tabiî- duyurduk. Birkaçı heyecan emâreleri gösterip, hattâ ihtilâçlar geçirdiler, ama risâle yine ortada yoktu.

Ancak, Takvim-i Vekayi'nin ciltlerini tararken "Fünûn" başlığı altındaki kısmında "Bir Köy Risâlesi"ni hem de dörtbuçuk kuruşluk fiyatıyla beraber, görünce arayış sona erdi; vuslat vaki oldu, ama heyecanım da tam mânâsıyla bir inkisara, derin bir hayâl kırıklığına dönüverdi. Bayburtlu Zihni'nin dediğine yakın bir şekilde "gama tebdil oldu vuslatın çağı".

Hasan Refik Ertuğ merhum, İstanbul efendilerinin en sessiz ve mahviyetkâr temsilcilerinden biri olan bu aziz insan, Birgivî Risalesinin 1218 (1804) de Üsküdar'daki Darü't-Tıbaatü'l-Cedidetü'l-Mâmure'de yapılan harekeli baskısındaki Birgivî'yi, tabiî aceleyle ve okunabileceği ikinci ve yanlış bir şekilde, "Bir Köy" olarak okumuş ve bizi senelerce, heyecan ve ümitle, bu olmayan kitabın peşinde koşturmuştu. Yine de belirtmem gerekir; risâlenin peşinde koşmanın heyecanı, onu bulmanın (!) zevkinden kat kat fazlaydı. Keşke onu bulmasaydım (!). Her hasret bir başlangıç, her vuslat bir nihayetmiş. Tercihimiz bade-i firkat olsun, dem-i vuslat değil.

Hamiş: *Birgivî Risâlesi*'ne dair Hasan Refik Ertuğ'un okuyuşu, birçok yanlışlarla dolu bir kitapta da (M.Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, İstanbul, 1982, s.233) tekrarlanmış ve Üsküdar'daki matbaanın bastığı kitapların üçüncü sırasında *"Bir Köy: Birgivî risâlesidir"* şeklinde yerini almıştır. Bu vesile ile diğer yanlışların en vâhimlerine de işaret edelim. Ahmed Muhtar Paşa'ya atfedilen (s.22) *Bir Arîza* (tam ismi: *Atebe-i Bülend-Mertebe-i Hazret-i Hilâfetpenahiye Bir Arîza*, Teshil-i Tıbaat Matbaası, İstanbul, 1328, 24 s.) Şeyhülislâm Cemaleddin Efendizâde Ahmet Muhtar Kevakibî'nindir. *İnkılâb-ı Azim*'de Ahmed Refik Altınay'ın kitapları arasında gösterilmiş (s.48) ki başka bir Ahmet Refik'indir. Bosnalı Hüseyin'in *Bedayiü'l-Vekâyi* isimli tarihi ise, denildiğinin (s.68) aksine, 1961'de Moskova'da iki cilt halinde ve faksimile olarak bastırılmıştır, hem de Y.A.Petrosyan'ın çok güzel bir indeksiyle. □

ALİ BİRİNCİ

Toplum Tarihine Doğru

Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri (Cambridge University Press, 1987, XXI + 268 sayfa, 50 tablo, 23 şekil, harita ve fotoğraf).

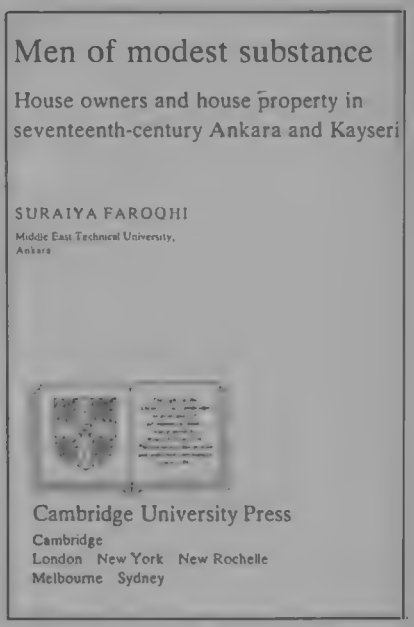

"TARİHÇİLERİN çoğu meslek hayatlarında, bazı durumlarda, uyguladıkları yöntemin gerçek hayatta yararlı olup olmadıkları hususunda duyarlı olmaktadırlar. Bu bağlamda, bu kitabın yazarının artan bilinci onu, içinde ondört yıldır öğretimde bulunduğu Ankara'nın Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ndeki mimarlar, şehir plânlamacıları ve restorasyon uzmanları ile fikir alışverişine götürdü. Belirli tarihî çevreleri korumak girişimi sözkonusu olduğunda bu, tabiî ki, korunacak çevre hakkında mümkün olduğu kadar öğrenmek ile gerçekleşebilirdi. Esas olarak onaltı ve onyedinci yüzyıllar üzerinde çalışan bir tarihçi tarafından yapılabilecek bir katkı düşünüldüğünde bu iş üç basit soruya indirgendi: Bu dönemde Anadolu şehirleri nasıl işliyordu; ne tür binalara sahiptiler; ve bu binalar nasıl kullanılıyordu? Çoğunlukla tecrübesizlikten kaynaklanan iyimserlikle bu sorulara cevap aramaya koyuldum."

1984 yılında Cambridge U.P. tarafından yayımlanan *Towns and Townsmen Of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650* başlıklı eserinden sonra Suraiye Faroqhi şimdi de karşımıza -yukarıda aktardığım tarih bilinci ile- 17. yüzyıl Ankara ve Kayseri'sinin evleri, yapıları ve bunların fizikî görüntüleri ve sahipleriyle çıkmaktadır.

Özer Ergenç'in Ankara ve Ronald Jennings'in Kayseri ile ilgili çalışmalarındaki ipuçlarından ve bazı sanat tarihçi ve mimarların yayınladıkları incelemelerden bir hayli yararlanan Farukî'nin bu kitabının en büyük özelliği, yukarıda önce andığım çalışmasındaki gibi, kaynaklarını 50 istatistikî tabloya dökmüş olmasıdır. Başka bir deyişle, olguların tek, münferid olaylarla değil, çağdaş tarihçiliğin benimsediği çok bilgi ile, fazla tanık ile açıklanmış olmasıdır. Çok güzel bir *"inter-disiplin"* örneğini vermiş olmasıdır. Temelde Ankara Etnografya Müzesi'ndeki kadı sicillerine ve İstanbul Başbakanlık Arşivi'ndeki çeşitli kaynaklara dayanan böyle bir çalışma, gerek Türk gerekse yabancı tarihçiler için örnek bir inceleme ve her zaman el altında bulundurulacak bir kılavuz mahiyeti taşımaktadır.

Yazar, önce iki noktayı çok iyi belirtiyor: İstanbul, Bursa ve Edirne'de kümelenen ve sultanlar, hanedan üyeleri ya da yüksek rütbeli yöneticiler tarafından yaptırılan saray veya dinî yapılar dışındaki yapılara eğilme gereği; Arap harfleriyle yazılmış ve yayınlanmış belgelerin mimarlar ve mimarî tarihçileri tarafından kullanılamamış olması. Anılan çalışma her iki açığı gerçekten kapatmış görünüyor. Farukî'ye göre, ayrıca "...onaltı, onyedi hatta onsekizinci yüzyılda şehirlerdeki yapılaşma sosyal ve iktisadî tarihçilerce de gözardı edildi.. Onaltı-onsekizinci yüzyıllarda Anadolu'daki kentsel yapılaşma üzerindeki çalışmalar henüz başlamaktadır".

Bu çalışmada Farukî ulaşmak istediği hedefleri şöyle sıralıyor: Ankara ve Kayseri'de Müslüman ve Müslüman-olmayan toplumlar arasındaki ilişkiler ile ilgili ipuçları arama; şehir toplumunda kadınların yeri; Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumun değişme hızı, daha doğrusu değişmemiş olarak nitelendiri-

len bir toplumda bu değişimin temposunun ve yönünün tesbiti; 1600 tarihinden itibaren 300 yıl çöküş içinde kaldığı varsayılan Anadolu şehirlerinin buna nasıl dayandığı. Bu hedeflerine ulaşmak için Ankara ve Kayseri'nin -17. yüzyıl başı ve sonu için elde bulunan belgelere dayanarak- şehir evlerini (yapılarını) sosyal bir fenomen olarak ele alıyor; mahalleyi, fizikî yapıyı inceliyor, ev fiyatlarını, mülk sahiplerini ve satış muamelelerini belirliyor. Kısaca, kendi deyimiyle, "kent sâkinlerinin meydana getirdiği yerli mimari aracılığıyla kent sosyal tarihi"ni irdeliyor.

Farukî, ilk önce -temel konularına ve 17. yüzyıla giriş mahiyetinde- iki şehrin coğrafî konumunu, ticaret faaliyetlerindeki yerini, nüfus durumunu, topografyasını ve 17. yüzyıldaki mahalleleri ve fizikî görüntüleri üzerinde duruyor (16. yüzyılın sonu için Ergenç'in Ankara için önerdiği 25.000 sayısını tasdik ediyor ve Saragosa, Catania veya Lucca büyüklüğünde orta halli bir şehir kabul ediyor. Kayseri'nin de vergi vermeyen nüfus dışında 33.000 kişiye sahip olduğunu, Bursa'dan sonra % 22 gayr-i müslim ile birlikte Anadolu'nun en büyük şehri olduğunu, Amsterdam, Barcelona veya Strasburg ayarında bulunduğunu yazıyor. Kayseri'nin 17. yüzyılda sayıca küçüldüğünü de unutmamak gerekli; yazar bunu özellikle belirtiyor. İki şehir arasında benzerlikler tesbit ederken kervan ile ulaşılabilirlikleri ve sınırlı tarım imkânlarına sahip oluşları üzerinde duruyor. Bu arada, Ankara'nın uluslararası ticarette tuttuğu yer itibariyle bazı avantajlara sahip bulunduğunu dile getiriyor.

Farukî evlerin fizikî yapılarını aydınlatmaya çalışırken, önce, terminoloji üzerinde duruyor. 16. ve 17. yüzyıllardan bizlere ulaştırdığı, evin çeşitli bölümlerini adlandıran terminolojiyi şöyle sıralayabiliriz: *Ev* veya *menzil, mülk, mülk menzil, muhavvata* veya *havlu* (avlu), *hayat* (veranda), *tabhane* (misafir odası veya başoda), *togana, sofa, örtme sofa, dış sofa, örtme, çardak, sayeban (sayegâh;* gölgelik), *köşk, matbah, hamam, sof karhanesi, şırahane, ahır, samanlık, develik.* Kömürcüoğlu'nun *Ankara Evleri* (1950) adlı çalışmasından yaşayan Ankara örneklerini, Çakıroğlu'nun *Kayseri Evleri* (1952) konulu incelemesinden de Kayseri örneklerini gösteriyor. 17. yüzyılda evlerde -oturanların ihtiyaçlarından kaynaklanan- değişiklikleri ortaya koyuyor: Bir odalı evlerde artış var, *sofa* yerine *oda* önem kazanıyor, Kayseri'de iki odalı evlere ilgi fazlalaşıyor.

"Onyedinci yüzyıl Ankara ve Kayseri'sinde kiralık evlerde oturmak tamamen bilinmeyen bir olgu değildi. Fakat bu durum olağandışıydı ve halkın büyük çoğunluğu kendi evlerinde kalıyorlardı. Yine de bu durum, her bir ailenin ustası tarafından yapılmış bir ev satın aldığı anlamına gelmez... Muhtemelen halkın büyük bir kısmı -özellikle fakirler- birkaç komşusunun ve akrabasının yardımlarıyla evlerini kendileri inşa etmişlerdi."

Çoğunlukla *akçe* birimi ile, seyrek de olsa, kimi zaman, *altun* ile ölçülen ev fiyatları evlerin genişliğine, avlu ve bahçe durumuna, sağlamlığına, mahalle durumuna (fakir ve zengin, müslüman ve müslüman olmayan nüfusa), vakıf kuruluşlara yakınlığına göre değerlendiriliyordu. Farukî'nin hesaplamalarına göre, en düşük ile en yüksek ev fiyatları arasındaki oran 20-30 idi. Bunlar mahallelerde karışık olduğu kadar, bazı çevrelerde ağırlıklı olabiliyordu. Yazar, fakir ile zenginin coğrafî dağılımı ile ilgili bilgileri ulaştırırken 1600 yılında Ankara'da İmaret mahallesinin çoğunlukla fakir, Hacı Musa mahallesi ve Kale yöresinin zenginler tarafından tutulmuş olduğunu bildiriyor. 1600'larda Kayseri'de ise Debbağlar mahallesinin en fakir mahalle olduğunu ve burada zenginlerin oturmadığını yazıyor. Elindeki malzemenin yetersizliğine rağmen Farukî -hataları asgaride tutma gayreti içinde- şu sonuçlara varıyor: *askerî* (yönetici ve vergi muafiyeti olan) grup, 1600 sıralarında en değerli evlere sahiptiler ve bu durum onları zenginler kategorisine sokmaktaydı. Anadolu şehirlerinde her zaman nüfusun % 10'unu tutmuş askerîlerin Ankara'da ev satan, satın alan kimseler olarak 17. yüzyılda artış gösterdiklerine, Kayseri'de ise gayr-i menkul pazarından ve muhtemelen şehirden çekildiklerine işaret edilmektedir. Ayrıca, Müslüman olmayanların evlerini yüksek fiyatla sattıklarını, bu durumun da onların ekonomilerinin iyi olduğunu gösterdiğini belirtiyor. Şehirlerde zengin-fakir ayırımı olmasına rağmen pek çok mahallede yanyana yaşadıkları özellikle vurgulanıyor: "Zenginlik ve fakirliğin Ankara ve Kayseri'deki coğrafî dağılımı Traian Stoianovich'in Osmanlı Balkan şehri görüntüsünü tasdik ediyor." Süreyya Farukî'ye göre, Müslüman ve Müslüman olmayanlar arasında kompartmanlaşma yoktu, Avrupa'daki gettoların benzerlerine rastlanmıyordu (15. ve 16. yüzyıllardaki batı ve orta Anadolu şehirlerinde gayr-i müslim nüfusun azlığı sebebiyle ticarî tekellerinin sözkonusu olmadığı ortaya konmuşsa da, 19. yüzyılda ortaya çıkan ticarî tekelleri bulunduğunu savunan görüşü destekler mahiyette 17. yüzyılda nüfus ve zenginlikleri artıyordu).

Farukî'nin üzerinde durduğu konulardan birisi de mülkiyet haklarıydı. Özellikle miras sözkonusu olduğunda şehir nüfusu -erkekler ve kadınlar, Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar- kadıya şikâyete gidebiliyorlar, kolayca dava açabiliyorlardı. Davacıların 1/4'ü kadındı, sadece komşularını değil aynı zamanda aile fertlerini, kimi za-

Faroqhi'nin kitabından bir Kayseri evi planı, s.83.

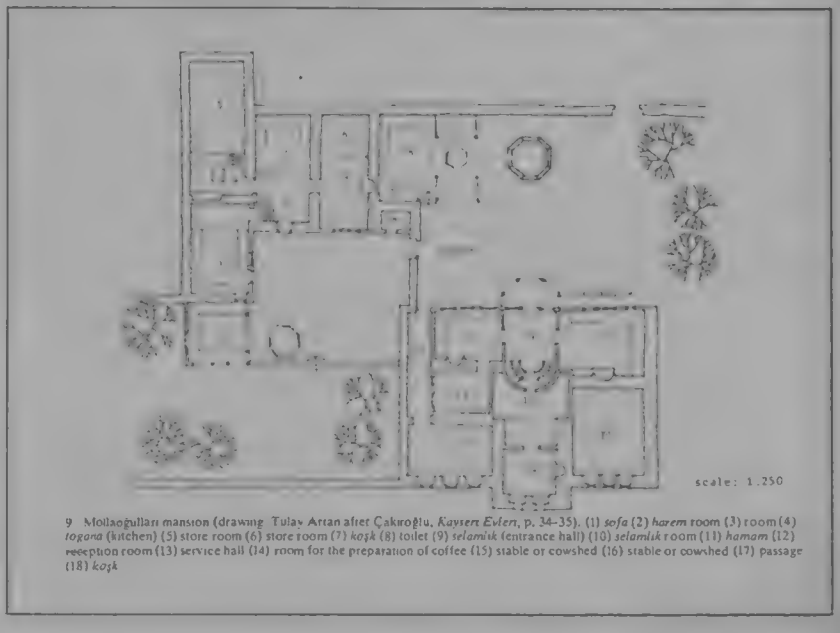

9 Mollaoğulları mansion (drawing Tulay Artan after Çakıroğlu, *Kayseri Evleri*, p. 34–35). (1) *sofa* (2) *harem* room (3) room (4) *togana* (kitchen) (5) store room (6) store room (7) *köşk* (8) toilet (9) *selamlık* (entrance hall) (10) *selamlık* room (11) *hamam* (12) reception room (13) service hall (14) room for the preparation of coffee (15) stable or cowshed (16) stable or cowshed (17) passage (18) *köşk*

man da kocalarını dava edebiliyorlardı.

Yazarın kitabın sonuç bölümüne koyduğu bazı soruları ve değerlendirmeleri şöyle:

"Onyedinci yüzyıl Osmanlı kent toplumunun işleyişini anlamak istiyorsak evler ve satın alınmalarında ödenen paralar bize mal varlığının artışını gösteren tanıklar sağlarlar. Bir dokumacıya veya bir pabuççuya göre bir şehir ileri geleninin yıllık kazancı ne idi? Daha da önemlisi, zenginlik hiyerarşisinin yörede kurulu güç dengesi ile bağlantısı ne idi? Çok kıymetli evlerin varlığını düşünerek onyedinci yüzyıl Ankara ve Kayseri'sinde pek çok zengin ailelerin bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu aile reislerinin hepsi askerî olarak nitelendirilmediğine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetici statüsünde olmadan da zengin olma yolları -veya zengin kalma yolları- bulunmalıydı. Bu yollar ve ortamlar nelerdi? Müslüman olmayanlar için genellikle iltizam ve ticaret idi. Zengin Müslümanlar için gelir kaynaklarını ortaya koyabilmek daha zordur." Yine de, zengin Müslümanların başlıca gelir kaynaklarının ziraî topraklar olduğunu, ayrıca ticaret ve zanaat faaliyetleri (Ankara'da tekstil erbabı, Kayseri'de debbağlar) bulunduğunu ekliyor.

Eğer tarihin geliştirilmesinde diğer bilimlerin itici gücünü kabul ediyorsak, onun yüzyıllardır saklandığı kabından çıkıp sosyal bilimler ile bütünleşmesini benimsiyorsak, tarihçinin ilk elden kaynaklara ulaşmasını istiyorsak, geçmişin en geniş boyutlarıyla temsil edilmesini diliyorsak, Profesör Süreyya Farukî'yi kutlamamız gerekir. Osmanlı toplum tarihi onunla yepyeni bir nitelik kazanıyor. □

SALİH ÖZBARAN

Atatürk'ü Niçin Severim?

Dr. İbrahim Temo - Romanya
1937 fiyat: 10 Kr.

TÜRKİYE'DE pek tanınmayan bu kitapçık İttihat ve Terakkî Cemiyetinin kurucularından Dr. İbrahim Temo tarafından Romanya ve Balkanlar'da yaşayan Türklere Atatürk'ü ve yeni Türkiye Devleti'ni tanıtmak ve eski siyasî deneyimleri ışığında yeni Türkiye yöneticilerine bazı uyarılarda bulunmak üzere hazırlanmış. Eser dil olarak adeta bir bildiri havası taşımakta. Gerek bu kitapta gerekse Dr. Temo'nun hatıratında geçmiyorsa da yazıldığı sırada Romanya ve Balkanlar'da Türkiye ve Atatürk'e karşı yapılan aleyhte propagandadan ötürü kaleme alınmış olması olası. Dr. Temo, hatıratında bu kitapçık için şöyle hayıflanıyor: (S. 1) "Vatan topraklarına değil, milletin, ezcümle münevver vatandaşların yüreklerine gömülmeden evvel, ebediyyen ve cihanı hayretlere gark eden Atatürk'ümüzün yarattığı idaresi üzerine "Atatürk'ü Niçin Severim" ismiyle 1937'de kısa bir risalecik neşrettim ve ismi unutulmıyacak Şef'in fezaili [erdemleri] hakkında kalem yürüttüm. Çok müteessirim ki, vatana vazıh hürriyeti fikriye zerk eden bu unutulmaz dâhi hakkında pek sarih yazılarım, benim anlamadığım bir müfkire ile fena tefsire uğramış olmalıdır ki, binden fazla nüshasından yalnız 150 nüshasını İstanbul'a yolladığım halde beş-onu satılmış ve merak edip okuyanlar bulunmamış, bu budala adam ne yazıyor, diyen olmamış!!"

Kitabın satılmamış olmasını, hiç tarutılmamış olmasından ileri geldiğini sanıyorum. Ayni yıllarda çıkan birçok benzeri kitaptan gerek dil gerek içerik bakımından daha şiirsel ve akıcı. Gerçek ve içten heyecan dolu. Yurtdışında basılmış olması nedeniyle meydana gelen birçok matbaa hatalarına karşın bazı eski kelimelerin sadeleştirilmesiyle bugün bile ayni taze heyecanla okunabiliyor.

Kitap, Türkiye'nin cumhuriyet kurulmadan öncesi durumunun kısa bir anlatımıyla başlıyor. "Atatürk'ü bundan ötürü severim" diye başlıyan bazen de biten bölümlerde bu konudaki düşüncelerini açıklıyor. (s.4) "Mustafa Kemal, vatanı uğradığı ve tarihte misli görülmeyen eski idarenin ve ne oldum delisi beyinsiz bazı İttihatçıların seyyiesi olarak koca İmparatorluk baştan başa istilâya uğradıktan başka nankör bazı vatandaşlar, başta patrikhaneleri olmak üzere miras paylaşmaya kalkışmışlar ve Türkiye'nin her köşesini salhaneye çevirmişlerdi. Hattâ başta Halife ve saray avanesi ve daha acıklısı Türklerden mürekkep bazı partizanlar, şaşkınlar bile, bilerek, bilmeyerek ateş-i fesadı körüklemekte idiler. İşte bu hengame-i haşrü neşirde Atatürk düşmanların gözüne kül serperek milletin imdadına yetişti ve "Neredesiniz ey arkası yere değmeyen mazlum millet? feryadını kopardı."

Dr. Temo, eski bir politikacı olarak, Kurtuluş Savaşı'nda "Yunancı," bir başka halk deyimiyle "Müslüman gâvurların" burada şaşkın birer partizan olduklarına işaret etmektedir. Hürriyet ve İtilâf Partisi militanı olan bu kişiler farkında olmadan ihanet çamuruna dalmışlar.

Dr. Temo, "Kurtuluş"u ve "Lozan"ı anlattıktan sonra Hilâfetin kaldırılmasını ele alıyor (s.6). Cumhuriyetin kuruluşu ile bu idarenin kaldırıldığını, "İslâmiyet dahi bidayette bu şekli idareyi kabul etmiş idi." sözleriyle belki de orada bulunan Müslümanların arasındaki Hilâfetin kaldırılması karşısında uyandırılan yanlış inancı silmeye çalışıyor.

Daha sonra "Kıyafet İnkılâbı"nı ele alan Dr. Temo, Atatürk'ün fesi kaldırmasıyla "Türkleri medenî bir kıyafete soktu." diyor. (s.7)

Yazar, Lâtin harflerinin kabulünü büyük bir coşkunlukla karşılıyor. Kırkbeş yıldır bu harf değişikliğiyle ilgilendiğini, Meşrutiyet'in ilânından sonra bunu genç Türklere anlatmaya çalıştığını (s.8) söylüyor ve şöyle devam ediyor: "Bu fikrimden ötürü bazı İttihatçı arkadaşlar bunca hizmetimi hesaba katmıyarak beni ölüm ile korkutmaya, hattâ takibe koyuldular. Ve ikinci defa olarak vatanı terke mecbur ettiler."

Daha sonra Romanya'da bu konuda çalışmalar yaptığını belirten yazar, Abdullah Cevdet'in İstanbul'da yayınladığı "İçtihat" adındaki dergide görüşlerini yansıtan yazılar yazdığını, Romenlerin de Kiril harfleri yerine Lâtin harflerinin kabulünde, Ortadoks papazların "Bizi Katolik yapacaksınız!" diye kıyameti kopardıklarını anlatmaktadır.

Lâtin harflerinin kabulü ile Türkiye'deki okur-yazar oranının % 8'den % 25'e çıktığını, ikinci on yılda bunun % 60'a çıkacağına inanmaktadır. (s.9)

(s.10) "El ele, el Hakka!" atasözü ile

başlanan bölümle Türk ekonomisinin gelişmesi için kooperatifçiliğe önem verilmesi gereğine işaret etmektedir.

1936'da bazı dalkavukların ve bulanık suda balık avlamak isteyenlerin Atatürk'e güya suikast yapılacağı dedikodusunu yaydıklarını, onu "Abdülhamit devrinde olduğu gibi herşeye inandırmak" istemeleri üzerine Atatürk'ün: "Mesele yoktur. Bu yaygara kapansın. Muhakeme adaletten ayrılmasın. Matbuat şahsıma ait mesele ile değil, vatanın, milletin ilerlemesi için çalışsın" emrini vermesini takdirle karşılıyor. (s.11)

Dr. Temo, (s.12, 13) Atatürk'ü Napolyon ile karşılaştırarak; Bonapart'ın macera için milyonlarca adam kırdırdığını, ama Atatürk'ün sadece yurdun kurtulması ve yücelmesi için çalıştığını, bunun için Napolyon'dan "milyon kere" büyük olduğunu iddia ediyor.

(s.14, 15, 16)da Dr. Temo, Atatürk'e yapılması için şu önerilerde bulunuyor:

(Özetle) 1) Mezarlıklara gömülen şehir ve kasabaların, özellikle İstanbul'un ölüler şehri olmaktan çıkarılıp, "diriler yatağı" haline konması.

2) Hükûmet içinde hükûmet olan, şehirlerin imarına engel olan, ziraat ve maliye işlerini karmakarışık eden evkaf işlerinin kesin olarak düzeltilmesi.

3) Daha iyi bir toprak kanunu çıkarılarak, topraksızlara ve muhacırlara daha bol toprak verilmesi.

4) Kapatıldığından beri "baykuşlara yuva" olan, medrese, tekke ve mescidlerin küçük sanatlara ait atölyeler haline getirilmesi, imalâthane olarak kullanılması, bazılarının dispanser, sağlık ocağı haline sokulması.

5) Bazı anlamsız ve kötü, semt ve mahalle isimlerinin değiştirilerek oralara millete hizmeti geçmiş kimselerin isimlerinin verilmesi.

6) "Medenî memleketlere kısmen olsun benzemek" için meydanlara, sokaklara "inkılâbımıza, ilme, fenne, edebiyata" yardım edenlerin heykel, büst, hatıra plaketlerinin konulması. □

AYDIN AYHAN

Başörtünün Resimli Tarihi

Meral Akkent, Gaby Franger
Das Kopftuch-Başörtü,
(Frankfurt: Dağyeli Verlag 1987), 286 s.

"SADECE bir parçacık kumaş. Peçe olmuş örtünülmüş, başörtü olmuş bağlanmış, başlık olmuş takılmış. Yüzyıllardan beri buyruklara, yasaklara konu, kadınlara yapılan haksız davranışlara, erkeklerin seksüel hayallerine alet, kadınların baskı altına alınmasına ya da gene onların baş kaldırmasına yol açmış bir kumaş parçası." Başörtüsünün "ataerkil" anlamı, Doğu ve Batı toplumlarında, tarihsel bir süreç içinde ele alınıyor, *başörtü-Das Kopftuch* adlı kitapta.

Meral Akkent/Gaby Franger

Das Kopftuch
Başörtü

Ein Stückchen Stoff
in Geschichte und Gegenwart
Geçmişte ve Günümüzde
Bir Parça Kumaş

Dağyeli

Kitap, Almanca ve Türkçe olarak, belgeler ve resimlerle birlikte yayımlanmış. Almanya'da ve Türkiye'de başörtünün kullanılma nedenleri görüşmelerle saptanmaya çalışılmış.

Peki başörtü neye yarar? "Yağmur ve güneşten korunmak için başı örtmenin en kolay ve etnolojik açıdan en yaygın biçimi başörtü kullanmaktır. Günümüze kadar kadınların hem koruma, hem de süslenmesine yaramıştır. Üçgen veya dörtgen, süslemeli veya süssüz bir örtüyle kadınlar başlarını örterler, onu çenelerinin altına bağlarlar, alınlarına dolarlar ya da ensede düğüm yaparlar. Gerçi gelenek görenekler kadının başörtü takmasını belirler, ama bunun yanında tabiî ki, ihtiyaca cevap veren bir yönde gelişmiş bir başörtü modası da vardır. Şekil verilerek ve bu şeklin muhafazası saklanarak başlık, sarılıp bağlanarak türban ve ince kumaştan yapıldığında ise peçe olur."

Başörtü konusunda kadınların görüşleri şöyle: "Eskiden kiliseye baş kapatmadan gidilemezdi." / "Keyfime göre taktığım çeşit çeşit başörtülerim var." / "Keyfim yerindeyse mavi ya da firuze rengi kullanırım." / "Şapka takma, sakın bana bunu deme." / "Başörtü takmak oldukça cesaret isteyen bir iş." / "Köylü gibi dolaşma." / "Düğüne giderken başımı açıyorum." / "Başörtüsüz dolaşmak çok zor gelmişti bana."

Başörtünün tarihine baktığımızda en eski belge olarak Asurlulardan kalma bir yasa metni olduğunu görürüz. Metin şöyle: "Evli ve dul kadınlar ev haricindeki yerlerde bulunduklarında, başlarını örtmek zorundadırlar. Bu durum 'Kapatılanlar' (esirtu) için de geçerlidir. (Esirtu, köle kadınla özgür kadın arasında kalan kadınlar için kullanılan bir tanım olabilir.) 'Kapatılan' kadınlar da hanımlarına sokakta eşlik ettiklerinde başlarını örtmeliydiler. Buna karşılık 'fahişelerin' başı 'açık' olmalıydı. Buna uyulmazsa ağır ceza tehdidi vardı. Bu aynı zamanda tutsak kadınlar için de geçerliydi. Bir erkek 'kapatılmış' bir kadını meşru karısı yapmak isterse, kadının başının tanıklar önünde örtüldüğü resmî bir tören gerekliydi."

Yahudilerdeyse "fahişelerin" başları örtülüdür yalnızca. Hıristiyan kültüründe her zaman "baş örtme" geleneği vardır ve günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Aziz Pavlos'un Korentlilere yazdığı bir mektupta kadınların başlarını örtmelerinin gerekliliğini belirtir. "... Erkek, tanrının kopyası ve onun yansımış ışığı olduğu için, başını örtmez. Ama kadın (örtünmeli, çünkü o) erkeğin yansımış ışığıdır. (Başlangıçta) erkek kadından yaratılmadı, tersine kadın erkekten yaratıldı. Kadın, erkek için yaratıldı, ama erkek kadın için yaratılmadı. Kadın (ayrıca) şu sebep-

1870'lerde bir Doğulu kadının giysisi

ten(de) başının üzerine bir şeyler örtmelidir: Meleklerden ötürü, onlara karşı koruyucu bir güç olarak."

Arap yarımadasındaki başörtünün durumuna gelince, iş biraz daha ilginçleşiyor: "Avrupa'da erkeklik sembolü sayılan pantalonu, Arap yarımadasında kadınlar giymekteydiler. Bu bol ve ayak bileklerine kadar uzanan bir giysiydi. 'Avrupalı kadınların sevişme müjdecisi sayılan çorap lastikleri gibi,' bu pantalonlar da kuşaklarla tutturulurdu. Kadınlar bu pantalon üzerine ya pamuklu ya da ince, şeffaf kumaşlardan gömlekler giyerlerdi. 'Gömleği, İslâm'dan önceki zamanlarda Cermen ve Gollülerden öğrenen Romalıların, Arap yarımadasına getirdikleri sanılmaktadır. Bu bölgeye gömlek kumaşı Avrupadan ithal ediliyordu." ... "İslâm'dan önce, Mekke'de seçkin aileye mensup kadınlar başlarını örtmek için bir örtü kullanırlardı. Bu örtü, kentli ve üst sınıfa ait bir kişi olmanın şembolüydü." ... İslâm'da başörtü, "köle ve hür üst sınıf kadınları arasında bir ayrıcalık simgesi" olarak kullanıldı. Köle kadınlar yüzlerini örtmezlerdi. "Ataerkil çizgide olan Arap erkekleri, 8. yüzyılın ortalarından başlayarak eşlerini, kızkardeşlerini ve kızlarını, artık Bizans hareminin tüm özelliklerini gösteren evlere kapattılar... Bir örtüyle baş ve yüz örtme, geçimlerini sağlamak için çalışmak zorunda olan yoksul kadınlar için geçerli olmadı. Oysa, aynı baş giysisi, kültürlü ve çevreye en fazla etkide bulunabilecek kadınları dış dünyadan kopardı."

Mekke'de kadınlar erkeklerden kaçma için evlere kapanırlar. Roma'daysa nişanlı "Vestal"ler "başlarına bir örtü örterlerdi." "Tanrıca kutsanmış Hıristiyan bâkireler de evli kadınlar gibi başlarını örtmek zorundaydılar."

Sümer ve Babil'de de "gelin duvaklanırdı." İbrani ve Arami dillerinde gelin, örtünün anlamına gelen "kalattu" sözcüğüyle belirtilirdi.

Latince'de düğün sözcüğü *obnubere* "örtünmek" sözcüğünden türetilmiştir.

Gelinin örttüğü kırmızı renkli duvak, "kötü ruhlardan gelecek zararlara engel olmak için" kullanılır.

"Duvak, Almanya'da daha çok kente özgüydü. Kırsal bölgelerde, eğer bir gelin bakireyse, gelin tacı takardı."

Kırsal kesimdeki kadınların günlük giysilerinin bir parçası olan başörtü, daha sonraları moda dünyasının gözde giysisi olur. Kentliler için *başörtü*, "aptal, fakir ve taşralı"ların giysisiyken, 1920'lerden sonra kentlilerin de baş giysisi olup çıkar. Başörtü, "tiyatro, opera ve balede oldukça sık görülen bir sahne kostümü öğesi olarak kullanılıyor." Yıl 1920'ler. 1930-1940'larda tutumluluk simgesi olarak sahnededir. Zaman zaman şapkayla da rekabet eden başörtü, siyasal bir sembol olarak da sürekli tartışmalara neden olmaktadır. Almanya'da yaşayan geleneksel yapıdaki Türk aileleri için sorun oluyor. Kızlar, kadınlar başörtüleri yüzünden horlanıyor, aşağılanıyor, Yabancı düşmanlığını davet edici bir giysiye dönüşüyor ve geri toplumun temsilcisi gibi görülüyor.

4. yüzyılda bir Alman kadını

Halbuki "Baş giysileri kullanma geleneği, Cermen kadınlarında da vardı. Cermen kadınları saçlarını açık bırakırlar, örerler veya başörtü ile örterlerdi. Bronz Devrinde evli Cermen kadınları, ensede topladıkları saçlarının üzerine bir file takarlardı." Bâkireler saçlarını örtmezler, evli kadınlar saçlarını örterlerdi. Evli kadının saçlarını örtmesi geleneği çok eskidir. "Almanca'daki 'Kadın (Weib)' kavramı, 'Wiba' kelimesinden türemiştir. 'Wiba' ise, 'örtülmüş, gizlenmiş, önüne perde çekilmiş' anlamına gelir."

Anadolu'daki pek çok uygarlığın geleneğinde de başörtme olayı vardır. Anadolu uygarlıklarında Hitit döneminden günümüze dek kadınların başlıklarında benzerlikler vardır; başörtü, "başlık üzerine atılan ve belden daha aşağılara sarkan bir örtüdür. "Başörtüsü başlığın ön yüzünü açıkta bırakır. Bu usul, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde evli kadınların giydiği Kofi denilen başlıkta bugünde görülmektedir."

Selçuklu kadınları yüzlerini örtmezlerdi. 14. yüzyılda Türk kadınlarında başörtme geleneği yoktu. Kadınlar, 15. yüzyılda başörtüsüz başlarıyla Avrupalı gezginleri şaşırtıyorlardı. Daha sonraları dinin toplumsal yaşamda ağırlığını iyice duyurmasıyla, başörtü kadının ahlâkıyla özdeşleşti. Kadının süs eşyası olarak, gözalıcı bir biçimde kendini gösteren başörtüsünün çeşitli biçimleri yasaklandı.

Çarşafsa, ilk kez 19. yüzyılın ortalarında İstanbul'da kullanılır. Arapça'dan Türkçe'ye geçen çarşaf sözcüğü, "dört köşe örtü ya da yatak örtüsü" anlamına gelir. Daha sonra bu giysi de kendi içinde modalaşır ve renk ve biçim olarak değişikliğe uğrar.

1880'lerde "kadınların gruplar halinde umuma açık yerlerde toplanmaları ve ayrıca kalabalık caddelerde çarşafla dolaşmaları" yasaklanır. Bu örtü ancak "tenha sokaklarda ve misafirlikte" kullanılabilir. Çarşafın yasaklanmasından en çok yakınanlar dönemin kumaş tüccarlarıdır.

Pek çok kadının yaşamının vazgeçilmez bir alışkanlığı olan başörtü, "... soğuk ve sıcaktan korunma veya kadının dinî inancından kaynaklanan baş örtme gibi çeşitli kullanım araçlarının yanında, çevreye mesaj gönderici, yani kadının evli olup olmadığı veya ailesinin ekonomik durumu hakkında bilgi verici bir özelliğe sahiptir. Ayrıca yöreye göre değişme gösteren, sadece başörtünün bağlanma şekli veya rengiyle değil, kenarına yapılan süslemelerle de, kadının, duygularını dile getirme olanağı vardır."

Başörtülerin baskı tekniğiyle işlenenin yanında, dokunanı, elle işleneni de vardır.

Başörtü-Das Kopftuch adlı kitap, Almanya'daki kimi anlamsız ve aşağılayıcı tartışmalara bir açıklık getiriyor. İlginç resim ve belgelerle zenginleştirilen araştırma, konuyu tarihsel boyutlarıyla irdeliyor.

"Geçmişte ve Günümüzde Bir Parça Kumaş"ın öyküsü, siyasal ve kültürel boyutlarıyla inceleniyor *Das Kopftuch-Başörtü*'de.

GÜLTEKİN EMRE

KİTAP DAĞARCIĞI

Şemsi Belli, *Bâbıâli Bâbıâdi-1908-1988 Türkiye'de Basın Rezaletleri*, Kağnı Yayınları, (İstanbul, 1988), 332. s.

TÜRKİYE'DE basının iç dünyasına yönelik kitaplar azdır. Olanların da çoğu ya sen-ben kavgasıyla dolu anılar, ya da dedikodu türünden şeylerdir. Şemsi Belli, hayli sert bir üslûpla kaleme alınmış kitapta Türk basınının son 80 yıllık geçmişinden seçtiği örneklerle basının iç dünyasını eleştiriyor. Basını oluşturan her kesim insanın (patron, yazar, muhabir) olumlu, olumsuz (daha çok olumsuz) yönlerini, yazar-patron ilişkilerini, telif hakkı sorunlarını, basın-siyaset ilişkisini, tiraj kavgasını, yalan haber üretimini, meslek onurunu zedeleyici olayları ve bunların okuyucu üzerindeki etkilerini bir bir irdeliyor. Kısaca kitap değişen ve değişmeyen yönleriyle dünkü ve bugünkü Bâbıâli'yi çarpıcı biçimde sergiliyor. □

NURİ AKBAYAR

V.Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev: Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988, 345 s.

ÜNLÜ Sovyet tarihçisi Gordlevski'nin Anadolu Selçukluları üzerine yapılmış ilk genel çalışma olan eseri yayınlanışından 47 yıl sonra Türkçeye çevrilmiş bulunuyor. Bu süre içersinde Anadolu Selçukluları'yla ilgili birçok kaynak metnin ve monografinin yayınlanmış olması ve bunlara dayanarak yapılmış iki temel çalışma (C.Cahen, Pre-Ottoman Turkey, 1968; Türkçesi: Anadolu'da Türkler, 1979 ile Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 1971) bulunması Gordlevski'nin eserini hayli eskitmiş bulunuyor. Nitekim C. Cahen, Gordlevski'nin çalışmasını şöyle değerlendirir: "Selçuklu Anadolusu hakkındaki tek kapsamlı ve ayrıntılı yapıt V.Gordlevski'nindir. Ne var ki bu kitabın üç yönden eksiklikleri bulunmaktadır. Birincisi, Aksarayî'nin tarihi gibi, Selçukname gibi, Osman Turan ve başkalarının yayınladıkları vakfiyeler gibi bazı temel belgelerin yayınlanmasından hemen önce yayınlanmak bahtsızlığına uğramıştır. İkincisi, asıl Selçuklu devri ile Moğol ve hatta Moğol sonrası devirler arasında bir ayrım gözetmemektedir; üçüncüsü, aynı nedenle, Yazıcıoğlu gibi daha sonraki bir yazarın verdiği bilgileri İbn Bibî'ye yeğ tutmaktadır. Gerçek bir bilim adamı olan yazarı ölümünden sonra eleştirmek istememekle beraber, bu eksikliklerin önemli olduklarını ve daha genel olması bakımından kendi yapıtında açıkça ortaya çıktıklarını belirtmek gerekmektedir." Çeviride bugün Türkiye'deki tarih literatüründe yerleşmiş imlâ kurallarına uyum sağlanamamış olduğunu da ekleyelim. □

NURİ AKBAYAR

ÇIKTI

"UYAN EY GÖZLERİM"
Ayangil
Türk Müziği Orkestra ve Korosu
"Klasik Sazlar-Erkekler Grubu"
Ruhi Ayangil / Yönetmen-Santur-Bendir-Bariton
M.İhsan Özer / Kanun-Kudüm
Fikret Karakaya / Kemençe
Doğan Dikmen / Ney-Tenor
Fatih Ovalı / Tanbur
Sedat Başar / Ud
Osman Tüzün / Tenor
İlhan Yazıcı / Tenor

Ali Ufkî Bey'in *Mecmua-i Saz ü Söz* adlı eserinde yeralan ilahi ve tesbih'lerden 12 adedinin bulunduğu bu çalışma 400 yıl önceki musiki üslûbunun tek notası dahi değişmeden günümüzde gözlenmesine imkân vermektedir. Bu yanıyla büyük ilgi gören kaset kısa zamanda tükenmiş ve yeniden çoğaltılmıştır.

ADANA VİLAYETİ

HAÇİNLİ (SAİMBEYLİ) GENÇ

Bölge koşulları öyle gerektirdiğinden uzun "bıçak yatağan"ı bir an olsun bırakmamak gerekiyormuş. Kadın entarisini anımsatan üstlüğün yakasından o zamanlar "alafranga" denen gömlek gözüküyor. Uzun ve kalıpsız fesi, alelusul sarılmış bir yemeni örtüyor.

TARSUSLU MÜSLÜMAN KADIN

Geçen yüzyılda Çukurova kadınları, doğayla böylesine uyumlu giyinmekteydiler. Bol, uzun, yenleri geniş, çubuklu puanlı konfeksiyon entari modaydı. Kadınsı çizgileri gizleyen bu entariyi, kırmızı şalvar, maroken pabuç, dallı budaklı motiflerle bezeli bir yemeninin örttüğü fantastik fes tamamlıyordu.

ADANALI MÜSLÜMAN

1870'lerde 17 Franga alınabilen uyumlu bir giyim. Pamuklu dokumadan çizgili entari, baş yemeni kuşak ve ayakkabı. Tüm Çukurova bu sâde, rahat ve hafif giysiyi tercih ediyordu.